ИМПЛ

Омот:
Најманова палата, Арад. Аутор Сања Баловић.

КУЛТУРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И СРБА У РУМУНИЈИ

Уредили

др Ненад А. Васић

мср Сандра Р. Давидовић

Београд, 2020.

КУЛТУРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И СРБА У РУМУНИЈИ

Издавач:
Институт за међународну политику и привреду,
Македонска 25, Београд

За издавача:
професор др Бранислав Ђорђевић
директор

Уредили:
др Ненад А. Васић
мср Сандра Р. Давидовић

Рецензенти:
др Александар Животић
др Слободан Јанковић
др Видоје Голубовић

Компјутерска обрада и прелом текста:
Сања Баловић

Лектура:
Маја Јовановић

ISBN 978-86-7067-276-5

Ставови изнети у научним чланцима представљају личне ставове аутора, а не и став Уредништва.

Тематски зборник научних радова је резултат рада на пројекту: „Србија и изазови у међународним односима 2020. године", који финансира ресорно Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2020. године.

Тематски зборник научних радова
„КУЛТУРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
И СРБА У РУМУНИЈИ”

Институт за међународну политику и привреду

САДРЖАЈ

Уводник 11

КУЛТУРА, УМЕТНОСТ И ОБРАЗОВАЊЕ СРБА У РУМУНИЈИ

др Миодраг Матицки

Вршац и Темишвар као једно од средишта културне обнове српске државе 15

мр Миланка Бабић Вукадинов

Далеко у нама: штампарије и штампане књиге код Срба и Румуна 17

мср Јована Касаш

Културни живот Срба у Темишвару за време српске власти након Великог рата 36

др Саша Радовановић

Естетска и образовна функција у роману Доситеја Обрадовића „Живот и прикључења” 60

др Предраг Јашовић

Да ли је могућа доситејологија? 72

др Драгомир Бонџић
Срби из Румуније професори универзитета – прилог проучавању српске интелектуалне елите из Румуније у 20. веку 90

др Александра Стаменковић
Архитектура монументалних објеката Милана Табаковића у Араду 108

мр Зоран Здравковић
Дигитализација као метод очувања, презентације и популаризације српске културне баштине у Румунији 123

ИСТОРИЈА И РЕЛИГИЈА У СРПСКО-РУМУНСКИМ ОДНОСИМА

Протонамесник др Саша Јашин
Школовање парохијског свештенства и монаштва Епархије темишварске: историјски пресек 155

мр Сања Цвркота
Новија истраживања о Српској православној епархији темишварској 172

мр Милоје Ж. Николић, Ђорђе Стошић
Српски добровољачки војни меморијали у југоисточној Румунији 192

мср Слађана Здравковић
Краљица Марија и династијски односи између Краљевине Југославије и Краљевине Румуније 216

др Владан Станковић, мср Владимир Спичановић
Срби из Румуније и њихова вера 227

ПОЛИТИКА, ПРАВО И ДИПЛОМАТИЈА

Академик Миодраг Милин
Срби у Румунији у новој демократији на рубу Европе 246

др Душко Димитријевић
Правни статус румунске националне мањине у Србији 261

др Нада Радушки
Србија и Румунија: националне мањине и билатерални споразуми 299

др Јасминка Симић
Култура мира – као основа успешне дипломатске сарадње између Србије и Румуније 319

др Драган Петровић, МА Богдан Стојановић
Југословенско-румунски односи у време владе Милана Стојадиновића 1935-1939. 338

др Јелица Горданић
Регулисање положаја припадника националних мањина у Румунији са посебним освртом на српску националну мањину 355

Уводник

Пред Вама се налази тематски зборник научних радова КУЛТУРА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И СРБА У РУМУНИЈИ у издању Центра за суседство и Средоземље Института за међународну политику и привреду. Са укупно деветнаест научних радова, подељених у три тематске целине, акценат истраживања зборника је на културном, верском и историјском наслеђу Републике Србије и Срба у Румунији, али и на правним и друштвено-политичким аспектима српско-румунских односа. У априлу 2019. године навршило се 140 година од успостављања дипломатских односа Кнежевине Србије и Румуније. Стога, имајући у виду историју добросуседства и пријатељства двају народа, зборник представља систематизацију личних, научних и истраживачких искустава аутора, али и скроман допринос даљем унапређењу ових односа, кроз истраживачки напор да се они сагледају у њиховој ширини и свеобухватности.

Имајући у виду значај српске културе и културног наслеђа у иностранству, радови аутора представљају допринос разумевању положаја српске културе и улогу развијања односа са другим народима и државама у области културне сарадње. Стога, верујемо да ће овај тематски зборник допринети бољем разумевању српске културе и културног наслеђа Румунији, али указати и на значај неговања српског културног наслеђа кроз билатералну и регионалну сарадњу. Најзад, надамо се да ће ауторски радови дати подстицај будућим истраживањима у овој области и тако оправдати функцију актуализовања и обраде наведене теме.

У Београду,
27. април 2020.

др Ненад А. Васић
мср Сандра Р. Давидовић

КУЛТУРА, УМЕТНОСТ И ОБРАЗОВАЊЕ СРБА У РУМУНИЈИ

ВРШАЦ И ТЕМИШВАР КАО ЈЕДНО ОД СРЕДИШТА КУЛТУРНЕ ОБНОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Миодраг Матицки[1]

Повод овог промишљања јесте да се Владичански двор у Вршцу исказао у пуном сјају у данима у којима смо обележавали стогодишњицу од присаједињења Војводства српског – Војводовине како се тад говорило – матици Краљевини Србији 1918. године, и да је објављена споменица-беседа изговорена тим поводом 2018. године у истом двору у њему и представљена, да је централна улога средишта Епархије банатске, било она у Темишвару или у Вршцу, по ко зна који пут потврђена.

Бавећи се књижевним животом из прошлости нашег народа, схватио сам да поједини догађаји особито исијавају кроз време. После великих победа 1806. године у Првом српском устанку, у Панчеву где је била команда Војне границе, у прозорима који гледају на устаничку Србију, палила су се светла радости. И поред забране, милиција није успела да их тих дана погаси. Лампе су паљене и у Вршцу 1918. године, светлео је Владичански двор у Вршцу док је ишчекивао трупе ослободилаца из Србије, заталасан на Солунском фронту попут цунамија. И прилика је да се каже да је после Устанка, у годинама утврђивања Кнежевине Србије и после Буне средином 19. века, из Војводства српског повећа ордија учитеља, штампара, словослагача, писаца, културних људи, великих песника, похрлила преко Саве и Дунава, да подучавају у школама које су почеле да се отварају, да покрећу штампарије српске, у Крагујевцу, те у Београду, да покрећу листове српске, алманахе и календаре, да се изборе са још одлучујућом турском влашћу, да се на првим страницама српских публикација нађу представници српске кнежевске династије и српских духовних власти. Тако се сабирало и разабирало српство када су књиге замениле сабље и џефердаре, када поједини градови у Војводини и матици израстају у културна средишта замењујући оно што је Бечом и Будимом, средиштима српске књиге, до тада Србима било прикраћено. Нови Сад постаје Српска Атина, добија позориште, Матица српска се сели из Будима у Нови Сад, Сремски Карловци и Фрушка Гора постају Српски Парнас, у њима је био центар Српске цркве. Тако се присаједињавало Војводство српско својој матици током 19. века. И потом, све до званичног присаједињења 1918. године.

---

[1] Др Миодраг Матицки, председник Скупштине Вукове задужбине.

У тим мудрим и далекосежним стратешким промишљањима будућности обновљене српске државе, културолошка прожимања са матицом и културолошка средишта, попут оног који чине Вршац и Темишвар, имала су прворазредни значај. Вршчанин Јован Стерија Поповић, потекао је из круга умних Вршчана окренутих матици (адвоката Уроша Волића, Балаицког), захваљујући везама са кругом умних људи из Темишвара на челу са Димитријем Тиролом, били су чврсто повезани са Вуком Караџићем, лидером културолошког националног преврата у циљу обнове српске државе. Вук је у Бечу окупљао младе из Кнежевине Србије и појединих средишта из аустријског царства (оних које је у Сегедину, на пример, окупљао и повезивао са Вуком Димитрије Поповић), био је један од најзначајнијих иницијатора покретања младих за културолошке подухвате на обнови матице, са жељом да се матици помогне. Захваљујући Тиролу Вук се упознаје са младим поетом из Вршца Стеријом, који Вуку спевава оду именујући га по значају за нацију као Гетеа српског национа, а потом посвећује и оду Димитрију Тиролу. Док Вук издаје *Даницу*, забавник који по свему оличава и представља Србију, Тирол у исто време креће свој *Банатски алманах*. Тирол, Вук и Стерија су међусобно скупљали претплатнике за појединa своја дела, Стерија је изразио и спремност да за Вука бележи епске народне песме у околини Вршца, а Тирол је Стерији поверио, уз Вукову сагласност, да обави коректуру приликом штампања Вукове књиге *Житије Емануела Јанковића*, пореклом Вршчанина, која је објављена 1827. године у Будиму. Вук охрабрује Стерију да у својим комедијама беспоштедно изврга смеху ачења славеносербског говорног језика. У раду Друштва српске словесности Вук и Стерија сарађују и поред разилажења око пределних говора, славеносербски наречених речи, али Стерија остаје с Вуком сагласан око потребе развијања и дисциплиновања – нормирања српског језика.

Слична је прича, нешто другачија и са Његошем и Вуком, Симом Милутиновићем Сарајлијом, језикотворцем првога реда, са којим је Стерија сарађивао годинама на истом послу просвештенија. Само та три велика песничка имена, њихова повезаност на обнови српске државе, и Вуково предводничко родољубиво старање на тој обнови до краја његовог живота, говори о значају великана, стубова културног живота Срба кроз 19. век. Тим путем можемо ићи и даље, до данас. И данас има великана. Све су то прегаоци на највећем српском послу новијих времена, на обједињавању културних и умних сила како бисмо, најзад, искорачили као народ сигурним корацима у напредак, у будућност, које не треба да се прибојавамо.

ДАЛЕКО У НАМА: ШТАМПАРИЈЕ И ШТАМПАНЕ КЊИГЕ КОД СРБА И РУМУНА

мр Миланка Бабић Вукадинов[1]

Сажетак: Земље балканског простора су кроз историју имале турбулентне односе кроз које се, као златна нит сарадње, провлачило стваралаштво у култури. Штампана књига је једна од најмоћнијих будилица националне свести и њен чувар, због чега су прво штампане књиге на ћирилици за богослужбену употребу и то код Срба на Цетињу 1494. године, а користили су их и Румуни.

У раду се истражују почеци штампања књига код Срба и Румуна, као важан корак у обликовању самосвојности у култури, вери и политици сваког од ових народа. Српски штампари су утицали својим штампарским умећем на страну штампану књигу: румунску, бугарску, македонску (али и руску и грчку). Сарадња је била вишесмерна и плодотворна.

Тако су прве румунске ћириличне штампане књиге штампане првих деценија 16. века, а штампар је био монах Макарије, онај који је штампао и прве српске књиге на Цетињу. Штампарске везе Срба и Румуна су пресудно утицале на културу ових народа и данас нам показују пут којим можемо поново стићи до врхунских вредности аутентичне Европе.

Кључне речи: Штампарије – Србија-Румунија; Стара штампана књига – Србија-Румунија; културни утицаји

Из сваке наде
Коју гајимо
По једна звезда никне.
Далеко у нама, Васко Попа

Књига код Срба има још од времена Ћирила и Методија, али нису сачуване у оригиналу него само као преписи, и то из друге половине X века и почетка XI века.

[1] Библиотека града Београда, Кнез Михаилова 56, Београд, Србија milabv@gmail.com

Периоди њиховог стварања су: зетско-хумски (X–XII век), светосавско-рашки (XIII–XIVвек) и ресавска школа (XV век). То су превасходно рукописане обредне књиге, потребне за црквени живот.[2]

Писане су глагољицом, првом словенском азбуком, или ћирилицом. Најстарија српска књига је *Маријинско глагољско јеванђеље* из XI века, писана глагољицом. У њој већ има трагова утицаја српског језика, под чијим утицајем ће се касније развити српска редакција старословенског језика, и зато се претпоставља да је преписивач био Србин.[3] Најлепша и најзначајнија српска рукописна књига је с краја XII века – *Мирослављево јеванђеље*, у ствари јеванђелистар, богослужбена књига у којој су текстови распоређени према читањима у току црквене године, писана на старословенском језику, српске редакције и рашке ортографије.

До краја XV века све српске књиге су рукописне и то на пергаменту, белом и жутом, док се хартија појављује у XIV веку када почињу да се појављују штампарије и у употребу полако улази и штампана књига.

Појава штампане књиге у свету поклапа се са једним од најтежих периода у српској историји – пад српске државе под турску власт. Од XV века, после пада Деспотовине (1459) и укидања Пећке патријаршије (1463), настаје опште назадовање просвете код Срба и књижевна продукција престаје. „Било је то нагло замирање просветне делатности и уништавање српско-црквенословенских књига, званих србуља, од стране Турака и Грка-фанариота, повлачило је за собом и потребу њихове надокнаде.“[4] Крајем XV века и током XVI и XVII века српска црква је користила књиге зване *србуље* – обредне књиге преписиване или штампане у малом броју у српским штампаријама у Црној Гори, Млецима, Рујну, манастирима Горажду и Милешеви, Београду, Скадру. У ропству под Турцима штампарски занат је замро и српски калуђери се поново враћају старом начину умножавања књига – преписивању. До половине XVII века штампано је нешто мало књига у Трговишту, у Румунији. Зато калуђери иду у Русију и доносе црквене књиге на рускословенском језику, пошто се потреба за њима посебно осетила после сеоба у Угарској, када масовно српско присуство на великој територији

---

[2] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог], Народна библиотека Србије и Библиотека Матице српске, Београд и Нови Сад, 1963, стр.115.

[3] Ђорђе Сп. Радојичић, *Рукописна и штампана књига*, Музеј примењене уметности, Београд, 1952, стр. 4.

[4] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог], op. cit., стр.13-14.

од Коморана до Ердеља у другој половини XVI века бива више него приметно, а они се нашли пред опасношћу од унијаћења.

Инкунабуле, као најстарије штампане књиге (од појаве штампарства око 1445. до 1500. године, односно до почетка 16. века), на српском језику јављају се крајем XV века; издају се током читавог столећа, да би са последњом књигом 1638. године престале да постоје. Појавиле су се захваљујући једном револуционарном проналаску касног средњег века. Била је то нова техника умножавања књига Гутенберговим покретним ливеним словима, која је заменила скупу и захтевну праксу писања књиге руком. Нови изум брзог и лаког умножавања књига ширио се по земљама западне Европе, која је у пуном економском и културном замаху. За кратко време у низу европских градова стотине штампарија претвориле су ову „црну уметност" у све утицајније средство просвете и уносне трговине. Те прве штампане књиге у Европи готово у свему су подражавале рукописну књигу, и то је трајало све до краја XV века када се штампана књига почела удаљавати од рукописне, користећи велике могућности које је у њеном обликовању пружала све савршенија штампарска техника. Те промене у односу на рукописну књигу настаће нарочито на пољу украшавања и илустровања књига.[5]

Српска штампа се јавља пред крај XV века, када је предност ове технике стварања књига уочио Ђурђе Црнојевић, просвећени зетски деспот. Набавио је пресу у Венецији и штампар, јеромонах Макарије, исписује ново поглавље у српској култури.

Прва књига у штампарији Црнојевића је *Октоих првогласник*, изашла на Цетињу 4. јануара 1494. године и представља најстарију књигу штампану ћирилским словима код јужнословенских народа. Једине наше инкунабуле, потекле из штампарије Црнојевића, врхунска су дела јужнословенске графике, чији квалитет и лепоту није достигла ниједна српска средњовековна штампарија и до данас су остала дела изузетне лепоте.

Губитком самосталности и падом Црне Горе под турску власт 1496. године прекида се рад цетињске штампарије. Окупација и недостатак материјалних средстава спречавају да се штампарска делатност настави и разграна. Скроман квантитет српских штампарија и издања резултат су тих неповољних друштвених и политичких околности у коме су настајала. Почев од цетињске, укупно је 15 штампарија издало око 40 издања, од којих је више

[5] Dragutin Furunović, *Istorija i estetika knjige IV,* аутор, Београд, 1999, str. 2160.

од половине изашло у Венецији.[6] У XVIII веку штампано је свега 413 разноврсних српских књига од којих у Бечу и у Венецији – 66.[7] Српске књиге и публикације штампане су и у Мађарској (у Будиму – од 1796. године; Пешти – после 1837. године и у Сегедину – после 1841. године), нешто у Немачкој (у Лајпцигу, после 1823. године), а затим покоја у Русији (у Петрограду, Москви, Одеси), у Швајцарској (Женеви). Штампано је и у Темишвару (после 1823. године) и у Трсту (од 1835. године).[8]

Појава штампаних књига код словенских народа тесно је повезана са борбом тих народа за национално ослобођење. Штампана књига се јавља као један од најзначајнијих фактора за очувања православне вере, буђења националне свести и развијање културних тековина.

Словенска штампана књига на ћирилици појавила се први пут 1491. године у Кракову, а онда код Срба 4. јануара 1494. на Цетињу, затим и код Румуна. Биле су то богослужбене (црквене) књиге које су користили и Бугари, Украјинци и делимично Словаци.

Као што смо рекли, почетак српског штампарства је у штампарији Ђурђа Црнојевића. У њој је штампар јеромонах Макарије са још седам-осам сабраће одштампао *Окотих првогласник* који је био завршен 4. јануара 1494. године. Затим се ређају *Октоих петогласник* (1494), *Псалтир с последованьем* (22. септембра 1495), *Молитвеник* (*Требник* и *Еухологијум*) 1495. и *Четворојеванђеље*, изгубљено и сачувано у препису из 1548. године.

„Несумњиво је да српску штампану књигу не можемо посматрати као изоловано деловање наших старих штампарских мајстора. Напротив, сва су ова испитивања потврдила постојање најтешњих веза осталих грана уметности са штампаном књигом...у првом реду треба споменути нашу писану књигу, чији утицај траје од самог почетка наше штампе, па управо до последње књиге наших старих штампарија – Гинамијевог псалтира, који је изашао 1638. године.“[9]

---

[6] Луција Черњић и др., *Стара српска рукописна и штампана књига: из београдских збирки: каталог издања*, Народна библиотека Србије: Културно-просветна заједница Србије, Београд , 1984, стр. 18-19.

[7] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог] , op. cit., стр. 19.

[8] Dragutin Furunović, *Istorija i estetika knjige III,* аутор, Београд, 1999, str. 1674-1701.

[9] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Научно дело, Београд, 1958, стр. 1.

За српске старе штампане књиге Љуба Стојановић пише: „....прве штампане књиге уопште, па и наша, готово ни у чему се не разликују од рукописа. Оне немају насловног листа као данашње, не обележавају се стране, већ табаци у дну на првој и последњој страни словима као и код рукописа. Типови слова изрезани су према рукописима, унете су све титле, акценти, спиритуси, и интерпункција каква је била у то доба у рукописима. Чак и шаре и везе слова на почецима чланова пренесене су из рукописа....сличност је тако велика да мало невичнији човек не може разликовати штампану књигу од рукописа.“[10]

За њега су књиге цетињске штампарије савршене: „Радови ове прве српске штампарије с техничке стране долазе међу најсавршеније. По лепоти реза слова и читкости само је превазилази штампарија Јеролима Загуровића. Нека издања Виђенца Вуковића одликују се лепотом виђета над текстом и шареним оквирима око текста, којих ни у којим старим штампаним књигама нема. Али по лепоти насловних уплетених слова и шареним иницијалима ова штампарија стоји на првом месту. Нарочито је иницијалима богат псалтир.“[11]

За Макарија Љуба Стојановић је писао да није био прост слагач, да је познавао врло добро штампарски занат и био је управник штампарије. „Он је јамачно однео у Млетке српске рукописе, по којима је можда сам давао нацрте слова за израду матрица, и настајавао да се цео посао припремања штампарије доврши. Можда је он сам унеколико био упућен и у резање, а његов је рад грб Црнојевића и оне две слике у „Октоиху петогласнику.“ [12] Ђорђе Сп. Радојичић претпоставља да се Макарије „морао раније бавити у Венецији штампарским занатом“, и то потврђује чињеница да је релативно кратко време од поручивања и преношења штампарије из Млетака на Цетиње до штамања прве српске књиге.[13] Дејан Медаковић износи другу

---

[10] Љубомир Стојановић, *Старе српске штампарије*, Посебан отисак из Српског књижевног гласнка, бр. 41-44, 1902, стр. 10.

[11] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр.16.

[12] Ibid., стр. 15.

[13] „Гравирање матрица, с обзиром на прецизност коју тај посао изискује, и данас представља тежак задатак, јер је потребно дуже времена да се једна цела азбука изгравира у матрицама. То је тада свакако било и теже, с обзиром на примитивност оруђа којим се гравирање вршило, као и због неупућености људи који су гравирали њима дотада потпуно непознату азбуку.“ (Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX* века, Удружење графичких предузећа Југославије, Београд, 1959, стр. 45-46).

хипотезу да су Макаријева графичка предзнања плод рада у златарским радионицама у Котору и на Црногорском приморју.[14] Никола Гавриловић пише да је владар Ђурђе Црнојевић послао у Млетке (Венецију) монаха Макарија да тамо изучи штампарски занат, јер је желео да преуреди земљу и увезе велики број књига.[15]

Квалитет, или боље рећи техничка опрема Макаријевих књига, углавном не заостаје иза техничких достигнућа остварених у оно време у Италији. „...Не може се отети утиску да је он направио прелом у погледу техничког изгледа наших старих књига. Макарије је напустио начин на који су дотада биле уређиване наше старе рукописне књиге. Он је својим штампаним књигама дао такав облик какав је највише и најбоље одговарао тадашњем начину штампарског рада, као и тадашњим схватањима и достигнућима.... Према томе....може се претпоставити да је он штампарски занат изучио у Млецима.“[16]

Сагледавајући свеукупност штампане књиге у техничком погледу стари српски штампари ипак заостају за многим европским штампаријама које су већ тада дале изванредно значајна дела. Први иницијални репертоар старих српских штампаних књига настао је угледањем на иницијале из ранијих издања млетачких штампарија и не може се рећи да су самосталног порекла.

---

[14] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 13.

[15] Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове*, Завод за уџбенике и наставна средства: Прометеј, Београд: Нови Сад, 1997, стр. 291.

[16] Плавшић наводи да су пре отварања Црнојевићеве штампарије неки наши саплеменици радили у Млецима као самостални штампари. Такав је Андрија Палташић из Котора, који је 1476. године штампао у Млецима књигу на латинском језику у два дела грчког историчара Диодора и римског историчара Тацита. Он је штампарски рад отпочео још 1471. године. До 1492. године Палташић је у „Млецима штампао око тридесет разних књига, које се одликују веома солидном техничком израдом.“ У делу Лаканција Фирмијанија, хришћанског проповедника из XIV века штампаном у Млецима, стоји импресум на латинском језику који дословце гласи: “Hoc opus impresseerunt Veneciis Magister Andreas de Paltasichic Katarensis & Bonninus de Boninis sociis“ (тј.) „Ово дело штампали су заједнички у Венецији мајстор Андрија Палташић Которанин и Бонинус де Бонинис (Добрић Добричевић)...“ (Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX* века , op.cit., стр. 53) .

Бонинус де Бонинис (Добрић Добричевић) штампао је 43 разне књиге. Он је са острва Ластова, рођен 1454. године, а умро 1528. у Тревису (Италија). У Млецима је изучио штампарски занат, радио у Брешији и Верони, док је у Лиону био самостални штампар и издавач. (Ibid., стр. 53).

За први период српске штампе најзначајнији је цетињски *Октоих петогласник* чији ликовни квалитети имају шири значај, јер га од немачких узора одвајају илустрације са ауторским портретима, добро одмереним и компонованим ликовима, чији цртеж није подређен упрошћеном описивању за „сиромашне духом", док их од италијанских одваја сликарско обрађивање сцена.[17] „Слова су врло лепа и чиста у величини нашег терција...Све стране су једнаке висине и без ознака у њиховом редоследу. Штампа је добра, а боја, нарочито црна на свим странама уједначена. Пада у очи да су сви иницијали, поједини редови и слова, штампани црвеном бојом – лепо упасовани....да ли се онда знало за „пас-форму"? Није искључено....мора им (штампарима – прим. аут.) одати признање што су на онако примитивној преси, на којој је улагање хартије било отежано, извршили веома прецизну штампу. ..И ово је доказ са колико су љубави и пажње штампари Црнојевића штампарије са Макаријем на челу обављали свој значајни посао."[18]

Дејан Медаковић тврди да су мајстори старог српског штампарства добрим делом успели да створе свој посебан графички израз који их у доброј мери разликује од тадашњег савременог штампарства. Остаје чињеница да су стари српски штампари створили посебан изглед штампе која графичким средствима резимира дотадашњи развој српске писане књиге... „Створена су дела, као нпр. илустрације цетињског „Октоиха петогласника" која су не само по уској графичкој, него и широј уметничкој линији јединствена у српској уметности из краја XV века. Јер заиста, ми не знамо ниједну српску рукописну књигу тога времена у којој би на онако јединствен начин били спојени илустративни и орнаментални елементи, као што је то постигнуто у Макаријевом „Октоиху петогласнику".[19]

Особености Црнојевићеве штампарије: преса се могла купити или поручити по неком постојећем моделу, прављена искључиво од дрвета, иницијали и вињете су могли да се израде по узору, али „слова Црнојевићеве штампарије представљају нешто потпуно особено, дотада непознато у штампарском свету и зато се нису могла готова купити, па чак ни једноставно поручити. Таква тешкоћа проистицала је из тога што... ћириличким словима, дотада није било ништа штампано у Млецима."[20] У Црнојевићевој

---

[17] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 187.

[18] Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX* века, op. cit., стр. 73.

[19] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 186.

[20] Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX* века, op. cit., стр. 45.

штампарији „слова су ливена од метала помоћу изгравираних матрица. Дакле, примењен је онај исти принцип који је пронашао Гутенберг...То се може потврдити тиме што у читавој азбуци сва истогласна слова имају један исти облик (лик).“[21]

Обнова Пећке патријаршије 1557. године и реорганизација српске цркве под Турцима довела је до повећане тражње руских књига, које беху „душеполезне“, „душеспасителне“, а куповали су их од руских трговаца, од „москови“, „москали“ или „московити“, како их народ зваше.

Сви покушаји карловачких митрополита и народно-црквених сабора да добију дозволу од Беча за подизање своје српске штампарије пропадали су – у првој половини XVIII века све снаге су усредсређене да се у српским црквама и школама користе само руске црквене књиге, што је руско-српску књижевну трговину само ојачало. А то је довело да су се порусиле и школа и црква, у тој мери да су руско-словенске црквене и школске књиге истиснуле српскословенске књиге и да је руско-словенски језик постао језик српске писмености; цео духовни и културни живот Срба у аустроугарском окружењу добио рускословенску оријентацију, што је изазвало аустријске власти да 1727. године забране увоз руских књига. Српски митрополити Мојсије Петровић, Вићентије Јовановић и Павле Ненадовић штампају књиге у Римнику, у Малој Влашкој, која је 1718. године дошла под духовну власт Карловачке митрополије.

Године 1758. млетачке власти дозвољавају Грку Димитрију Теодосијеву да у Млецима подигне штампарију за православне Србе. Он је углавном прештампавао руске црквене књиге наводећи на насловном листу да су оне штампане „На подобије в граде Москве печатаного“ или „Из московскаго на славенно-сербскиј јазик преведенноје“.[22] Да би спречиле уношење ових књига штампаних у иностранству, бечке власти су најстрожије забраниле њихов увоз и једновремено одлучиле да се у Бечу оснује штампарија за књиге на грчком, илирском, српском, румунском и јерменском језику. Она је основана 1770. године и поверена Јозефу Лоренцу фон Курцбеку.[23] Срби су

Он даље тврди да је за модел ћириличних слова која је урадио Макарије послужила једна књига *Драгомиров осмогласник*, књига збирки црквених химни, писана крајем XIII или почетком XIVека на пергаменту, српском редакцијом старословенског језика, исписана једне врсте уставне ћирилице.

[21] Лазар Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX* века, op. cit., стр. 55.

[22] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог], op. cit., стр.122.

[23] Ibid., стр. 122.

били незадовољни Курцбековом штампаријом зато што је била у страним рукама, и из страха да она не буде средство католичке пропаганде, а понајвише што је Курцбек „књиге рђаво штампао, на лошој хартији, са много штампарских грешака, и продавао их по скупу цену.“[24]

Забране отежавају штампање српских књига и трају све до времена Марије Терезије (1770–1780), која својим реформама и државном цензуром присилно усмерава Србе ка аустро-немачкој културној оријентацији.[25] Томе је допринела и одлука из 1770. године о монополу дворске штампарије, илирска (српска) штампарија Јосифа пл. Курцбека, где је само њему било дозвољено да штампа српске књиге, прештампава и извози и он ће остати привилеговани штампар српских књига све до 1792. године,[26] а за то време штампаће 151 књигу. То је период када Срби улазе у западну културу, почињу да се школују на западним универзитетима и у своје средине доносе идеје западноевропске просвећености – рационализма. То мења и миље у коме се одвија културни и политички живот Срба у Хабзбуршкој монархији. Писци грађанског опредељења, образовани у духу западне просвећености, који израста на темељу просвећеног апсолутизма Марије Терезије и Јосифа II „критички се постављају према српском клеру, нарочито калуђерима, тражећи одбацивање свега што кочи напредак, увођење народног језика у књижевност и духовну оријентацију према Западу – национално-културни програм, који је дошао до пуног израза у делу Доситеја Обрадовића и његових присталица“.[27] Последњих деценија XVIII века Срби у Хабзбуршкој монархији добијају прву гимназију (1791), прве политичке листове (1791–1794) и долазе у посед штампарије (1792–1796). Све то је добар темељ за

---

[24] Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Српско новинарско удружења, Београд, 1911, стр. 6.

[25] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог], op. cit., стр.17-18.

[26] Године 1792. Курцбекова штампарија прелази у српске руке: Стефан Новаковић, бивши секретар Митрополије у Карловцима, купио је „целу штампарију, заједно са свим материјалом, са стоваришем књига, и са привилегијом која је имала трајати још четири године – све по цену од 25.000 фоината.“ (Јован Скерлић: *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, op. cit., стр. 6). Прелаз штампарије у српске руке био је поздрављен као национални успех о коме је писао чак и Доситеј Обрадовић, уврене да ће „ово обшченужно и всеобшчеполезно дело под његовим очима и руководством блкагополучно напредовати и давно желајеми успех имати.“ Али, 1796. године Новаковић продаје штампарију мађарском примасу Бањањију, па се српске књиге штампају у Пешти, односно у Будиму.

[27] *Српска штампана књига 18. века*: [каталог], op. cit., стр. 62.

прве деценије XIX века када ће Србија имати своје штампарије, на свом тлу, штампати своје, српске књиге и чак бити у прилици да помогне и другим православним народима у свом окружењу.

Сарадња са Румунима

Срби и Румуни су вековима својих тегобних историја усмерени једни на друге, на помоћ коју су пружали једни другима још од времена турског ропства.[28] „...Падом средњовековне Угарске 1526. године Турци Османлије обухватали (су) скоро сав српски и румунски народ у подунавско-панонском простору под своју управу, и да су потом после Карловачког и Пожаревачког мира 1699. и 1718. године, ови крајеви дошли под влашћу Хабзбурговаца.“[29] У верско-црквеном погледу и Срби и Румуни, као православни народи, налазили су се под црквеном јурисдикцијом српске Карловачке митрополије – све до средине XIX века, када Румуни добијају своју аутокефалну цркву.

Кад пруочавамо везе Срба и Румуна открићемо „...о румунским војводама ктиторима српских манастира, о документима Карловачких архива о устанку Хорије, Клошке и Кришана у Трансилванији из 1784. године, о Темишвару у оквирима културне српско-румунске сарадње у XVIII, о српско-румунској штампарији у Бечу у XVIII веку, о румунском језику у администрацији Карловачке митрополије, о српско-румунским школама у околини Вршца, о српско-румунској семинарији у Темишвару из XVIII веку...“,[30] и наравно, о калуђеру Макарију, који је ударио темеље прве румунске штампарије и ту се види превасходни утицај српске штампане књиге на Балкану – развој штампарства у Румунији.

---

[28] Из турских извора сазнајемо да су у Маричкој бици 1371. године на страни Срба, на позив краља Вукашина и деспота Угљеше, ратовале и румунске војне јединице. Било их је и у Косовској бици 1389. године у хришћанској војсци Кнеза Лазара. Затим, склапани су и бракови између владарских кућа оба народа. Неагое Басараб (1512–1521) био је ожењен кнегињом Милицом, ћерком деспота Лазара Бранковића; кћи српског деспота Јована Бранковића, Јелена, била је супруга Петра Рареша, краља Молдавије. Старина Новак био је војсковођа најамничке војске румунског господара Михаја Храброг (1593–1601). (Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 9).

[29] Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 7.

[30] Ibid., стр. 19.

Поодавно у нашој (и румунској) науци обрађивано је питање српских штампара који су на челу са јеромонахом Макаријем радили на покретању штампарске делатности код Румуна.[31] Прве румунске ћирилске књиге штампане су крајем прве и почетком друге деценије XVI века – од 1508. до 1512. године. Њихов штампар је био јеромонах Макарије, исти онај који је штампао и на Цетињу, у Црној Гори. Још је Иларион Руварац поставио хипотезу да је цетињски штампар Макарије исто лице са истоименим оснивачем влашке штампарије од 1508. године.[32]

Никола Гавриловић о том времену пише: „У то време поглавар румунске цркве у Мунтенији (Влашка) био је унук последњег српског деспота Ђурђа Бранковића, Максим Бранковић, брат од тетке Ђурђа Црнојевића. Године 1493. Максим је боравио у Млетцима и упознао се са јеромонахом Макаријем, заинтересовао се за његов штампарски рад, и одлучио да га поведе са собом у Влашку када се буде вратио. У Влашкој је тада владао Раду Велики (*Radu cel Mare),* добар организатор црквених послова.“[33]

Прве румунске књиге шампане су у Трговишту[34], трећој ћирилској штампарији:[35] *Литургијал* (10. новембра 1507. или 1508. или *Служабник*), *Октоих* (1510) и Евангелие (1512), са лепим насловним страницама и иницијалима у боји. Ни на једној књизи не пише место штампања. Верује се да је штампарија била у Трговишту,[36] на основу приказа цркве на *Октоиху*

---

[31] „Поглавар румунске цркве у Влашкој Максим Бранковић упознао је 1493. године у Венецији јеромонаха Макарија кога је касније довео у Трговиште, тада престоницу Влашке. Макарије је са собом донео штампарију коју је купио у Млецима влашки владар Радуле Велики (Radu cel Mare). Штампарија је била смештена у манастиру Ђаја (Deal) у близини Трговишта.“ (M. Vanku, *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Стручна књига, Београд, 2005, str. I 11).

Никола Гавриловић пише: „Штампарски занат код Румуна дошао је преко Цетиња у Црној Гори, благодарећи заузимању господара тадање Зете Ђурђа Црнојевића (1490–1496)“. (Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 291).

[32] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 172.

[33] Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 291.

[34] У то време румунске земље уживају још некакву унутарњу аутономију, а у Трговишту столује владар.

[35] Прва: Краков – 1491, друга: Цетиње, 1493/94.

[36] „По неким историчарима штампарија је била смештена у манастиру Ђала (Deala) у близини Трговишта, и припадао ктиторству господара Раду Великог. По свој прилици да Макарије није радио са старим словима, донесеним из Обода код Цетиња, него са

из 1510. године. „Макарије је представио ту слику у влашком „Октоиху“ као што је представио цетињски мананстир у српском „Октоиху“ из штампарије Црнојевића.“[37] Књиге су биле на службеном језику државе и цркве – словенском језику, тзв. влашко-молдавске рецензије, са јусовима.

Тако се у књизи-библиографији о румунској старој штампаној књизи (*Bianu-Hodoş 1903*), говори и о међусобним везама српске и румунске књиге и тврди да „Триод-Пентикостар“, словенске редакције из 1550. године, има четири врсте иницијала који подсећају на оне из цетињског *Октоиха* из 1494. и псалтира из 1495. године које је штампао Макарије.

За влашка издања Макарија, Љуба Стојановић је подржао претпоставку да их је разрађивао наш Макарије; штавише да та издања откривају да је Макарије „умео резати и матрице“.

Никола Гавриловић пише: „Када је реч о штампарском раду јеромонаха Макарија, не треба падати у грешку и претпостављати да је он својом руком слагао слова за своје књиге, напротив, он није био обичан штампарски радник већ руководилац штампе, који је упућивао у рад друге и надзирао њихову делатност.“[38]

Прва књига коју је Макарије штампао у Влашкој по наредби војводе Радула IV, а завршено у време војводе Јо Михне био је *Служабник* (или *Литургијал*) из 1508. Године.[39] „Од три заставе које сусрећемо у књизи све су у вези са српском рукописном и штампарском традицијом. Заставе налазимо у штампаном „Псалтиру“ из Горажда, а застава „Служабника“, на првом листу првог табака, одговара по мотиву сличној застави у цетињском

новим које му је купио Раду Велики. А што се тиче осталог штампарског материјала – насловних страна, иницијала и украсних фигура у књигама – они су били израђени у румунским земљама, на што упућују текстови рађени према изводима из неких румунских манастира ранијег доба.“ (Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 292).

Ђорђе Сп. Радојичић у свом тексту „Српско-румунски односи XIV и XVII века“ наводи: „Макарије није донео са собом у Влашку прву српску штампарију и није ју ни могао донети, јер није била његова већ Црнојевића.“ (Ђорђе Сп. Радојичић, *Српско-румунски односи XIV и XVII века*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1956, стр. 21.

[37] M. Vanku, M. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, op. cit., стр. I 12.

[38] Никола Гавриловић, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове,* op. cit., стр. 293.

[39] Ђорђе Сп. Радојичић каже да је књига изашла из штампе 10. новембра 1507. године (*Српско-румунски односи*, op. cit., стр. 20).

штампаном „Псалтиру“. Исту сличност показују и иницијална слова ове књиге.“[40] Поставља се питање: како је дошло до ове сличности? По нашем мишљењу, не постоји некa директни утицај влашких књига на ове наше иако су, хронолошки узевши, влашке књиге за око једанаест година старије од оних из Горажда. Очигледно ствари стоје другачије: мотив преплетених кругова познавала је већ цетињска штампарија, прва штампарија за православце на Балкану. Највероватније је да су се мајстори из Горажда, приликом стварања свог орнаменталног репертоара, ослањали на исту групу српских рукописа из којих је Макарије са својим помагачима црпео своју уметничку инспирацију... „постојала би и могућност да је неко од осам Макаријевих сарадника доспео и до Горажда, тако да сличност Горажде–Трговиште, по нашем мишљењу, произилази из сличности Цетиње–Горажде, односно Цетиње–Трговиште“.[41]

И друга влашка књига настала за време војводе Влада V – Владуц, Макаријев *Октоих* из 1510. године, потврђује идентичност влашког и цетињског Макарија: „...илустрација са ликовима црквених мелода подсећа на Макаријев цетињски „Октоих петогласник“ у коме се јавља ова тема компонована скоро на исти начин.

У време војводе Басарабе IV Његоја штампана је трећа Макаријева књига *Четворојеванђеље* из 1512. године која у погледу орнамента има сличности са цетињским књигама, украшена мотивом крста у преплету, одговара сличној застави у цетињском *Псалтиру* из 1494. године. Оба пута је Макарије у централном пољу крста оставио слободно место за стављање хералдичког знака: у цетињском *Псалтиру* двоглавог Црнојевићевог орла, у *Трговишком јеванђељу* врану с круном и крстом у кљуну. На сличан начин, мада мало слободније, компонована је застава у влашком *Јеванђељу* (Марков текст) чију графичку варијанту срећемо касније и у београдском *Четворојеванђељу* из 1552. године.[42] Ни на једној књизи не стоји место штампања, на *Октоиху* се налази слика цркве код које је била Макаријева штампарија. „Макарије је донео ту слику, као што је Цетињски манастир претставио у „Октоиху“ из Штампарије Црнојевића“.[43]

---

[40] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 172.

[41] Ibid., стр. 173.

[42] Ibid., стр. 174.

[43] Ђорђе Сп. Радојичић, *Српско-румунски односи*, op. cit., стр. 20.

После одласка Макарија из Влашке у Хиландар престало је штампање књига, које се наставља тек 1554. године, али српски утицај на румунске штампане књиге остао је и даље.

Друга српска штампарија у Румунији, у Влашкој, била је штампарија породице Љубавић, која је прво радила у кнежевини војводе Сандаља Хранића, у граду Горажду, у периоду 1519–1523. године, када је штампала трећу књигу *Молитвеник*[44] и утихнула заувек на овим просторима.[45]

Књиге Љубавића биле су у много чему особене. Дејан Медаковић пише за њих да „спадају у најбоља остварења наше старе штампе...што се тиче реза слова и у том погледу мајстор из Горажда показује лепо знање и сигурност. Слова су тања, али су резана оштро, што им у односу на остале, доцније, српске штампарије даје карактер елеганције“.[46] Како је о све три књиге бринуо монах Теодор Љубавић очигледно је да је реч о човеку чији однос према штампаним књигама подразумевао и несумњиво знање и леп стваралачки дар у њиховом обликовању.[47]

Монах Теодор је био образован човек и талентован писац, што можемо закључити из надахнутог „Мољеније Ђура Љубавића и часним пресвитером делу значајном“ којим је досегао висине српских средњовековних писаца.[48]

---

[44] Књиге су штампане словима прелепе ћирилице: *Служабник* (Литургија), 1519, *Псалтир са Последовањем*, 1521. и *Молитвеник,* 1523. Њихово штампање је обављено у храму светога Георгија у Горажду на Дрини.

[45] Мирослав Пантић открива да је породица Горажданина Божидара Љубавића била трговачка и пословала је по деловима Турске и Дубровника са ортаком из Дубровника, Радоњом Милјеновићем, а на пословима око књига бавила су се његова два сина: монах Теодор и световњак Ђурађ, који је у току штампања књига преминуо. Божидар Љубавић је видео велико „умањењије светих и божанствених књига“, и по светим манастирима и храмовима српским, и код оно мало писмених свештеника и монаха. Видео је да би могао и да заради, али у њему је било и искрене дубоке побожности – један син био је монах, а и мотив родољубља је свакако био присутан. (Мирослав Пантић „Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века“ , у: Драган Бараћ (одговорни уредник), *Горажданска штампарија: 1519–1523* , Народна библиотека Србије и Филозофски факуктет Универзитета, Београд и Ново Сарајево, 2008, стр. 19).

[46] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 71.

[47] Лаза Чурчић „Горажданска штампарија у Трговишту ну Румунији“, у: Драган Бараћ (одговорни уредник), *Горажданска штампарија: 1519–1523*, Народна библиотека Србије и Филозофски факуктет Универзитета, Београд и Ново Сарајево, 2008, стр. 340.

[48] Ibid., стр. 340.

Али унук Божидаров, Димитрије Љубавић, преноси пресу и слова из Горажда у Трговиште. Повео је и свештеноинока Мојсија Дечанца, који је 1536–1538. радио у венецијанској штампарији Божидара Вуковића. Неки истраживачи мисле да је сусрет Теодора Љубавића, монаха са цетињским Макаријем, који је већ био у Хиландару, утицао на то да штампарија из Горажда буде пренета у Влашку.[49]

Године 1554. штампан је у Трговишту *Молитвеник,* по наређењу Јо Петру војводе, а на њему ради инок Мојсије Дечанац (једина књига на којој је радио), у чијем поговору изричито помиње да се трудио о том писанију „сь мадрами (матрицама) Димитра Любавикя", из чега излази да је и штапарија из Горажда, и неки њен део пренет у Трговиште. То се најбоље види: читав низ слова је готово идентичан у обе књиге (*Псалтир* из Горажда и влашки *Апостол* из 1547; главна застава влашког *Апостола* донекле подсећа на милешевску заставицу са повезаним круговима из *Псалтира* из 1544. године, тј. из 1557, само је у средње поље убачен ловоров венац са хералдичким знаком Влашке, вране која придржава крст).[50]

На почетку ове књиге у предговору се помиње логофет Димитрије, „вь**N**оук же Божидаров", (унук Божидаров) који се око књиге трудио заједно са својим ученицима Опром и Петром и то су личности које су пренеле Божидареве штампарије у Влашку.

Истим словима штампао је 1547. године исти Димитрије Логофет један *Апостол* у две варијанте, у Трговишту, овога пута по наређењу Јо Илијашка војводе и његове мајке Јелене. И овог пута он за себе истиче: „вь**N**оук же Божидаров".[51] То је последња књига коју су Љубавићи штампали и њихова се штампарија гаси.

---

[49] Ову тезу износи Ђорђе Сп. Радојчић и Лаза Чурчић (Лаза Чурчић „Гораждaнска штампарија у Трговишту ну Румунији", у: Драган Бараћ (одговорни уредник), *Гораждaнска штампарија: 1519–1523*), Народна библиотека Србије и Филозофски факултет Универзитета, Београд и Ново Сарајево, 2008, стр. 337-338.

[50] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр.174-175.

[51] Ibid., стр. 175.

Мирослав Пантић претпоставља да Љубавић гаси своју штампарију у Горажду јер се у Млецима појавио један други човек из наших страна „угледни грађанин Венеције, Божидар Вуковић (који се службено потписује Dionisio della Vecchia) са својим издањима „Служабника", и „Псалтира с последовањем" и „Часловцем", са којим скромни издавач из Горажда највероватније није могао да издржи конкуренцију." (Мирослав Пантић „Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века", у: Драган Бараћ (одговорни уредник), *Гораждaнска штампарија: 1519–1523*, op. cit.,

Поговори су српске рецензије, а текст Апостола пренет је на влашко-молдавску рецензију са јасним траговима српске рецензије.[52]

Влашки *Триод Пентикостар* из 1550. године показује српске утицаје и то више у погледу иницијала, него осталих орнамената. Занимљиво је да у влашким књигама, чији мајстори копирају иницијале и орнаменте из српских књига, као што је орнаментални мотив два или више кругова у преплету који је типичан за штампарију Божидара Вуковића, сасвим изостављени иницијали са фигуралним, ренесансним представама које се јављају у цетињском *Псалтиру* и разликују се једино грубљом израдом. Застава румунског *Јеванђеља* из 1561. године представља рукописну варијанту заставе коју је Макарије употребио у *Служабнику* 1508. године.[53]

Посебно поглавље у погледу утицаја српских штампаних књига представља рад ђакона Коресија, који је у периоду од 1568. до 1588. штампао по Влашкој ћирилске књиге: *Октоих правогласник* –1574., у коме се јавља Макаријева застава, преплет са хералдичким знаком, *Октоих петогласник* из 1575, у коме истичемо типичну Макаријеву заставу црногорског порекла са крстом у преплету, затим *Псалтир* из 1577. са истом заставом, коју је у *Триоду* из 1558. поновио, најзад, *Зборник* из 1580. године који је прештампани *Минеј* Божидара Вуковића из 1538. године. Илустрације у овој књизи представљају само варијанту Божидаревих, код чега пада у очи грубља, скоро сиромашна израда.[54] Кореси је штампао и у Брашову, где је настала и прва књига на румунском језику *Евангхелиар*, дело изванредне уметичке и техничке изведбе.

И средином XVII века наилазимо на српско-румунске штампарске везе. По наређењу угровлашке војвоткиње Јелене штампан је од 27. марта 1648. до 7. јуна 1649. године у Трговишту један *Цветни Триод* или *Пентикосар*, око којег се трудио јеромонах Јован Светогорац, „од Босне од места

стр. 21-22) и син Божидара Вуковића, Вићенцо Вуковић, наставиће штампање српских књига, који ће чак имати и привилегију да их само он и његов ортак (compagui) Бартоломео са Хиоса могу штампати и продавати у Дубровнику и у „Странама Србије“. (Мирослав Пантић „Српска књига у Горажду и Дубровнику до средине 16. века“, у: Драган Бараћ (одговорни уредник), *Горажданска штампарија: 1519–1523* , op. cit., стр. 23).

[52] M. Vanku, M. *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, op. cit., стр. I 12.

[53] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op.cit., стр.176.

[54] Ibid., стр. 176.

Каменграда, постриженик манастира Гомионице“,[55] није био прави штампар, већ редактор који је у влашке књиге уводио српско-словенску редакцију, док је сâму књигу „типарисао“ „Прока типарник“ са свим „прочим својим трудољупцима“, како је то открио Љуба Стојановић.[56] Ово време XVI и XVII века је период наших најтешњих веза.

Српска штампана књига је изузетно много утицала на румунску штампану књигу. Изванредна личност јеромонаха Макарија, првог српског штампара, „уноси у румунску штампу декоративне елементе српских рукописних књига, па чак и оне које је једном већ употребио радећи на Цетињу“.[57]

У каснијим временима, посредством српске књиге у влашка издања улазе елементи ренесансе. Те српске књиге, тј. цетињска издања, одиграла су изванредну посредничку улогу, преносећи тако дубоко у балканску позадину савладане тековине италијанске књиге. Утицај српске књиге је превасходно усмерен на орнаменталне мотиве, док српске илустрације румунски штампари далеко ређе прилагођавају својим потребама.[58] Иако су имали неколико изузетних монаха дрворезаца који раде на румунским књигама (Урсу, сликар Јоаникије, Влаикул, Петру Римницеану), известан број румунских дрворезаца настао је под несумњивим утицајем српских штампаних књига, иако је код његовог преношења у румунску књигу изгубљена прецизност и финоћа реза.

Закључак

Српске штампане књиге појавиле су се када нестаје српске средњовековне самосталности. Иако су занат „пекле“ у великим штампарским центрима Европе, наше штампарије су радиле у чврстим оквирима традиционалне православне иконографије и успеле су да изврше знатан утицај на штампане књиге код Румуна, Бугара, Руса, па и Грка, што несумњиво значи да је интернационално православље у њима гледало део заједничке источно-православне културне целине.

---

[55] Ibid., стр. 177.

[56] Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци, 1924, стр. 475-476.

[57] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 177.

[58] Дејан Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, op. cit., стр. 178.

Стара српска штампа XV и XVI века дала је остварења која стоје равноправно са најбољим остварењима у другим областима наше уметности тога доба. Зато су и биле инспирација и другим православним народима, са којима остварујемо најтешњу културну сарадњу, пре свега у борби за самосталност и очување православне вере, као најважнијег упоришта опстанка. Сарадња, то јест помоћ и подршка у најплеменитијем значењу, посебно се истиче са Румунијом у 16. веку, у времену турске окупације ових простора. Штампана књига је једна од најмоћнијих будилица националне свести и њен чувар, због чега су прве штампане књиге она звезда под чијом светлошћу можемо да испишемо најлепшу књигу за наше народе и запевамо псалм:

„Како је лијепо красно, кад сва браћа живе заједно, Јер је онде утврдио Господ благослов и живот до вијека.“ (Псалм 133,1-3).

Литература

Арнаутовић, А. (1912), *Штампарије у Србији у XIX веку*, Београд, 1912.

Vanku, M., *Srpsko-jugoslovensko-rumunski odnosi kroz vekove*, Београд: Стручна књига, 2005.

Гавриловић, Никола, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Прометеј, 1997.

Гораждански штампарија 1519–1523, Београд: Народна библиотека Србије, Источно Сарајево, Филозофски факултет Универзитета, 2008.

Ioan Bianu-Nerva Hodoş, *Bibliografia Românésca veche*, Bucureşci, 1903.

Костић, М. и др.*, Српска штампана књига 18. века : каталог*, Београд: Народна библиотека Србије; Нови Сад: Матица српска (1963).

Медаковић, Дејан, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд: Научно дело, 1958.

Плавшић, Лазар, *Српске штампарије од краја XV до половине XIV века*, Београд, Удружење графичких предузећа Југославије, 1959.

Радојичић, Ђорђе Сп., *Рукописна и штампана књига*, Београд: Музеј примењене уметности, 1952.

Радојичић, Ђорђе Сп., *Српско-румунски односи XIV–XVII века*, Нови Сад: Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1956.

Скерлић, Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*, Београд: издање Српског новинарског удружења, 1911.

Српска штампана књига 18. века: [каталог], БМС:НБС,НС: Бгд, 1963.

Стојановић, Љубомир, *Старе српске штампарије*, Посебан отисак из Српског књижевног гласника, бр. 41-44, Београд, 1902.

Furunović, Dragutin, *Istorija i estetika knjige III–IV,*Београд: аутор, 1999.

Цернић, Л. и др., *Стара српска рукописна и штампана књига: из београдских збирки: каталог издања*. Београд : Народна библиотека Србије: Културно-просветна заједница Србије, 1984.

FAR IN US: PRINTING AND PRINTED BOOKS SERBS AND ROMANIANS

SUMMARY

Countries of the Balkan region have historically had a turbulent relationship through which like a golden thread threaded cooperation creativity in culture. The printed book is one of the most powerful national consciousness and sat her guard why the first book printed in Cyrillic for liturgical use and to the Serbs in Cetinje in 1494, and are used by the Romanians. This paper examines the origins of printing book Serbs and Romanians as an important step in the formation of individuality in culture, religion and politics of each nation. Serbian printers have influenced their printing skills on the side of the printed book: the Romanian, Bulgarian, Macedonian (as well as Russian and Greek). The cooperation was fruitful and multidirectional. Thus, the first Romanian Cyrillic printed books were printed the first decades of the 16th century, a typo was the monk Macarius, one that is printed and the first Serbian book in Cetinje. Printing connection Serbs and Romanians had a profound impact on the culture of these peoples, and today show us the way that we can again reach the top levels of authentic Europe.

Keywords: Printing - Serbia - Romania; Old printed ledgers Serbia - Romania; cultural influences.

КУЛТУРНИ ЖИВОТ СРБА У ТЕМИШВАРУ ЗА ВРЕМЕ СРПСКЕ ВЛАСТИ НАКОН ВЕЛИКОГ РАТА

Јована Касаш[1]

Сажетак: Током рада на докторској дисертацији *Темишварски Срби и прва југословенска држава 1918–1921. године* сакупила сам велики број података о културном животу Срба у Темишвару, у периоду провизоријума између српске и румунске власти након завршетка Првог светског рата. Наиме, увођење српског империјума у Темишвару било је пропраћено политиком јачања националне свести код Срба кроз многобројне културне институције. Лист *Слога*, који је излазио у Темишвару од децембра 1918. до краја јула 1919. године, када се српска војска повукла из Темишвара, а чија се непотпуна архива налази у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, био ми је примарни извор података о културним активностима националних делатника који су радили за присаједињење ове банатске престонице Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца. „Коло Младих Срба", које је основано у Темишвару у периоду након уласка српске војске у Темишвар, постало је важан културни чинилац захваљујући предавањима и драмским програмима које је организовало, а поменути лист *Слога* сматрао га је претечом свих других културних покрета које би у Темишвару требало основати како би, између осталог, пропагирали присаједињење Баната првој југословенској држави. Ово удружење неговало је српску националну културу и будило национална осећања код грађана, посебно омладине. За време српске власти у Темишвару основано је и омладинско тамбурашко друштво „Војводина". Поред тога, „Српска Певачка Дружина", културно друштво основано у Темишвару у 19. веку, такође је за време српског империјума служило ширењу националне свести код Срба у овом граду. У културном животу Срба у Темишвару значајно место заузимала је и „Добротворна Женска Задруга", која је основана још 1900. године у Темишвару. Темишварски Срби присуствовали су одабраном репертоару градског позоришта које је наставило са радом за време српске власти у Темишвару. Позоришно стварање везивало се за градску, урбану средину, а у Темишвару су упоредо живеле и стварале немачка, српска, мађарска и румунска интелигенција. Закључујем да се на културном животу Срба у Темишвару од новембра 1918. до јула 1919. године, као примеру, може показати деловање културних институција на становништво.

Кључне речи: Темишвар, Срби у Темишвару, српски империјум, културни живот, 1918. година, 1919. година, културна удружења у Темишвару

[1] МА Јована Касаш. Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју. majovanakasas@yahoo.com

Након пробоја Солунског фронта, у септембру 1918. године, српска војска ушла је у Темишвар 17. новембра 1918. године и приређен јој је величанствен дочек од стране српског становништва и националних радника, чланова темишварског српског Народног већа.[2] Поред прве југословенске државе на Банат, а самим тим и Темишвар, претендовала је и Краљевина Румунија.[3] Територија темишварског Баната присајединила се Краљевини Србији на Великој Народној скупштини одржаној у Новом Саду 25. новембра 1918. године, а потом и Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.[4] На скупштини у Алба Јулији, одржаној 1. децембра исте године, ова територија присаједињена је и румунској држави.[5] Међутим, „чији је Темишвар" одлучивало се за зеленим столом на Мировној конференцији у Паризу, а да би представнике Великих сила и јавно мњење уверили у оправданост својих територијалних захтева обе стране чиниле су агитацију.[6]

Присуство српске војске у Темишвару и присаједињење Баната Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца довело је српско становништво у овом граду у положај грађана првог реда и за њих тада, без сумње, отпочиње другачији културни живот од онога који су водили као народности са ограниченим правима у бившој Аустроугарској.[7] Стеван Бугарски пише да се у таквој новонасталој ситуацији на певачка друштва, али и на остале

---

[2] Види више: Јована Касаш, „Улазак српске краљевске војске у Темишвар 17. новембра 1918. године", *Attendite*: Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 14, Историјски архив Кикинда, Кикинда, 2018, стр. 177-190.

[3] Види више: Текст тајног уговора Краљевине Румуније и Савезника потписан у августу 1916. године. (*Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*, Bogdan Krizman i Bogumil Hrabak (priređivači), Institut društvenih nauka, Beograd, 1960, str. 308).

[4] Види више: Јована Касаш, „Самоопредељење темишварских Срба да се присаједине Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца", *Култура*: часопис за теорију и социологију културе и културну политику, бр. 159, Завод за проучавање културног развитка, Београд, 2018, стр. 37-50.

[5] Љубивоје Церовић, „Срби у Темишварском Банату на историјском раскршћу 1918–1919. године", у: Милутин Смиљанић (уредник), *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад, 1993, стр. 115.

[6] Види више: Andrej Mitrović, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1975.

[7] Види више: Јована Касаш, „'Темишварски чвор': однос генерала Ђорђевића, др Рота и Народне управе за Банат, Бачку и Барању", у: Стеван Бугарски (уредник), *Темишварски зборник*, бр. 10, Матица српска, Нови Сад, 2018, стр. 7-27.

културне институције, гледало не само као на културно-уметничка удружења већ као и на друштвено-политичке и националне чиниоце.[8] Када Темишвар буде припао румунској држави оне ће наставити да око себе окупљају темишварске Србе. Бугарски наводи и запис из 1921. године из листа *Гласник* у којем се каже: „За очување српског нам језика, верских и народних обичаја и песама, у првом реду служе наше народне школе; а поред ових, у многоме служе узвишеноме циљу читаонице, певачке и остале дружине".[9]

Након завршетка Великог рата, као пропагандни органи, српски војвођански листови писали су да се у крајевима које је српска војска запосела осећало „живље кретање Српства". Националне раднике називају „Србима на мртвој straži", који су се до тада ретко истицали јер нису смели да се баве културним радом, или су се пак „у мору туђинства били изгубили".[10] Иако је потреба за једним листом на српском језику изнета још на седницама српског Народног већа у Темишвару, лист *Слога* основан је по налогу српске Врховне команде, и морамо имати у виду да се по њеном налогу на свакој страници овог листа истицало да је српска власт у Темишвару донела само добро свим њеним становницима.[11] Тако је лист писао да је било време „успавано Српство пробудити" и то тако што би му се основало певачко друштво, соколско друштво, српска читаоница и земљорадничко друштво по узору на таква друштва која су у то време већ постојала у Краљевини Србији. „Радошћу и лепим, одушевљеним дочеком српским војницима нисмо своје одужили, докле год не упознамо историју нашу и ослободитеља наших, обичаје народа нашега, дотле нисмо свесни Срби и нисмо их достојни", писало је уредништво листа *Слога*.[12] И заиста, порадило се на обнављању српских културних установа, певачких и добротворних удружења, на поновном прикупљању чланства.[13] Илија Белеслијин, потпредседник темишварског српског Народног већа, изјавиће на прослави „прве Нове

[8] Стеван Бугарски, „Савез српских певачких друштава у Румунији", у: Стеван Бугарски (уредник) *Темишварски зборник*, бр. 8, Матица српска, Нови Сад, 2015, стр. 68.

[9] Ibid.

[10] *Слога*, бр. 42, Темишвар, 1. фебруар 1919, стр. 1.

[11] Јована Касаш, „Срби у Темишвару као грађани првог реда: свакодневни живот", *Attendite*: Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 15, Историјски архив Кикинда, Кикинда, 2018, стр. 93.

[12] *Слога*, бр. 12, Темишвар, 24. (11.) децембар 1918, стр. 1.

[13] Љубивоје Церовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 363-366.

године у ослобођеном Темишвару" да су Срби до тада имали „Обилиће на бојном пољу", а да ће их од тада имати на културном.[14]

„Ми знамо много о Раконци Ференцу, али о Обилићу, Југ-Богдану, о Хајдук Вељку тим мање. Ми познајемо Гетеа, Ибзена и Толстоја, читамо Шилера, гледамо Ростена, Молијера и Шекспира, али о својим песницима, о Вуку Караџићу, о Бранку Радичевићу, о Змај-Јовану појма немамо", обраћало се уредништво листа *Слога* Србима у Темишвару, а посебно омладини српској.[15] Наметало се мишљење да је потребно основати једно омладинско удружење. „То удружење би позвано било, да нас светлости приведе, да се у крилу његовоме скупљамо и помоћу декламовања, песама, предавања и читања колико толико усавршимо. Позвано би било, да из душа наших и срдаца наших искорени страни дух и да нас привикава на победоносну демократију и тиме спрема за живот... Мало нас Срба има, и то се не познаје, не зна једно за друго и тако се изгубисмо у огромној већини других народности", писало је у чланку под насловом *Срп. Омладини Темишварској*.[16]

„Коло Младих Срба", постало је важна културна институција која је приређивала предавања и драмске програме. Председник је био др Јован Савковић, темишварски адвокат и члан српског темишварског Народног већа, а секретар Новак Грујић, сарадник листа *Слога*.[17] У чланку у којем су се објашњавали циљеви, рад и стварање друштва „Кола Младих Срба" писало је: „После робовања, после тешких учмалости, наступило је доба рада, доба живота. И наша темишварска омладина, видевши се ослобођеном, отпочиње живот...".[18] Сазнајемо да је почетком 1919. године српска омладина окупљена у „Колу Младих Срба" прво мислила да оснује један мањи, ужи круг у коме би се сама узајамно обучавала, али се вођена великом амбицијом није тиме задовољила. Желевши да свој рад презентује ширем броју становника почела је „да се просвећује и да просвећује".[19]

---

[14] С*лога*, бр. 27, Темишвар, 15. (2.) јануар 1919, стр. 2.

[15] *Срп. Омладини Темишварској*, *Слога*, бр. 12, Темишвар, 24. (11.) децембар 1918, стр. 1.

[16] Ibid.

[17] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1; *Слога*, бр. 103, Темишвар, 15. април 1919, стр. 3.

[18] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1.

[19] Ibid.

„Коло Младих Срба" приређивало је села, која су имала поучно-забавни карактер. На њима су се као говорници ређали угледни Срби, који су у то време живели у Темишвару, попут председника „Кола" Јована Савковића, али и Стевана Бенина, шефа „Југословенског Пресбироа" у Темишвару. Велику част овом темишварском друштву указао је и епископ темишварски др Георгије (Летић) када је присуствовао једном селу, а том приликом присуствовали су и људи из околине Темишвара, тако да је сала „Касине" била пуна. Села је посећивао и генерал Панта Грујић, командант Коњичке дивизије, као и пуковник Бранислав Лонткијевић и многи други српски официри. Лист *Слога* писао је да су добра воља, жеља и труд људи који су учествовали у раду „Кола Младих Срба" и помогли „око прикупљања Српства" достојни „највеће хвале". Душан Васиљев, песник, играо је улогу Панте у позоришној представи „Шаран" Јована Јовановића Змаја на једном од села, а сарадник листа *Слога* прокоментарисао је да се Васиљев показао енергичним, какав је и у свима другим пословима при раду „Кола". „Омладинци све више добијају полета за рад, кад виде да се сви интересују о њиховој акцији. Та њихова акција је далеко од сваке партијске или шовинистичке политике. Они само хоће да створе могућност за међусобни рад и споразумевање како би једнога дана то уродило добрим плодом", писао је лист *Слога*.[20]

Деловање српске омладине није утицало само на становнике Темишвара, него и на околину, па су је из околних места звали да и тамо прикаже извесне делове својих дотадашњих програма. „Коло Младих Срба" одазивало се позивима, што видимо на основу тога што је Антоније Штрбић учествовао на другом селу „Зоре", на Видовдан 1919. године у Вршцу у Гликмановој дворани са једном тачком. Најављен је као „рецитатор и миљеник темишварске публике", а срдачно је поздрављен и дочекан у Вршцу.[21] Тада је „Коло Младих Срба", као гост из Темишвара, извело позоришни комад „Робовање" са „изврсним допадањем". Вршачки лист је том приликом „Колу Младих Срба" пожелео много успеха у даљем раду и закључио да су се „дивно показали у Вршцу".[22]

„Коло Младих Срба" је до евакуације српске војске из Темишвара приредило дванаест села.[23] Лист *Слога* помагао је акције друштва „Кола Младих Срба" најављујући његова предавања. „Темишвару збиља служи на

[20] Ibid.

[21] *Нова зора*, бр. 43, Вршац, 15. јун 1919, стр. 2.

[22] *Нова зора*, бр. 48, Вршац, 13. јул 1919, стр. 2.

[23] Друго село „Кола Младих Срба" одржано је 9. фебруара 1919. године, треће 16. фебруара 1919, четврто 23. фебруара 1919, пето село 9. марта, шесто 16. марта, седмо 23. марта,

част што има такве своје синове, који знају да чувају и бране српску реч. Исти Темишвар је одувек био центар Баната, па ће он то и у будуће бити, јер будући српски нараштаји траже да се у овом старом српском месту увек чује српска песма, српска реч", поручивао је једини лист који је у то време излазио на српском језику у Темишвару.[24] Како се у Библиотеци Матице српске чува непотпуна периодика овог листа, који је доносио извештаје са села, немамо податке са свих одржаних. Из каснијих бројева сазнајемо да је прво село доживело потпуни неуспех – „и материјални и морални".[25] Упркос томе, „Коло Младих Срба" одлучило је да приреди друго село. Утицајни Срби у Темишвару надали су се да ће се грађанство овом другом предавању многобројно одазвати, а Србима и Српкињама се поручивало да дођу на ово село јер им то „налаже дужност српска".[26] Треће село најављено је речима: „Срби и Српкиње посећујмо српска села. Окупимо се сви, састајмо се у недељу после подне и демонстрирајмо у што већем броју нашу националну свест".[27] Међутим, како је писао лист *Слога*, ни друго ни треће село не одмакоше даље по успеху од првог, али српска омладина у Темишвару није губила ни вољу ни снагу. На одступање се није могло ни помишљати. „Гурађемо напред, па макар нам се цео Темишвар, цео Банат ругао", говорио је темишварској омладини Душан Васиљев. Она тада смело приређује четврто и пето село, која постижу мало већи успех.[28] На шестом селу посета је била велика, па се могло закључити да је „Коло Младих Срба" све више задобијало терен и нагло напредовао. Ова пажња коју су добијали од становника Темишвара одушевљавала је српске омладинце и они су и даље неуморно радили на започетом послу. Посебно их је радовало што су њихова села почели посећивати и они који су „јако запослени", и они који су раније радије ишли у биоскоп уместо на села, и они који су долазили само у „изванредним приликама". „То је добар знак, то је знак наше националне свести!", коментарисало је уредништво листа *Слога*.[29] Милош Станојевић, главни и

осмо 30. марта, девето село 6. априла, а дванаесто село 11. маја 1919. године. (Периодика листа *Слога*, Библиотека Матице српске, Нови Сад).

[24] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1.

[25] Ibid.

[26] *Слога*, бр. 47, Темишвар, 7. фебруар 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 49, Темишвар, 9. фебруар 1919, стр. 3.

[27] *Слога*, бр. 53, Темишвар, 14. фебруар 1919, стр. 3.

[28] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1.

[29] *Слога*, бр. 92, Темишвар, 30. март 1919, стр. 3.

одговорни уредник поменутог листа, у то време, потписао је један чланак у којем каже да је имао прилике да разговара са извесном госпођом из Темишвара, Српкињом, која му се правдала да не може посећивати села и поучна предавања, јер се у њеној кући 'негује спорт' – нарочито зими, када њена породица одлази на клизање на леду. За њу Станојевић каже да није једина особа, која је тако мислила и радила у Темишвару. „Често смо имали прилике да видимо младиће који ће нам рећи: Па шта имам ја 'фајде' ако баш и користим народу. То је ваљда најжалоснија појава код наше просветне омладине", писао је Станојевић.[30] Међутим, након деветог села лист *Слога* могао је да констатује да је „Колу" пошло за руком да оствари свој циљ да се села бар једанпут недељно редовно одржавају. „Моралан успех је заиста огроман – скупљене Србе видети на таком месту, где се српски дух, српска идеја, српска уметност шири...".[31] Десетим селом „Коло Младих Срба" обележило је и свој први јубилеј и „ту видимо да улаже све што може, да улаже вољу, снагу, живот. Доживљава комплетни успех", писао је лист *Слога*.[32]

Садржај програма који је одржан на првом селу, „када су зидови зујали од страховите празнине", није нам познат, али знамо да је на другом селу између осталих своје предавање под насловом „Преглед нашег ратовања" одржао и господин М. С. Арсеновић, српски новинар, који је у то време боравио у Темишвару као српски ратни дописник. На трећем селу говорио је професор Милош Станојевић, и то о филозофији српског гуслара.[33] Већ поменути председник „Кола", др Јован Савковић, на петом селу одржао је предавање под називом „На прагу новога доба".[34] У њему је нагласио да је великим светским превратом већи део српског народа у Војводини „истргнут срећно из загушљиве атмосфере, где је већ био у опасности да подлегне". По Савковићу, српски народ је почетком 1919. године био ослобођен и политички и духовно и културно, и био доведен пред једно ново велико

[30] *Слога*, бр. 83, Темишвар, 21. март 1919, стр. 2.

[31] *Слога*, бр. 98, Темишвар, 9. април 1919, стр. 3.

[32] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1.

[33] *Слога*, бр. 53, Темишвар, 14. фебруар 1919, стр. 3; Нека од предавања Милоша Ст. Станојевића објављена су у виду књиге у марту 1919. године у Темишвару. Целокупни приход од продаје био је намењен у добротворне сврхе. „Српска Жена", „Три Русије", „Философија Српског Гуслара", „Социологија Доситеја Обрадовића", „Вукова Омладина", „Нова Наука" само су нека од предавања која су објављена. (*Слога*, бр. 89, Темишвар, 28. март 1919, стр. 3.)

[34] *Слога*, бр. 103, Темишвар, 15. април 1919, стр. 1-2.

светло доба културне историје. Када је престао рат и „мукла топовска и пушчана паљба и када је мач враћен у корице, наш народ стоји пред једном новом ером, ером духовнога и културнога рада и полета", рекао је том приликом др Савковић.[35]

Народна српска музика играла је велику улогу на селима „Кола Младих Срба". На другом селу најављено је да ће свирати један део Краљеве Гарде са две пијесе. Међутим, Музика Краљеве Гарде морала је тада да отпутује у Вршац, па је уместо ње свирало Омладинско тамбурашко друштво „Војводина".[36] **Дилетантско тамбурашко друштво „Војводина"** основано је 29. јануара 1919. године у Темишвару. Председник је био Стеван Радић, а за почасног председника изабран је парох Илија Белеслијин. Тамбурашко друштво је себи ставило у циљ неговање и ширење српске песме и објавило је да ће радо учествовати у многим добротворним забавама.[37] Овај тамбурашки збор је на другом селу „Кола Младих Срба" извео „Српски марш" и друге српске народне песме као што су биле „Сунце Јарко" и „Голубице бела што си невесела".[38]

На шестом селу учествовала је и музика Моравске Дивизије. „На деветом селу као прва тачка програма била је музика Моравске Дивизије, чије ванредне особине још од приређенога засебног концерта о св. Аранђелу прошле године познајемо", писао је лист *Слога*.[39] На десетом селу Срби у Темишвару чули су нови „Марш Срба, Хрвата и Словенаца" диригента Већеслава Нигла.[40]

На селима су учествовали и они најмлађи, најмлађа темишварска српска омладина. На петом селу рецитовао је Стеван Бебић, ученик првог разреда гимназије.[41] На деветом селу учествовала су двојица младих студената, Сима Марчалов и Л. Гаћански. Уредништво листа *Слога* писало је да се нада да ће их чешће виђати на селима.[42] На истом селу „Тата Рака слишава свог ђака", шалу пуну хумора и смеха, изванредно су извели К. Завишић и Ђурица

---

[35] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1-2.

[36] *Слога*, бр. 47, Темишвар, 7. фебруар 1919, стр. 3.

[37] *Слога,* бр. 43, Темишвар, 2. фебруар 1919, стр. 3.

[38] *Слога*, бр. 47, Темишвар, 7. фебруар 1919, стр. 3.

[39] Ibid.

[40] *Слога*, бр. 98, Темишвар, 9. април 1919, стр. 3.

[41] *Слога*, бр. 72, Темишвар, 8. март 1919, стр. 3.

[42] *Слога*, бр. 98, Темишвар, 9. април 1919, стр. 3.

Јовановић. „Благо нама кад Јовановић и његова генерација прими на себе аранжирање села!", писало је у извештају са деветог села „Кола Младих Срба".[43] На другом селу, „Сироче" је рецитовала мала Сида Крстоношић, а госпођица Александра Бајић „Фантазију о љубави", „Мртав витез" и „Косовском орлу".[44] На седмом селу рецитовала је мала Видица Бачарски и то „Српска војска приближује се Косову" Јована Јовановића Змаја.[45]

Иако је свако село за које знамо било одржано у Темишвар-Граду, у сали „Касине" или код „Кронпринца" у Темишвар-Граду, недељом у послеподневним часовима, треће предавање „Кола Младих Срба" изведено је у предграђу Темишвара, у Фабрици, што нам говори да се радило на томе да се и у предграђима где је живело више Срба него у самом граду шири српски утицај.[46] На овом селу изведен је позоришни комад „Јазавац пред судом" Петра Кочића.[47]. На седмом селу „Кола Младих Срба" омладинци су приказали комад „Школски Надзорник" Косте Трифковића и „Глухо доба", шаљиви комад у једном чину.[48] На деветом селу приказана је аматерска представа „Издаје стан под киријy" Светозара Ћоровића.[49] На Ускрс 1919. године, „Коло Младих Срба" приредило је велику свечану забаву. Том приликом приказан је Бранковићев позоришни комад „Мандарин". Карте су се могле добити у дуванџиницама Арсеновића у Темишвар-Граду и код Лазаревића у Фабрици.[50] Како је писало у извештају са десетог села, позоришни комад „Шаран" Јована Јовановића Змаја изведен је „као да га изводе опробани глумци".[51] На дванаестом селу приказана је представа „Султанов лек", Бисонова комедија у једном чину.[52]

На други дан Духова, 8. јуна 1919. године, „Коло Младих Срба" приредило је свечану забаву у девет сати увече. Том приликом Стеван Бенин, шеф „Југословенског Пресбироа", говорио је о теми за коју је лист *Слога*

---

[43] Ibid.

[44] *Слога*, бр. 49, Темишвар, 9. фебруар 1919, стр. 3.

[45] *Слога*, бр. 84, Темишвар, 22. март 1919, стр. 3.

[46] *Слога*, бр. 52, Темишвар, 13. фебруар 1919, стр. 2.

[47] Ibid.

[48] *Слога*, бр. 83, Темишвар, 21. март 1919, стр. 3.

[49] *Слога*, бр. 98, Темишвар, 9. април 1919, стр. 3.

[50] *Слога*, бр. 103, Темишвар, 15. април 1919, стр. 3.

[51] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 1.

[52] *Слога*, бр. 122, Темишвар, 11. мај 1919, стр. 2.

писао да је највише интересовала Србе у Темишвару. „Изразио је оно што сви силом осећаја својим осећамо, ону претњу, ону свету, свесну и заветну претњу, да дужни ипак никоме нећемо остати", писало је у извештају. Његово предавање носило је наслов „Ново ропство". После овога говора, који је „распалио све слушаоце", Г. М. Николић је постигао „колосалан успех" посебно са „Химном Срба, Хрвата и Словенаца".[53] После забаве одржана је игранка до зоре на којој је свирала изврсна циганска банда.[54] На исти овај дан у Темишвару је одржан велики народни збор против румунских претензија.

„Коло Младих Срба", културно друштво темишварских Срба, пре него што је „морало да избегне испред румунског насиља", како је лист *Слога* објавио, на својој последњој седници решило је да дан 27. јул прославља сваке године са црним заставама у знак туге што је српска војска евакуисала Темишвар.[55] Оно ће тако, заједно са војском, напустити Темишвар и преселити се у Велики Бечкерек.

Друго културно друштво основано у Темишвару у 19. веку, а које је за време српског империјума служило ширењу националне свести код Срба у овом граду, била је **„Српска Певачка Дружина"**. У другом броју листа *Гласник* из 1923. године каже се да је „Српска Певачка Дружина Темишварска" основана 1868. године већином од родољубивих Срба занатлија и да је једна од најстаријих певачких дружина у Банату уопште. Више од половине века деловала је на пољу ширења црквене и световне песме и на „гајењу српског братимства".[56] Иако основана раније, тек 20. марта 1869. године званично је отпочела своју културно-уметничку делатност, када је најзад угарско министарство унутрашњих послова у Будиму одобрило статут друштва.[57] Сава Илић у својој монографији о хоровима у Банату пише да је оснивање „Српске Певачке Дружине" представљало велики преокрет у даљем развоју српске хорске уметности у граду на Бегеју. Српска народна песма тако је добила посебно обележје и постала ревностан поборник и мобилизатор српског и румунског живља у борби за национално, социјално, економско, политичко и културно

---

[53] *Слога*, бр. 147, Темишвар, 11. јун 1919, стр. 2.

[54] *Слога*, бр. 145, Темишвар, 7. јун 1919, стр. 2.

[55] *Слога*, бр. 34, Велики Бечкерек, 20. фебруар 1920, стр. 1.

[56] *Гласник*, бр. 2, Timişoara (Темишвар), 10. јануар 1923, стр. 14.

[57] Сава Илић, *Српски хорови у Банату*: прилог хорској делатности Срба у Темишвару и Банату (1868–1944), Критерион, Букурешт, 1978.

ослобођење. „Српска Певачка Дружина" представљала је резултат отпора целокупне српске и румунске јавности угарској власти и њеној политици. Српски и румунски радници, занатлије и интелектуалци у Темишвару, који су у своју средину радо примали и остале суграђане, борили су се кроз певачко друштво за социјална и политичка права, односно први српски хорови у Темишвару и Банату били су прогресивно оријентисана и отворена друштва, којима није била својствена национална затвореност.[58] Дејан Попов пише да је оваква самостална установа са правним статусом умногоме утицала на живот темишварских Срба следећих осамдесет година.[59]

Мото „Српске Певачке Дружине", а који је написао Илија Белеслијин, гласио је: „*Лети песмо српска, чиста, моли спаса Исус Христа, да љубављу Србе споји, ма где били да су своји*".[60] Белеслијин је још 23. (10.) марта 1900. године из Темишвара писао Тихомиру Остојићу да је „Српска Певачка Дружина" као и „наше овдашње српство скоро умрло... Али ја се са смрћу не могу помирити... кад умре парохије, не треба попа". Писао је и да је на себе узео „ону најтежу задаћу Христовог сина – да подиже из мртвих" и да му је до тад то полазило за руком.[61]

Августа 1912. године „Српско Певачко Друштво" приредило је „врло успелу" беседу са игранком у Чакову, а затим излет у околини Темишвара и све је наговештавало да ће рад друштва кренути на боље. Међутим, услед избијања Балканског рата делатност друштва се знатно смањила. Тек почетком 1913. године оно постаје мало активније, а прекида рад све до краја 1918. године и распада Аустроугарске.

Скупштина одржана 6. децембра 1918. године представља крај скоро петогодишњег застоја рада „Српског Певачког Друштва". Као председник остао је Христифор Свирчевић, а за хоровође су постављени Коста Николић, Данило Дудин и Н. Александровић.[62] На основу одборског решења од 7.

---

[58] Сава Илић, *Српски хорови у Банату*, op. cit., стр. 14. На списковима чланова хора налазе се имена и презимена и других националности, што потврђује да је „Српска Певачка Дружина" није имала скучен национални оквир. (Сава Илић, *Српски хорови у Банату*, op. cit., стр. 22.)

[59] Дејан Попов, *Мешовити хор Православне српске саборне цркве у Темишвару 1997–2017*, Савез Срба у Темишвару, Темишвар, 2017, 13.

[60] Рукописно одељење Матице српске, М12. 512.

[61] РОМС, 4. 372.

[62] Сава Илић, *Српски хорови у Банату*, op. cit., стр. 75.

фебруара 1919. године сазвана је скупштинска седница, на којој је решено да се изабере сталан хоровођа и одржи прослава педесетогодишњице постанка друштва.[63]

Након уласка српске војске, у листу *Слога* објављено је да је темишварска „Српска Певачка Дружина" отпочела свој рад. Пробе су се одржавале у Темишвар-Граду у просторијама Команде места на првом спрату, а прва таква проба била је одржана 4. јануара 1919. године.[64] У току су биле припреме за светосавску беседу. Проблем се огледао у томе што су се певачи слабо одазивали, а још мање се уписивали за чланове помагаче. Такође, друштво није имало материјалних средстава и постојала је бојазан да ова дружина неће моћи одговорити свом задатку. Из тог разлога позивани су Срби из Темишвара да помогну. Наиме, на пролеће, ово најстарије друштво требало је да прослави своју педесетогодишњицу и ослобођење у новој држави. „Зато Срби браћо уписујте се за чланове помагаче, а млађи нараштај нека похита за члана певача... Ово смо приморани изнети, да господа и госпођице размисле и дођу до уверења, да ступајући у певачко друштво врше једну важну културну мисију, што им налаже српска дужност. Углед Српске Певачке Дружине није само ствар неколицине људи, него је то српска ствар, ствар свију нас овдашњих Срба и Српкиња и сви смо јој дужни помоћи. На крају постављамо питање, шта је у ово историјско доба лепше и потребније: да странци виде да се Певачка дружина овд. састоји из неколицине чланова или да виде, да је то друштво импозантно и да су у њему заступљени сви сталежи народа нашег? Родољуби, пазите и помозите Певачку Дружину!", поручивао је лист *Слога*.[65]

На програму за светосавску приредбу 1919. године највише је радио Данило Дудин, „вредни и добровољни" хоровођа дружине.[66] На прослави је говорио председник друштва и потпредседник српског темишварског Народног већа, поменути Христифор Свирчевић. Он је истакао да српско певачко друштво постоји у Темишвару већ педесет година и да је, дакле, најстарија дружина у Темишвару. „Од ње су млађе и румунска, и мађарска, и немачка певачка дружина. Пре педесет година ово је друштво певало као своју прву песму: 'Где је српска Војводина?', а данас оно кличе: 'Ево наше

---

[63] Ibid.

[64] *Слога*, бр. 20, Темишвар, 4. јануар 1919. (22. децембар 1918), стр. 3.

[65] *Слога*, бр. 27, Темишвар, 15. (2.) јануар 1919, стр. 2.

[66] *Слога*, бр. 30, Темишвар, 18. (5.) јануар 1919, стр. 2.

Војводине, сад је у наручју миле мајке Србије'", рекао је Свирчевић. Прослави су присуствовали генерал Ђорђе Ђорђевић, командант Коњичке бригаде, пуковник Томовић и многи виђенији грађани.[67]

Преко листа *Слога* „Српска Певачка Дружина" у марту 1919. године расписала је конкурс за место хоровође. Најважнија дужност новог хоровође била је да певачку дружину спреми за прославу педесетогодишњице, која је требало да се одржи о Духовима те године и приреди и певачки сплет.[68] Међутим, прослава педесетогодишњице рада друштва није одржана услед евакуације српске војске из Темишвара.

У Темишвару је за време српског империјума одржан низ концерата. У корист Српског Црвеног Крста Маријана Јанковић-Антал, оперска певачица, ћерка председнице „Српске Женске Задруге", Миленије Јанковић, и темишварског пуковника у пензији, господина Јанковића, у децембру 1918. године приредила је добротворни концерт. Сакупљено је преко седам хиљада круна, а новац је предат генералу Ђорђевићу. Како је писао лист *Слога* „најотменији кругови свих народности" присуствовали су концерту који се одржао у дворани официрске „Касине". Концерту су присуствовали и генерал Ђорђевић, пуковници Саватић, Цоловић и Лазаревић и други српски и француски официри. Из извештаја који је донео лист *Слога* сазнајемо да је концерт отворила сама уметница Толингеровом композицијом „Ђулићи" Јована Јовановића Змаја. На клавиру ју је пратила госпођа Брозер, а госпођа Мара Ђукић-Дима на хармоници. Господин Јароши пратио ју је на виолини. Како је писао лист *Слога*, „Ђулићи" су силно деловали на публику, посебно на Србе, па је уметница поздрављена великим аплаузом. После „Ђулића" Маријана Јанковић-Антал певала је класичну музику, а онда је отпевала једну лепу веселу фрацуску песму, која је „раздрагала" не само присутне француске официре, него и сву другу публику. Уметница је отпевала и композицију Сташе Биничког „Да су мени очи твоје", али и једну мађарску тугованку. После концерта је наступила игранка која је отпочета колом.[69] Чак и из оваквог репертоара лако можемо да уочимо да је за време српског империјума у Темишвару вођена политика придобијања Савезника и других народа који су живели у Темишвару у случају могућности да се припадност Темишвара одлучује плебисцитом.

---

[67] „Чији је Темишвар?", *Српски лист*, бр. 13, Нови Сад, 31. јануар 1919, стр. 2.

[68] *Слога*, бр. 72, Темишвар, 7. март 1919, стр. 4.

[69] *Слога*, бр. 18, Темишвар, 1. јануар 1919. (19. децембар 1918), стр. 1-2.

Деже Јароши, професор музичке академије, 9. фебруара 1919. године одржао је концерт на оргуљама на коме је била заступљена музика Баха, Сен-Санса, Дибоа, Шове и Дебисија, а улазнице су се могле купити у Полачековој књижари.[70]

Дана 4. фебруара 1919. године у осам сати увече Музика Краљеве Гарде требало је да одржи велики концерт у сали „Кронпринца". Станислав Бинички основао је још 1904. године Музику Краљеве Гарде, у којој је као диригент непрекидно радио до 1920. године. За концерт Биничког, „који је у целом српству био добро познат због својих дивних композиција", међу темишварским грађанством владало је велико интересовање, па је лист *Слога* свима препоручивао да набаве карту у догледно време. Карте су се могле добити у дуванџиници (трафици) Арсеновић, или и на дан концерта на каси „Кронпринца".[71] Због припрема у сали хотела „Престолонаследник" концерт је морао бити одложен, али се исти одржао у среду увече у осам сати.[72] Музика Краљеве Гарде у четвртак, 6. фебруара 1919. године, приредила је у истој сали и свој други симфонијски концерт. Истога дана, од пола дванаест пре подне Музика Краљеве Гарде је свирала пред штабом Коњичке дивизије.[73]

Из извештаја са великог концерта Станислава Биничког сазнајемо да је он још у току рата задивио најмеродавније познаваоце музике и са својим оркестром успео српској уметности да омогући достојан положај у Европи. Када је оркестар Биничког гостовао у Паризу, Срби у Темишвару су могли да прочитају само најпохвалније критике о њему, о члановима његовог збора, о прецизности дириговања и свирања. У Паризу су рекли да би желели имати тако савршени војни оркестар, као што је Музика Краљевске Гарде. „Ми се поносимо што је српска мајка родила чедо, које нам осветла широм целог културног света образ и на том узвишеном пољу", писао је сарадник листа *Слога*. Биничког назива најбољим српским диригентом и музичарем уопште. „Осећамо се сретним што ћемо имати прилике да чујемо још који пут опробане уметнике дичне гарде српског краља, а мало је речи и простора да обаспемо сваког појединца заслуженом хвалом. Синоћ је успео г. Бинички, да покаже овд. страној публици, да је наш народ велик и у уметности, као и на бојном пољу", писао је „Ф." за *Слогу*.[74]

---

[70] *Слога*, бр. 43, Темишвар, 2. фебруар 1919, стр. 3.

[71] *Слога*, бр. 44, Темишвар, 4. фебруар 1919, стр. 2.

[72] *Слога*, бр. 45, Темишвар, 5. фебруар 1919, стр. 3.

[73] *Слога*, бр. 46, Темишвар, 6. фебруар 1919, стр. 3.

[74] *Слога*, бр. 47, Темишвар, 7. фебруар 1919, стр. 3.

У башти официрске „Касине" сваког уторка, четвртка и суботе, од пола шест до пола осам увече, Војни оркестар одржавао је своје концерте, а у суботу 26. априла одржао се велики концерт са игранком Музике Моравске Дивизије под управом диригента Већеслава Нигла, на којем је учествовало и „Коло Младих Срба" из Темишвара.[75]

У Темишвару, 30. априла 1919. године, концерт је одржало и „Румунско Певачко Друштво". Концерт су посетили многи грађани чак из Крашосеверинске жупаније. Хор је отпевао неколико „лепих и добро увежбаних песама, које су јако личиле на српске песме". Концерту су присуствовали и српски и француски генерали, неколико њихових официра, а било је и много Срба грађана.[76]

Лист *Српски гласник* из Велике Кикинде најавио је „Певачко друштво ученика свих средњих завода из Темишвара" као миле и одличне госте, који су требали 31. маја 1919. године увече да приреде велики концерт под управом свог хоровође и катихете Косте Николића „у корист својих сиромашних другова". За сутрадан, 1. јуна договорено је да поје и на литургији. Са њима је у Велику Кикинду дошао и Војни оркестар, који је свирао не само на забави и на игранци, него и након литургије на пијаци пред црквом и после подне у варошком врту да би грађани Велике Кикинде могли бесплатно да уживају у музици.[77]

У културном животу темишварских Срба значајно место заузимала је и **„Добротворна Женска Задруга"**, која је основана још 1900. године у Темишвару.[78] Акција поводом оснивања покренута је у фебруару 1897. године на седници „Српске Певачке Дружине", када се расправљало о организовању једне прославе са томболом и игранком у корист сиромашних ученика у Темишвару-Граду и предграђу Фабрици. Ово је и остварено месец дана касније. Следеће године, иако задруга још није била образована, појединци су почели да уплаћују добротворне новчане прилоге преко управе „Српске Певачке Дружине". Имајући у виду своју намену и циљ „Српска Добротворна Женска Задруга" највише је сарађивала баш са „Српском Певачком Дружином". У децембру те године хор овог певачког друштва

---

[75] *Слога*, бр. 126, Темишвар, 15. мај 1919, стр. 2; *Слога*, бр. 111, Темишвар, 25. април 1919, стр. 3.

[76] *Слога*, бр. 116, Темишвар, 1. мај 1919, стр. 2.

[77] *Српски гласник*, бр. 37, Велика Кикинда, 25. мај 1919, стр. 2.

[78] Сава Илић, *Српски хорови у Банату*, op. cit., стр. 50.

учествује са неколико песмама на првом концерту „Добротворне Женске Задруге". У већ поменутом писму Илије Белеслијина, који је писао Тихомиру Остојићу, пронашли смо да је „Женска задруга" приредила 9. фебруара 1908. године беседу на којој је певала жена румунског темишварског адвоката доктора Аурела Козме. Аурел Козма (*Aurel Cosma*) ће преузети цивилну власт када српска војска у складу са одлукама мировне конференције у Паризу напусти Темишвар.[79]

У време када се српска војска налазила у Темишвару, госпођа Меланија Јанковић, жена пуковника Јанковића, била је председница „Темишварске Добротворне Задруге Источноправославних Српкиња". На једној од седница задруге, одржаној 2. фебруара 1919. године, ова задруга изабрала је српског генерала Ђорђа Ђорђевића за свог почасног члана и тиме указала велику част представнику српске војске у Темишвару.[80] У више наврата председништво задруге је позивало своје чланице да скупљају милодар за пострадале породице у Србији. Истицано је да је овај посао био од врло велике важности, а како је национална дужност сваке Српкиње била да у њему учествује, очекивало се да се позиву свака чланица одазове.[81]

„Женска Задруга" је организовала прославу прве Нове године у „ослобођеном Темишвару" и припремила томболу за све присутне. Међу посетиоцима били су генерал Ђорђевић и министар Мика Поповић, који је крајем децембра дошао у Темишвар, али и многи официри и угледни грађани. Били су присутни и чланови српског темишварског Народног већа: Илија Белеслијин, који је поздравивши госте објавио да се ступа у Нову годину, и Ђура Терзин, који је дирљивим говором такође поздравио све госте. Терзин је том приликом изјавио да се „прегне општем развитку наше велике домовине, којој се прикључила и лепа наша Војводина. Радимо сви, мушки и женски – у земљи нашој пуно је племенитог посла". Како је писао лист *Слога*, он је напоменуо и да је ово прва Нова година „коју у слободи дочекујемо".[82]

„Српска Женска Задруга" приређивала је своја села.[83] Др Јован Савковић одржао је предавање на једном селу темишварске „Српске Женске Задруге" 10. марта 1919. године под насловом „Од рођења до смрти" у којем је описао

---

[79] РОМС, 4. 405.

[80] Архив Војводине, Ф. 444, Збирка доктора Јована Милекића, 1841–1963, а. ј. 653-660, 656.

[81] *Слога*, бр. 42, Темишвар, 1. фебруар 1919, стр. 3.

[82] С*лога*, бр. 27, Темишвар, 15. (2.) јануар 1919, стр. 2.

[83] *Слога*, бр. 20, Темишвар, 4. јануар 1919. (22. децембар 1918), стр. 3.

рођење човечје, доба његова живота, његово здравље, болести и смрт у грађанском праву.[84] Задруга је добијала новчане прилоге, па је тако господин Јене Франк поклонио задрузи четири стотине круна, а господин Калман Хорват сто круна. Оба поклона задрузи је предао Михајло Живановић, варошки велики капетан. Од Хуга Вајса задруга је примила поклон у износу од шездесет круна. Јосиф Денеш, директор „Мађарске Државне Централне банке", предао је управи „Женске Добротворне Задруге" три стотине круна за добротворне сврхе. Свим тим племенитим прилозима задруга је преко листа *Слога* изјавила своју топлу захвалност.[85]

Лист *Слога* је писао да су се многи Срби у Темишвару у то време распитивали где се налазила српска читаоница и зато је објавио да је она била смештена у сали „Српске Певачке Дружине" (Месна Команда први спрат). У „Српској читаоници" се поред југословенских листова могло наћи и неколико француских, а била је отворена свакога дана од осам сати до поднева и од три до седам сати увече.[86]

Почетком фебруара 1919. године лист *Слога*, такође је донео вест да је тих дана у Темишвару требало да се оснује „Школа српских игара", у којој би учитељи били српски војници. За рад у школи била је потребна и једна Српкиња која је вешта играчица.[87] Почетком маја објављено је да се у Темишвару оснива „Српски Соко", како је на концерту Музике Моравске Дивизије и обнародовано. Позвани су сви они којима „лежи на срцу ова установа" да дођу на седницу, која је требало да се одржи 3. маја у просторијама „Југословенског Пресбироа", на тргу Принца Евгенија, на првом спрату.[88] Да ли су ова два друштва заиста основана и да ли су отпочела своје деловање немамо даљих сазнања, али сама потреба за њихово оснивање говори о националној свести темишварских Срба.

Позоришно стварање везивало се за градску, урбану средину, па тако и за слободни краљевски град, Темишвар – седиште Тамишке жупаније.[89] У

---

[84] *Слога*, бр. 111, Темишвар, 25. април 1919, стр. 1-2.

[85] *Слога,* бр. 43, Темишвар, 2. фебруар 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 75, Темишвар, 11. март 1919, стр. 3.

[86] *Слога*, бр. 30, Темишвар, 18. (5.) јануар 1919, стр. 2.

[87] *Слога*, бр. 49, Темишвар, 9. фебруар 1919, стр. 2.

[88] *Слога*, бр. 116, Темишвар, 1. мај 1919, стр. 2.

[89] Види више: Алојз Ујес, „О позоришном стварању на тлу Баната 1718–1918", у: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (уредници), *Банат кроз векове*, слојеви култура Баната зборник радова, Београд, 2010, стр. 436.

научном раду „Трагом српског позоришног живота у Темишвару" објављеном у *Темишварском зборнику*, Божидар Ковачек пише да је овај град имао развијену богату немачку културу, па самим тим и позоришну, и да су Срби у Темишвару пред собом имали позоришне подстицаје туђег језика.[90] У Темишвару су упоредо живеле и стварале немачка, српска, мађарска и румунска интелигенција, а Срби су били довољно културно развијени и материјално јаки да за себе пожеле представе и на српском језику.[91]

Позоришне представе у Темишвару гледали су Доситеј Обрадовић и Стерија Поповић за време школовања и боравка у престоници српског Баната. Да су Срби у овом граду „добро расположени" за позориште сматрао је и Јоаким Вујић.[92] Српска православна црква је подржавала позоришно стварање на српском језику. Знамо да су се до краја деветнаестог века у Темишвару приказивале озбиљне опере као што је „Риголето" или мања дела као што су „Христос и Јуда" и Гетеов „Фауст". Сава Илић пише и да су ове опере представљале догађај године, уз обавезно присуство Срба Темишвараца, иако су извођене на немачком и италијанском језику.[93] Године 1849. на сцени се играо „Карађорђе", све док није скинут са репертоара у време најоштрије цензуре током Баховог апсолутизма.[94]

„Српско народно позориште" из Новог Сада до почетка Првог светског рата гостовало је у Темишвару седам пута, а у Араду један пут.[95] У Темишвару то нису биле појединачне представе, већ је ансамбл на гостовањима остајао дуже и давао већи број представа. На гостовању у Араду „Српско народно позориште" добило је и прве озбиљне критике стране штампе, мађарске и немачке, и постало је шире познато као важна културна институција Срба. А какав је утицај имало на српски живаљ данашњег румунског Баната, најбоље видимо из критика савременика ових представа, Илије Поповића из Арада: „Ми смо били клонули, пак можда баш и зато што сами себе нисмо познавали и своју моћ осећали. Доласком пак народњег позоришта нашег, уверисмо се и ми, пак и сами туђинци, да српски

---

[90] Божидар Ковачек, „Трагом српског позоришног живота у Темишвару", у: Божидар Ковачек (уредник), *Темишварски зборник*, бр. 1, Матица српска, Нови Сад, 1994, стр. 173-179.

[91] Алојз Ујес, „О позоришном стварању на тлу Баната 1718–1918", op. cit., стр. 452.

[92] Божидар Ковачек, „Трагом српског позоришног живота у Темишвару", op. cit., стр. 176.

[93] Сава Илић, *Српски хорови у Банату*, op. cit., стр. 15.

[94] Алојз Ујес, „О позоришном стварању на тлу Баната 1718–1918", op. cit., стр. 448.

[95] Божидар Ковачек, „Трагом српског позоришног живота у Темишвару", op. cit., стр. 177.

живаљ наш може још доста и моћно народност своју код нас у сваком назору одликовати. Успаван дух сада се у многом Србину код нас пробудио и народном свешћу напојио и окрепио. И онај Србин што се већ у туђем слоју топио био опажамо сад како се отима на брег народности своје да се дограби... Хвала дакле честитој дружини нашег народњег позоришта што је и нас, у овом куту отаџбине наше посетила и својом мисијом походила."[96] Позориште је, како закључује Ковачек, била витална спона са матицом културног и националног живота, посебно у оним крајевима где су Срби били мањина као што је то у случај у Темишвару.[97]

Лист *Слога*, када након завршетка Великог рата буде основан, редовно ће објављивати критике и извештаје са позоришних представа одржаних у Темишвару. У листу видимо и репертор из којег сазнајемо које су се представе давале у „ослобођеном Темишвару". Извештаје са позоришних представа и културних дешавања готово сваки пут давао је сарадник *Слоге* под псеудонимом „Ф.".[98]

Тако сазнајемо да су Срби дилетанти из Темишвара за време рата, 1918. године на Духове, приказали Крстоношићеву „Ускочницу", комад чија је радња инспирисана српским народним животом ондашњих Банаћана. Када је српска војска ушла у Темишвар, омладина је намеравала да репризира овај комад другог дана православног Божића, али тада у добротворну сврху. Ова позоришна представа у три чина са певањем и играњем одиграла се у „Официрској Касини", а после представе организована је и игранка.[99] „За сада се само можемо радовати овом живљем покрету у културном раду Темишвараца", писао је лист *Слога*.[100] У представи је играло тридесет глумаца, али и омладински певачи и новоорганизовано тамбурашко друштво.[101]

Од гостовања која су долазила у Темишвар, најпре је најављено да ће доћи српски глумци из Београда, чланови „Краљевског Српског Народног Позоришта".[102] Посебно је најављено гостовање госпође Теодоре М. Арсеновић, њихове редовне чланице, која је у Темишвар допутовала да би

---

[96] Божидар Ковачек, „Трагом српског позоришног живота у Темишвару", op. cit., стр. 178.

[97] Ibid.

[98] Периодика листа *Слога*, БМС, Нови Сад

[99] *Слога*, бр. 22, Темишвар, 7. јануар 1919. (25. децембар 1918), стр. 2.

[100] *Слога*, бр. 13, Темишвар, 25. (12.) децембар 1918, стр. 2.

[101] *Слога*, бр. 19, Темишвар, 3. јануар 1919. (21. децембар 1918), стр. 2.

[102] *Слога,* бр. 4, Темишвар, 14. (1). децембар 1918, стр. 2.

играла у представи „Кармен" и „Трубадур" почетком јануара 1919. године.[103] „Ф." је јављао да су са представе „Трубадур" сви изашли потпуно задовољни.[104] Опера „Риголето" такође је добила добре критике, и написано је да се са ње „српско грађанство у Темишвару вратило кућама усхићено". Истом приликом похвале је добио и директор позоришта Шебешћен, који је, како је истакнуто, „био у стању да у тадашњим тешким приликама пружи једно заиста уметничко вече".[105] Видимо да је темишварско позориште имало техничких недостатака јер се наводило да је осветљење, а нарочито инсталирање буре и олује у представи „Риголето" било слабо и погрешно. Међутим, декор у представи „Гејша", који је „нарочите врсте и захтева великог укуса" био је одличан па је заслужио похвалу кад су се у обзир узеле тадашње прилике.[106]

У представи „Трубадур" добре критике добила је глумица из Темишвара, госпођица Кулчар.[107] Такође, она је добре критике добила и за своју улогу у „Риголету".[108] Имена и презимена осталих глумаца који се спомињу да су глумили 1919. године у Темишвару док је трајао српски империјум су мађарска, немачка или јеврејска. Лист *Слога* тако као глумце, редитеље и диригенте наводи господина Пардија, господин Тордана, Граф Лунса, господина Пајора, господина Халмома, господина Тихањија, Хусара, Филета, Калаија и Шиманди Јозефа. Помињу се и госпођице Бајди, Лораи и Патаки Вилма и госпође Бачањи и Хамваш.[109]

Пред грађанима у Темишвару први пут је 27. фебруара 1919. године приказана оперета Франца Лехара „Где шева пева" Лехар је рођен у Аустроугарској, у данашњој Словачкој, па музика из представе има у себи извесних словенских, „наших нијанси", како је у чланку у листу *Слога* наглашено.[110] Из репертоара видимо да се у јануару у Темишвару давала представа „Курјак", духовита шаљива игра Фрање Молнара, а у

---

[103] *Слога*, бр. 1, Темишвар, 11. децембар (28. новембар)1918, стр. 2.

[104] *Слога*, бр. 19, Темишвар, 7. јануар 1919. (25. децембар 1918), стр. 2.

[105] *Слога*, бр. 30, Темишвар, 18. (5.) јануар 1919, стр. 3.

[106] *Слога*, бр. 92, Темишвар, 30. март 1919, стр. 2-3.

[107] *Слога*, бр. 22, Темишвар, 7. јануар 1919. (25. децембар 1918), стр. 2.

[108] *Слога*, бр. 30, Темишвар, 18. (5.) јануар 1919, стр. 3.

[109] *Слога*, бр. 53, Темишвар, 14. фебруар 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 92, Темишвар, 30. март 1919, стр. 2-3.

[110] *Слога*, бр. 65, Темишвар, 28. фебруар 1919, стр. 3.

„Темишварском Мађарском Позоришту" весела оперета „Лептир-поручник", за коју се очекивало да ће привући публику.[111] У фебруару на репертоару видимо „Вица ће већ", шаљиву игру у три чина Андора Габора и „Лепу Јелену", оперету у четири чина.[112] Такође, током фебруара давале су се представе „Девојачки вашар" и „Татина кћи".[113] У марту су се давале представе „Шева", „Цареви војници", „Меди", „Хофманове приче", „Птичар" и „Вино".[114] У априлу „Ева", „Гвоздени крст", „Где шева пева", а представа „Сумани(т)", на Ускршњи понедељак. Истог дана приказане су представе „Господар од Ковница" поподне, а „Циганский барон" увече.[115] У мају су се на репертоару нашле представе „Иглоски ђаци", „Лилиом" (Живот и смрт једног мангупа), „Мали гроф", „Лакме" и „Расколников".[116] У јуну су се приказивале представе „Примаш-циганин", „Шева" и „Гроф Риналдо".[117] А онда су уследили новински ступци о евакуацији и немамо више података о позоришном животу Срба у Темишвару.

Знамо да се један биоскоп налазио у улици Франца Јозефа у Темишвару, али нисмо успели да пронађемо податке о филмовима који су се у то време приказивали. О биоскопима у Темишвару, српска штампа је писала када је румунска војска ушла у град, односно да су и један и други градски биоскоп узети под румунску контролу.[118]

---

[111] *Слога*, бр. 27, Темишвар, 15. (2.) јануар 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 19. Темишвар, 3. јануар 1919. (21. децембар 1918), стр. 3.

[112] *Слога,* бр. 46, Темишвар, 6. фебруар 1919, стр. 3.

[113] *Слога*, бр. 45, Темишвар, 5. фебруар 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 52, Темишвар, 13. фебруар 1919, стр. 3.

[114] *Слога*, бр. 81, Темишвар, 19. март 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 83, Темишвар, 21. март 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 84, Темишвар, 22. март 1919, стр. 3.

[115] *Слога*, бр. 104, Темишвар, 16. април 1919, стр. 3; *Слога*, бр. 111, Темишвар, 25. април 1919, стр. 3.

[116] *Слога*, бр. 122, Темишвар, 11. мај 1919, стр. 1; *Слога*, бр. 129, Темишвар, 19. мај 1919, стр. 2.

[117] *Слога*, бр. 145, Темишвар, 7. јун 1919, стр. 2.

[118] *Слога*, бр. 224, Велики Бечкерек, 27. септембар 1919, стр. 2.

Литература и извори

Необјављени извори:

Архив Војводине, Нови Сад

Рукописно одељење Матице српске

Објављени извори:

Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920, Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak (priređivači), Institut društvenih nauka, Beograd, 1960.

Монографије:

Бугарски, Стеван, „Савез српских певачких друштава у Румунији", у: Стеван Бугарски (уредник), *Темишварски зборник*, бр. 8, Матица српска, Нови Сад, 2015, стр. 67-78.

Илић, Сава, *Српски хорови у Банату*: прилог хорској делатности Срба у Темишвару и Банату (1868–1944), Критерион, Букурешт, 1978.

Касаш, Јована, „Самоопредељење темишварских Срба да се присаједине Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца", *Култура*: часопис за теорију и социологију културе и културну политику, бр. 159, Завод за проучавање културног развитка, Београд, 2018, стр. 37-50.

Касаш, Јована, „Срби у Темишвару као грађани првог реда: свакодневни живот", у: Милан Срдић (уредник), *Attendite*: Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 15, Историјски архив Кикинда, Кикинда, 2019, стр. 91-102.

Касаш, Јована, „'Темишварски чвор': однос генерала Ђорђевића, др Рота и Народне управе за Банат, Бачку и Барању", у: Стеван Бугарски (уредник), *Темишварски зборник*, бр. 10, Матица српска, Нови Сад, 2018, стр. 7-27.

Касаш, Јована, „Улазак српске краљевске војске у Темишвар 17. новембра 1918. године", у: Милан Срдић (уредник), *Attendite*: Гласник Историјског архива у Кикинди, бр. 14, Историјски архив Кикинда, Кикинда, 2018, стр. 177-190.

Ковачек, Божидар, „Трагом српског позоришног живота у Темишвару", у: Божидар Ковачек (уредник), *Темишварски зборник*, бр. 1, Матица српска, Нови Сад, 1994, стр. 173-179.

Mitrović, Andrej, *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad, 1975.

Попов, Дејан, *Мешовити хор Православне српске саборне цркве у Темишвару 1997–2017*, Савез Срба у Темишвару, Темишвар, 2017.

Уjес, Алојз, „О позоришном стварању на тлу Баната 1718–1918", у: Миодраг Матицки, Видојко Јовић (уредници), *Банат кроз векове*, слојеви култура Баната зборник радова, Вукова задужбина, Београд, 2010, стр. 435-515.

Церовић, Љубивоје, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

Церовић, Љубивоје, „Срби у Темишварском Банату на историјском раскршћу 1918–1919. године", у: Милутин Смиљанић (уредник), *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Музеј Војводине, Нови Сад, 1993, 113-133.

Штампа:

Гласник, Timişoara (Темишвар) (1923)

Нова зора, Вршац (1919)

Слога, Темишвар, Велики Бечкерек (1919, 1920)

Српски гласник, Велика Кикинда (1919)

Српски лист, Нови Сад (1919)

CULTURAL LIFE OF SERBS IN TIMISOARA DURING THE SERBIAN RULE AFTER THE GREAT WAR

SUMMARY

During the work on the doctoral dissertation entitled *Serbs in Timisoara and the First Yugoslav State 1918–1921,* I collected a huge amount of data about the cultural life of Serbs in Timisoara in the interim period between Serbian and Romanian rule in the aftermath of World War One. Namely, the introduction of the Serbian imperium in Timisoara was followed by the politics of raising the national awareness in Serbs through the work of numerous cultural institutions. The paper *Слога*, which came out in Timisoara from December 1918 till July 1919, when the Serbian army retreated from Timisoara, and whose incomplete archives are kept in the Library of Matica srpska in Novi Sad, was my primary source of information regarding the cultural activities of the national activists, who had been striving for uniting this capital of Banat with the Kingdom of Serbs,

Croats and Slovenes. “Kolo Mladih Srba”, which was founded in Timisoara after the entrance of the Serbian army into Timisoara, became an important cultural factor owing to the lectures and theatrical programme they organized, and the said paper *Слога* considered it to be the precursor of all other cultural movements which were to be set up in Timisoara with a view to promoting, among other things, the unification with the first Yugoslav state. This association nurtured Serbian national culture and awakened the national sentiments in their community, especially among the youth. During the Serbian rule in Timisoara, tamburica youth ensemble “Vojvodina” was founded as well. Moreover, “Srpska Pevačka Družina”, a cultural ensemble started in Timisoara in the 19th century, also served to broaden the national awareness in Serbs from this town during the Serbian imperium. In the cultural life of Serbs in Timisoara a significant place was occupied by “Dobrotvorna Ženska Zadruga”, founded as early as in 1900 in Timisoara. Serbs in Timisoara attended a selected repertoire of the municipal theatre, which continued working during the Serbian imperium in Timisoara. The theatrical production was related to an urban environment, and so there simultaneously lived and worked German, Serbian, Hungarian and Romanian intelligentsia in Timisoara. It is to be concluded that the cultural life of Serbs in Timisoara from November 1918 to July 1919 can serve as an example of the impact of the cultural institutions on the population.

Key words: Timisoara, Serbs in Timisoara, Serbian imperium, cultural life, 1918, 1919, cultural associations in Timisoara.

ЕСТЕТСКА И ОБРАЗОВНА ФУНКЦИЈА У РОМАНУ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА „ЖИВОТ И ПРИКЉУЧЕНИЈА“

Саша Радовановић[1]

Сажетак: У раду се разматра дело Доситеја Обрадовића „Живот и прикључења“ као репрезентативни пример образовног романа (*Bildungsroman*). У првом делу рада излаже се проблем односа живота и образовања на примерима из садржаја Доситејовог романа. У другом делу рада разматра се проблем образовања путем уметности (и романа самим тим) као образовање за човештво у контексту хуманистичог образовања епохе просветитељства Доситејевог времена (Фридих Шилер, Вилхелм фон Хумболт…). У трећем делу Доситејев роман разматра се из угла аутора и јунака у естетском образовању на претпоставкама естетичких теорија (Михаил Бахтин…). У закључном разматрању излажу се ставови о јединству естетске и образовне функције Доситејовог романа.

Кључне речи: образовање, образовни роман, аутор, јунак, естетско, Доситеј Обрадовић.

Роман Доситеја Обрадовића „Живот и прикључења“ представља дело значајног домета не само српске већ и европске књижевности 18. века. По својој форми и садржају он припада жанру образовног романа и оличава просветитељску тенденцију да се путем уметности (у овом случају књижевности) изразе образовни интереси човека и идеја просвећености. Дакле, не без разлога Павић истиче. „Доситејев роман је састављен из два дела од којих је први писан у облику „поучног романа“, а други у облику романа у писмима“.[2] Уважавајући велики значај поменутог дела у анализи се полази од обраде три питања. Прво питање које се поставља јесте: у ком смислу Доситеј у свом роману повезује живот и образовање и каква је улога књижевне форме у таквом циљу. Друго питање тиче се односа Доситејевог образовног романа према идеји хуманистичког образовања која је владала у том времену, односно у ком смислу његово дело испуњава захтеве таквог

[1] Доцент, Универзитет у Крагујевцу, Филолошко-уметнички факултет, Катедра за српску књижевност. sasa.radovanovic@filum.kg.ac.rs

[2] Милорад Павић, „*Живот и прикључења* Доситеја Обрадовића“ у: Доситеј Обрадовић, Живот и прикључења. Писмо Харалампију. Београд: Просвета, 1978, стр. 17.

мишљења. Треће питање се односи на улогу аутора и јунака у естетској активности, односно на поистовећивање аутора и јунака дела.

Живот и образовање у књижевној форми

Кад се постави прво питање које се тиче повезивања живота и образовања онда треба изложити неколико ствари. Најпре треба рећи да Доситеј у свом роману износи личну судбину и властито животно сазревање. Повезујући догађаје из свог животног искуства он прави одређену селекцију битних догађаја који утичу на његово властито обликовање. Животни пут он схвата као пут образовања, формирања личности. У таквом путу истичу се неки моменти који битно одређују његов живот и схватање свог властитог сопства. Сам роман настаје у време када је Доситеј ушао у онај период живота који Грци називају „акме“ (40–45 година). Тако Доситеј пише: „Тридесет и осам мојих прошастих година напомињу да је подне мог живота преминуло и да се к вечеру приближавам“.[3] То је време кад почиње да се сумња, кад искуство пређеног пута постаје довољно велико да се рефлектује и представи пређени пут с обзиром на целину људског живота, али и на целину постојања уопште. Тако зрели Доситеј, са четрдесет година више, нема дилема што нам преноси: „...види да није најпаметнији био, обаче намерава и нада се да ће се исправити док и старост дође. Што ћемо сад? Ништа, на пут, на пут!“ [...] „и то уздишући себе питам: откуд сам на овај свет дошао, шта сам у њему чинио и куд ћу из њега поћи?“[4] Из поменутог става видимо да Доситеј следи свој животни пут и искуство, а с друге стране најављује авантуру. Таква два момента се повезују са идејом да се животно искуство не исцрпљује у самодовољности, већ да ће користити (*ползовати*) за туђа искуства и животе. На основу свог искуства он говори да васпитање и формирање људи треба да крене од најранијe младости, од детињства: да се уче врлини и добру, да њихова здрава тела заснују здраву старост, да просвете разум и ум, да их ослободе предрасуда и сујеверја да би се ослободила од страха.[5] Васпитање као обликовни процес треба да помогне деци да се формирају као здраве и просвећене индивидуе. Тај процес није само индивидуалан већ подразумева релацију васпитача и васпитаника као и самоваспитање једног и другог. Обојица морају да преузму иницијативу у

---

[3] Доситеј Обрадовић, *Живот и приключенија, Писмо харалампију*, Рад, Београд, 1988, стр. 18.

[4] Ibid., стр. 18.

[5] Види Ibid., стр. 19.

форми образовања у једном тренутку односа који између њих није само хоризонталан већ има и вертикалну димензију. У крајњој линији треба бити просвећен што укључује процес просвећивања и себе и других. Испуњен животним искуством Доситеј отворено открива своје васпитачке намере. „Зато при свакој прилици нећу изоставити, дајући пристојна правила, како са децом ваља управљати да буду с временом добронаравни и поштени људи...“.[6] У том смислу је према њему потребно у писању истаћи опомене, поуке, напомене (*наравноучителна* и *назнаменованија* и *полезне*) за управљање животом. Те методе учења и васпитања Доситеј је делом научио из властитог искуства, а делом из списа других, мудрих људи. У таквом тону Доситеј говори да ће бити вођен интересом истине. Ово значи да он неће улепшавати и кривотворити догађаје, што у одређеном смислу упућује на Сократову поруку на почетку *Апологије* када Сократ раздваја своју беседу засновану на истини од софистичке засноване на украшавању. Интересом истине и правде ће се држати утолико више јер зна да ће ово што овде збори важити од сада па довека. Другим речима, ако превари своје време неће моћи варати све време.

Доситеј зна да није савршен да у познавању себе и других постоје многе препреке и замке. Такође зна да се своје сазревање и обликовање не реализује само властитим искуством већ кроз учења и списе других просвећених људи. Овим испуњава захтев хуманистичког образовања да треба читати списе мудрих претходника и користити их у даљем образовању. Овај кумулативни аспект у образовању он никада неће испустити из вида у свом писању. Стога он говори да је своје властито искуство прожео са хиљадугодишњим искуством живљења на земљи.[7] Ово заправо значи да у процесу образовања образовани људи садашњости проучавају списе образованих људи прошлости у циљу формирања образованих људи будућности.

Руководно начело таквог стапања искуства у образовању јесте стара изрека – познати самог себе. У том спознавању себе човек није сам. „Познати себе, познати људе њихове нарави потајенија оклањенија и пристрастија њиховог срца....“[8] из којих проистичу све њихове намере, подвизи и дела. На том путу сусреће се писац са самим собом, са другим, спознајући несавршеност људске природе али и њену божанственост. Суштина таквог пута води ка следећој реченици. „Губимо се у странпутицама, а чини нам се да смо на правом

[6] Ibid., стр. 20.

[7] Види Ibid., стр. 22.

[8] Ibid., стр. 21.

великом путу.“[9] У духу просвећености он види основно оруђе таквог расуђивања у разуму што у предговору свога романа истиче: „Ко може свим тим и толико различним људима угодити. Ја ћу се само старати ништа против моје совјести и против правилама здравога разума не писати.“[10]

Такво повезивање живота и образовања под руководством разума мора да има специфичну изражајну форму. Таква форма у роману *Живот и прикључења* има одређену сложеност јер преузима обележја три књижевна жанра. Први – биографија писца, образовном роману се даје обележје аутобиографског жанра.[11] Друго – авантуристичко обележје, чиме поменута форма романа добија обележја пикарског жанра. Коначно, треће обележје – да се та форма образовања развија кроз писма, па образовни роман у овом случају задобија обележје епистоларног романа.[12] Ова три обележја не означавају само жанр већ и специфично утичу на развијање образовне функције. Они имају могућност да опште идеје и есенцијални наратив изразе у виду слике, доживљаја и конкретних осећања пружајући читаоцу непосредност у разумевању таквих садржаја.

„Живот и прикључење“ у времену хуманистичког образовања

Друго питање које се истиче је следеће: на који начин образовне идеје Доситејевог романа стоје са општим струјањима времена у коме се роман

---

[9] Ibid., стр. 24.

[10] Ibid., стр. 24.

[11] Јакобс и Краузе указују на јаку аутобиографску обојеност многих образовних романа: „Блискост аутобиографије и образовног романа види се и у томе што оба жанра одражавају смену епоха у последњој трећини XVIII века. За историју жанра аутобиографије то значи да старије форме аутопортретисања (религијску исповест, пословну аутобиографију и авантуристичку животну причу) потискује нови тип [...]. Доказано је да се аутобиографија и по средствима приказивања у све већој мери приближава роману [...]. А када се аутобиографија и (образовни) роман толико приближе у тематици и начину приказивања, намеће се и закључак да се они уопште и не могу јасно раздвојити.“ Jirgen Jakobs, Markus Krauze, Nemački obrazovni roman. Historija žanra od XVIII do XX veka, *Reč* , br. 60/5, Beograd, 2000, str. 382-383.

[12] Предраг Јашовић руководећи се Вофгангом Кајзером у *Животу и прикључењу* разликује „три типа приповедања у *првом лицу* (Ich Erzählung), у *трећем лицу* (Er Erzählung) и *приповедача писама*“. Предраг Јашовић, *Увод у доситејологију*, Београд: Bookland, 2016, стр. 221.

пише. Овде, пре свега, треба рећи да се Доситејев роман креће у видокругу основних идеја естеског васпитања Фридриха Шилера и идеје хуманистичког образовања Вилхелма фон Хумболта. Доситејев роман поседују културно-повесну функцију да снагом свог израза покаже време, владајуће погледе на свет, положај човека у свом времену и његово повесно самодређење. Повесна величина овог дела јесте и у томе што оно у свом времену стоји у присној вези са неким филозофским ставовима и погледима на свет. Наиме, литерарни садржаји у којима се испољава образовна функција Доситејевог романа подударају се са каснијим Хумболтовим схватањем хуманистичког образовања изложеним у тексту „Теорија човековог образовања“ (1793/4). Према Хумболтовој идеји образовање је последњи задатак човека, задатак коме он тежи и који остварује својим непрестаним усавршавањем вођен идејом слободе и усклађивањем са светом. У том смислу Хумболт пише „Крајњи задатак нашег постојања: појму човечности у нашој личности, како за време нашег живота тако и после њега, кроз трагове живог дела које остављамо иза себе, да прибавимо утолико већи садржај уколико је могуће, да се овај задатак реши само путем повезивања нашег ја са светом у најопштијој, најправилнијој и најслободнијој интеракцији“.[13] Хумболтовим ставом се излаже управо оно што Доситеј на један сликовит, симболички али и појмовни начин приказује у свом роману. Његов роман нема за циљ да покаже узбудљиве доживљаје једног јунака већ да се у главним догађајима његово живота афирмише идеја човека који настоји да се усавршава, да упознаје себе и друге да својим дејством и животним учинком остави нешто за потомство. Све се ово дешава и спроводи у медијуму писане речи, тј. у форми романа. Другим речима, не ради се о живој речи, вербалном медијуму, где се сократовски преноси пријатељима како и за шта је вредно живети већ се у облику писаног медијума, књижевне форме, успоставља сусрет са читаоцем и афирмише идеја образовања.

Управо у писаном приказу једног појединачног животног пута од детињства, заблуда младости, сукоба са породицом, сусрета са литературом, језицима, уопште са људима из различитих крајева, суочавања са властитим животним путем и окретање ка непрестаном усавршавању и усклађивања са светом нуди се непосредна опажајност једног живота и животна порука

[13] Wilhelm von Humboldt, „Theorie der Bildung des Menschen“, *Werke: Schrifte zur Antropologie und Geschichte*, J.C. Gotta’sche Buchhandlung, Stuttgart, 1995, s. 235-236.

о образовању и формирању индивидуе, једном речју: реализација просвећености. Тај пут у свом највишем домету, када стиже у Лондон, Доситеј описује у XI писму: „И сам сам се себи крстио и чудио у какав ме блажен час мила мати зачела. Гди сам ја ово сада? Ко ли сам ја? Чињаше ми се као да сам се изнова у некакав нови свет родио. Необично представљаше ми се постигнути: јесам ли ја онај исти који је пре неколико дана с мојим комшијом Ником Путиним, из Баната, све покрај Бегеја у Срем, а одавде у црвени хајдучки опанци с Атанасијем покрај Дунава у Хорватску у великој итошти иђах? Сада на покрову таковог интова (у који за улести ваља се пењати по мердевинама) седим као неки римски диктатор, и победивши љуту скудост и суровог мучитеља убожество, аки у победоносном тријумфу улазим у славнији и лепши град него је икад Рим био, вмењајући себе тако благополучна зато што га видим и у њега улазим аки би сам мој био прекрасни Лондон.“[14]

Ова ретроспективна слика пута изражена кроз доживљај јунака романа може да се упореди са Хумболтовим ставом израженим у теоријском дискурсу. Према Хумболту у средишту свих посебних врста активности стоји човек, који жели да ојача и одржи снаге своје природе и да свом бићу прибави вредност и трајање. У том смислу он пише: „Будући да је пукој снази потребан предмет на коме ће се практиковати, а пука форма, чиста мисао, треба материјал, у коме се она, обликујући се у себе, може и трајати, тако и човеку треба свет изван себе. Отуда произлази његова тежња да шири круг свог знања и своју делотворност (*Wirksamkeit*), а да он сам није јасно тога свестан, њега не занима стварно шта он прибавља (*erwerben*) од некога, или је у стању да произведе изван себе, већ само његово унутрашње усавршавање и оплемењивање (*Veredlung*), или у најмању руку ослобађање од унутрашњег немира који га прождире.“[15] Доситејев животни пут изложен у роману управо описује таквог човека. Човек који није у себи потпун, који спознаје себе спознајући друге покушава да нађе своје место у свету и да својим примером пружи узор другима које такође очекује такво трагање за собом. Доситејев приказ човека који покушава да разуме себе и друге и нађе своје место под капом небеском, тј. да се усклади са светом, Хумболт у свом спису о образовању човека исказује на свој начин: „Чисто и посматрано у свом крајњем домету његово мишљење је само покушај духа да разуме себе,

[14] Доситеј Обрадовић, *Живот и прикључења, Писмо харалампију*, стр. 179.

[15] Wilhelm von Humboldt, „Theorie der Bildung des Menschen“, s. 235.

његово деловање покушај воље да постане независна и слободна, ипак читава његова спољашња упосленост уопште је ипак само напор, да се не остане у стању доконог (*müssig*).“[16] Према Хумболту човеково мишљење и деловање чине нешто треће – а то је бити у стању представљања и обраде нечега што је могуће, тј. да човек „...буде свет (*Welt*) и да настоји да обухвати што више света и што блискије да га повеже са собом“.[17] Имајући у виду овакву везу између садржаја Доситејевог романа и идеје хуманистичког образовања фон Хумболта у одређеном смислу можемо да се позовемо на став Јакобса и Краузеа да се појава образовног романа на крају 18. века подудара са покушајима да се формулише (хуманистичка) теорија образовања и развије ново поимање појединца и његовог односа према друштву.[18]

Доситеј се не користи теоријском формом писма да би читаоцу објаснио шта је образовање. Он се користи естетском формом писања и на тај начин његово дело стоји у вези и са једним другим теоретичарем васпитања Фридрихом Шилером. Управо у овој естетској димензији може да се уочи суштина Доситејевог приступа образовању. Јунак који путује је јунак који хоће и мора да постане аутор. Он живи, дешавају му се промене, има доживљаје које прате осећања. С друге стране, он се поставља према тим догађајима покушава да их разуме, усмерава своја осећања и често их потискује да би се мноштву тих промена представио као оно идентично. У току тих промена он стоји у основи, приказује и поставља правила. Заправо, он хоће да обликује и естетизује своје искуство и живот, да у медијуму писане речи пронађе адеакватан израз и преузме своје сопство. Образовни роман јесте крајњи домет форме изградње његовог сопства у коме се то сопство излаже суду читалачке публике. Та форма се открива унутар самог садржаја дела. У предговору *Живота и прикључења* Доситеј то открива: „Ова материја, (образовање С.Р.) будући најпотребнија и најполезнија

[16] Ibid., стр. 235.

[17] Ibid., стр. 235.

[18] Jakob/Краузе постављају питање који фактори одређују развој појединца, како он свом постојању може дати општеважећу, узорну оријентацију и ’смисао’: „које захтеве сме да постави а које захтеве друштва да прихвати као дужност, сва та питања о путу и циљу индивидуалних животних путева постављена су са посебним интензитетом у социјално и духовноисторијски преломној ситуацији на крају доба просветитељства.“ Jirgen Jakobs, Markus Krauze, „Nemački obrazovni roman. Istorija žanra od XVIII do XX”, str. 382. Такође, они истичу да други фактор при настајању образовног романа јесте надирање јасне свести о непоновљивости појединачног човека. Види исто стр. 382.

човечскоме роду, она ће бити и најособитије намераније овога писања.“[19] „Зато намеравам различне случајеве, који су ми се у двадесет пет година мојега странствовања догодили, написане оставити.“[20] „Сам ћу себи по мојој савести као пред всевидећим божијим оком судија бити, нећу себи нимало праштати. А мој љубезни читатељ сам нека чека док сву ову историју од краја до краја очита, јер ће само онда моћи о свему управ судити.“[21]

У Шилеровим писмима о естетском васпитању, као теоријском дискурсу, ови књижевни ставови имају своју позицију. Тако Шилер, говорећи о човеку као егзистенцији која естетски обликује пише: „Његова личност посматрана сама за себе и независно до чулне ствари, само је настројеност за могуће чулно испољавање [...] Он остварује форму, кад саздаје време и кад је томе што је истрајно противставља промену, вечном јединству свога ја разноликост света; он формира, материју, кад време поново потире, потврђује истрајност у промени и разноликост света чини подређеном јединству свога ја.“[22] Шилер у таквој естетској егзистенцији види два захтева човеку, два фундаментална закона чулне природе. Први, да све што је нужно у нама учинимо стварношћу, а други, да оно што је стварно изван нас подредимо закону нужности (у нама). У реализацији та два задатка гоне нас две супротстављене силе које он назива нагонима јер нас гоне да остваримо неки објект. „Предмет чулног нагона, изражен у једном општем појму, зове се *живот* у најширем значењу; појам који означава свеколико материјално богатство и свеколику непосредну садашњост у чулима. Предмет формативног нагона изражен је у једном општем појму, зове се *обличје*, као у неправом тако и у правом значењу; појам који обухвата сва формална својства и сва њихова одношења на мисаоне снаге.“[23] Ипак Шилер је свестан да ова два супротстављена нагона не могу да нађу јединство и помирење, јер непрестано потиру један другог. С тога уводи трећи нагон, нагон за игру, који треба да омогући превладавање овог супротстављања. „Предмет нагона за игру представљен је у једној општој схеми, и моћи ће се назвати *живим*

---

[19] Доситеј Обрадовић, *Живот и прикључења, Писмо харалампију*, стр. 19

[20] Ibid., стр. 18.

[21] Ibid., стр. 38.

[22] Johan Фридрих Шилер, *Позњи филозофскоестетички списи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Нови Сад, 2008, 206-207.

[23] Ibid., стр. 216.

обличјем; појам који служи за означавање свих естетских својстава појава и, једном речју онога што се у најширем значењу зове *лепота*.“[24]

Образовни роман представља једно живо обличје он је понуђен читаоцима, њиховом доживљају и укусу и у таквој естетској комуникацији одржава живот и лепоту свог облика. У том смислу треба схватити Шилеров став. „Само тако што његова форма живи у нашем осећају и његов живот се формира у нашем разуму, он је живо обличје и то ће бити свуда тамо где ми о њему судимо као лепоме.“[25] Имајући у виду поменути Шилеров став који упућује на естетску комуникацију поставља се питање у ком смислу може да се говори и естетској функцији Доситејевог романа.

Естетска функција романа „Живот и прикључење“

На почетку рада речено је да Доситејев аутобиографски роман „Живот и прикључење“ спада у групу образовног романа. Из његове аутобиографије проистичу сва значења, па и ишчитавање пикарског жанра. Романом у писмима, дакле епистоларним романом, појачава се однос између јунака и аутора. „Доситеј је успоставио везу са публиком као јунак аутобиографије и као неко ко посредује између науке, просветитељских идеја и читалаца.“[26] Основни проблем који се јавља код овакве форме романа јесте тај на који начин треба гледати на однос јунака и аутора. Да ли се ту ради о једном једноставном поистовећивању (јунак то је аутор и обрнуто) или се тај однос идентитета треба изразити другачије, сложеније. Наиме природа идентитета по Хегелу је у томе да идентитет по себи тражи нешто различито да би се изразио и исказао. У једном дубљем смислу може да се каже да естетска форма образовног романа, где се поистовећују јунак и аутор, управо почива на овом хегеловском захтеву о исказивању идентитета: један идентитет, личност, главни јунак по себи тражи нешто друго и различито да би се исказао као идентитет. Другим речима, ради се о изградњи јунака као аутора и аутора као јунака путем једне естетске форме у овом случају образовног романа. Расправљајући о проблему односа аутора према јунаку Михаил Бахтин пише да је сваки моменат дела дат у ауторовој реакцији на

[24] Ibid., стр. 216.

[25] Ibid., стр. 216.

[26] Предраг Јашовић, *Рецепција књижевног дела Доситеја Обрадовића*, Мали Немо, Панчево, 2007, стр. 29.

јунака, који обухвата собом као предмет и јунакову реакцију на аутора. (реакција на реакцију). Међутим, Бахтин примећује да приказ појединачних поступак јунак није довољан да се он се он изрази као целина личности: „аутор у том смислу интонира сваку појединост јунака, сваку његову црту, сваки догађај из његовог живота, сваки његов поступак, његове мисли, осећања [...] али те реакције у животу имају неуједначен карактер, као реакције на поједине поступке, а не на целину човека." [27] Уколико се овај став примени на Доситејево дело онда може да се каже да намера писца није да изложи једноставну хронику својих дешавања, чак ни да их структурише и тематски повеже да би проследио јасну поруку читаоцима ко је и какав је јунак његовог романа. Ради се о нечему вишем. Ради се о томе да он искуства свог јунака (себе) мора да интегрише у целину. Та целина не може да се конституише кроз емпиријско уопштавање већ она настаје естетским поступком. У том смислу Бахтинови ставови су инструктивни: „У уметничком делу у основи ауторове реакције на поједине јунакове поступке налази се јединствена реакција на јунакову целину, и сви његови појединачни поступци су значајни за карактеристику те целине као њени моменти. Та реакција на целину човека-јунака, која у себи садржи све спознајно-етичке одреднице и оцене и која их завршава у једну јединствену конкретну опажајну целину, али смисаону јесте естетска. Та тотална реакција на јунака има начелан и продуктиван стваралачки карактер."[28] Естетски карактер целине односа између аутора и јунака не значи да се тиме приказује естетска релација између њих. Јунак *Живота и прикључења* се не описује као уметник који ће да напише књижевно дело. Он се описује као човек који својим поступцима постаје узор просвећеног деловања. Другим речима, образовни роман не служи аутору да искаже естетску активност свог јунака као процес свог стваралаштва. Образовна функција је примарна – стога се он бори за морално и интелектуално чврст лик свог дела, без обзира што тиме рефлектује на самог себе и естетски тај однос производи. При томе естетска функција произлази из образовне функције коју аутор првенствено има на уму. У том смислу Бахтин појашњава естетску активност аутора: „Аутор рефлектује јунакову емоционалну-вољну позицију, али не и своју позицију у односу на јунака; ову последњу он остварује, она је предметна, али сам не постаје предмет разматрања и рефлектујућег преживљавања; аутор ствара али своје стварање види једино у предмету који обликује, то

[27] Mihail Bahtin, *Autor i junak u estetskoj akrivnosti*, Bratsvo i jedinstvo, Novi Sad, 1991, str. 5.

[28] Ibid., стр. 6.

јест види само предмет стваралаштва који настаје, а не његов унутрашњи психички процес.“[29] Из аутобиографског карактера образовног романа не треба закључити да је тема аутора естетска активност, већ то да се ауторова естетска активност показује књижевним делом. Ово је на одређени начин и позиција естетског васпитања коју истиче Шилер. Дело је лепо, оно је живо обличје, другим речима естетски објект. Бахтин би рекао за аутора: „ - он је читав у створеном продукту, остаје му само да укаже на своје дело, и стварно једино ћемо га тамо тражити.”[30] На овај начин је постигнута идеја да образовна функција постане и естетска. Узорност, мудрост, просвећеност јунака неће се тражити иза њега, у аутору и његовом животу, већ ће се ауторов живот, његов поглед на свет, његова снага и увереност, његова просвећеност тражити у делу као живом обличју. Према Бахтину однос аутора и јунака постаје тако однос у коме аутор овладава јунаком у смислу када је јунак аутобиографски или како он каже јунак романтизма: „такав јунак је назавршив, он прераста у себи свако тотално одређење као неодговарајуће, преживљава завршену целовитост као ограничење и супротставља неку унутрашњу тајну која не може бити изражена“.[31] Када се овај Бахтинов став пренесе на образовни роман може да се каже: образовање човека није процес који се завршава. Оно је идеал који се не може достићи и коме треба тежити. Оно представља отворену и бесконачну радњу реализације свог сопства. Оно је вечни задатак човековог постојања и његовог потврђивања. Таква тајна и порука образовним романом добија своју естетску црту.

Образовни роман као естетска форма

На крају може се рећи да естетска функција у роману *Живот и прикључења* није одвојена од образовне. Ове две функције у поменутом делу не поричу један другу већ чине интегрални аспект у конституцији овог образовног романа. Образовни аспекти нису изражени дискурзивно као теоријски текст. Они су изражени естетски у форми романа у коме се образовне идеје и поруке обликују на један сликовит, симболички начин а неретко и појмован. Оваква форма излагања омогућује оном ко чита да

[29] Ibid., стр.7.

[30] Ibid., стр. 8

[31] Ibid., стр. 20-21.

непосредно доживи и схвати идејну општост и есенцијални наратив које писац жели да изложи. Ова непосредност доживљаја омогућена је естетском формом, односно жанром образовног романа који је истовремено и форма естетске изградње сопства. У том смислу може да се закључи да Доситејево дело стоји у најтеснијој вези са Шилеровим концептом естетског васпитања који је обележио његово време. Ради се о томе да се човеков акт стварања, тј. обликовања разуме битно као људски чин који у најјачем опсегу одређује карактер његовог бића и суштину његовог постојања. Човек у таквом обликовању постаје примарни предмет обраде односно он као уметник постаје сопствено уметничко дело. Образовање путем уметности је оквир таквог процеса, а образовни роман његов најистакнутији облик.

AESTHETIC AND EDUCATIONAL FUNCTION IN THE NOVEL BY DOSITEJ OBRADOVIC "LIFE AND EXPERIENCES"

SUMMARY

The paper discusses the work of Dositej Obradović "Life and Experiences" as a representative example of an educational novel (*Bildungsroman*). In the first part of the paper, the problem of the relation of life and education to the examples from the content of Dositej's novel is exposed. The second part of the paper discusses the problem of education through art (and the novel itself) as a human education in the context of the humanistic education of the epoch of the Enlightenment of Dositej's time (Friedrich Schiller, Wilhelm von Humboldt ...). In the third part of Dositej's novel is considered from the perspective of authors and heroes in aesthetic education on the assumptions of aesthetic theory (Mihail Bakhtin ...). In conclusion, the views on the unity of aesthetic and educational function of Dositey's novel are expressed.

Keywords: education, educational novel, author, hero, aesthetic, Dositej Obradovic.

ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋА ДОСИТЕЈОЛОГИЈА?

Предраг Јашовић[1]

Сажетак: У науци о српској књижевности појам *доситејологије* први пут се јавља 2005. године. За разлику, рецимо, од термина његошологија или андрићологија који су се појавили, први почетком XX века, а други у другој половини XX века. У раду тежимо да утврдимо да ли термин *доситејологија* има парадигматску вредност и да ли постоји могућност, уколико је нема, да се заснује парадигма. С обзиром на то да Доситеј стоји на почетку формирања нове српске књижевности, да је творац нових књижевних жанрова (басне, кратке приче, кратких прозних врста, есеја, аутобиографског романа, романа у писмима, поучног романа) истражујемо да ли, у односу на Доситејево остварено дело, можемо говорити само о поетици дела Доситеја Обрадовића, или разумевање његовог дела захтева сагледавање Доситејевог дела као парадигме. Тим пре је ово питање значајније ако имамо у виду Доситејеву просветитељску акцију, која се не тиче само Србије већ и целог Балкана. Доситејева просветитељска акција је од изузетног значаја не само зато што је помогла и подстакла балканске народе да крену у коначно ослобођење од Турака, већ и зато што је била прилагођена културолошким и верским потребама балканских народа.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, доситејологија, поетика, жанрови, Доситејево просветитељство.

Налазимо да је у односу на насловно питање *Да ли је могуће стварање доситејологије* право питање заправо: Колико је потребно стварање доситејологије? У нашем раду тежимо управо да дамо одговор на ово друго питање, чиме се непосредно одговара и на прво, насловно питање.

Први пут, колико је нама познато, а ишчитали смо за потребе научне монографије *Рецепција књижевног дела Доситеја Обрадовића* преко 1.500 библиографских јединица које се баве Доситејевим делом,[2] појам

---

[1] Професор струковних студија, Академија васпитачко-медицинских струковних студија, Крушевац, pjasovic@gmail.com

[2] Са библиографским јединицама које не можемо сврстати у књижевну критику, студије и научно-критичке радове али можемо у есејистику, без претензије њихове садржине на науку, тих радова је много више, има их и преко две хиљаде и осам стотина. Владимир Б. Живановић је 2017. године одбранио докторску дисертацију под насловом *Библиографија радова о Доситеју Обрадовићу*, где бележи 3.833 библиографских јединица од 1785. до

доситејологије се у науци о књижевности помиње од 2005. године. Од те године он је стално у употреби, да би 2016. године, од књиге *Увод у доситејологију*, аутор књиге и овог рада кренуо у парадигматско утврђивање овог појма.

Што се тиче самог појма доситејологија, изузев што сматрамо да је изненађујуће да се тако касно појављује, није ништа необично. Сличних појмова има у науци о књижевности, рецимо, његошологија, андрићологија, у светској књижевности то би била рецимо шекспирологија итд. Међутим, сматрамо да са овим појмовима није исто као и са појмом доситејологије. Када се говори о његошологији, где је један огроман библиографски корпус радова о Његошевом песничком делу,[3] мисли се управо на тај корпус интерпретација и значења његовог дела. Кад употребљавамо појам *доситејологија*, поред корпуса који се односи на Доситејево дело – интерпретације, мислимо и на само Доситејево књижевно дело – поетику и значења, али и на његово научно и књижевно дело које је уграђено у фундамент многих научних грана у српској науци, као што су књижевност,[4] језик,[5] педагогија,[6] филозофија,[7] естетика,[8] право,[9] етика,[10] економија,[11]

2014. године. У овој импозантној ретроспективној и персоналној библиографији о Доситеју Обрадовићу, иначе првој библиографији о Доситејевом делу оваквог обима, налазимо да недостаје низ од неколико десетина радова о Доситеју, а радова које нису писали књижевни историчари и критичари има на стотине. Тек то само говори да је писање Доситејеве библиографије посао за тим библиографа, и да је неопходно том послу приступити у што краћем року.

[3] Академик Радомир Ивановић, један од истакнутијих његошолога, тврди да о Његошу има преко 38.000 библиографских јединица.

[4] Павле Поповић, *Нова књижевност I*, Сабрана дела књ. 5, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 37-190; Драган Павловић, „Доситеј као књижевник“, *ЛМС*, 1961, св. 6, стр. 524-536, Јован Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића*, Вук Караџић, Београд, 1974.

[5] Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1952.

[6] Драгољуб Влатковић, „Доситеј Обрадовић као педагог“, Београд, *Дом и школа*, III св. 6, 1941, стр. 379-380; Милован Дудић, „Доситеј као педагог“, *Глас МС*, Н. Сад, VIII, 1941, св. 119, стр. 30-32; Стево Калуђеровић, *Д. Обрадовић као педагог*, Сарајево, Српска школа, 1911, св. 119, стр. 30-32; Милан Милићевић, *Педагошко просветитељско дело Доситеја Обрадовић*, Београд, Нолит, 1956; Рад. Миловановић, „Педагошко учење Доситеја Обрадовића“, Београд, *Савремена школа*, 1950, књ. V, св. 1-2, стр. 39-49 и др.

[7] Милан Јовановић, „Доситеј као филозоф“, *ЛМС*, Н. Сад, 1940, књ. 354, св. 1-2, стр. 36-55; Александар Бановић, „Доситејеви филозофски погледи“, у: *Педагошко просветитељско дело Доситеја Обрадовића*, Нолит, Београд, 1956, стр. 133-162; Мита Костић, „О квалитету

политика,[12] култура,[13] историја школства[14] и још много више тога кад изађемо из уопштеног именовања научних грана. Чини се, уопштено гледано, да је немогуће кренути у проучавање друштвено-хуманистичких наука а да на почетку њиховог заснивања у српском научном корпусу на стоји Доситеј.

Зато сматрамо да је тумачење да је Доситејево дело инкорпорирано у почетке научног праксиса, отуда је и њихов логос (*λόγος*)[15] као потврда у

најновијих проучавања Доситеја као филозофа", *Зборник МС за књижевност и језик*, књ. XVII, св. 2 , 1969; Андрија Б. Стојковић, *Филозофски погледи Вука Караџића у односу према Доситејевим*, у НБС, сиг. II169925, пише: поклон аутора.

[8] Драган М. Јеремић, *Естетика код Срба од средњег века до Светозара Марковића*, САНУ, Београд, 1989, стр. 60-75; Милан Ранковић, „Естетичка схватања Доситеја Обрадовића", у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, зборник радова, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 175-190.

[9] Драгољуб Поповић, „Мисао о праву у делима српских писаца", Београд, Службени гласник, 2011.

[10] Милан М. Миладиновић, „Моралне вредности у животу и делу Доситеја Обрадовића", у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, зборник радова, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 235-250; Ненад Крстић, „Француски моралисти у Доситејевом Мезимцу", у: *Доситеј у српској историји и култури*, зборник радова, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2013, стр. 407-423.

[11] Иван Максимовић, „Један поглед на Доситеја Обрадовића као етичара економске мисли", у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, зборник радова, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр. 9-18; Радиша Мирчетић, „Филозофско економске основе у стварање Српске нације. Прологомен" а у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, зборник радова, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000, стр.151-156.

[12] Драган Симеуновић, „Елементи политичке теорије у делу Доситеја Обрадовића", у: *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, зборник радова, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, стр. 109-122; Драган Симеуновић, „Политичка мисао Доситеја Обрадовића", у: *Доситеј у српској историји и култури, зборник радова*, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, стр. 537-548.

[13] Душан Иванић, „Доситеј или претпоставке српске културне реформе/револуције", у*: Доситеј у српској историји и култури*, зборник радова, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2013, стр. 131-144; Бојан Јовановић, Доситеј и формирање српског културног обрасца, „Доситеј у српској историји и култури" – зборник радова, Београд, Задужбина Доситеј Обрадовић, 2013, стр. 145-152.

[14] Владимир Грујичић, *Лицеј и Велика школа*, САНУ, Београд, 1987; Владимир Грујичић, *Основношколско образовање и васпитање у Србији до стицања државне независности*, САНУ, Београд, 1994.

[15] Логос је грчка реч и у *Филозофском речнику* стоји много значења, као: реч, говор, граматички израз, својство, истина, ред, воља, квалитет, ум, разум, људски ум, клица постојања, математички аксиом итд.

праксису, односно теоријама и историјама датих наука. Зато суфикс *логос-логија* – оно што даје научност једној области, сматрамо потпуно оправданим, јер бавити се доситејологијом не значи бавити се само Доситејевим делом, већ значи разумевати све оно што је проистекло из Доситејевог дела.

У томе нам може много помоћи увид у Доситејеве настављаче о којима у историји српске књижевности није било тако много речи. Узгредно је о томе проговорио Павић у својој *Историји*. Јелена Шаулић је у књизи *Доситеј Обрадовић и његови следбеници* (1974) побројивши све настављаче дала најзначајнији прилог овој теми. Она није улазила у шире опсервације ове теме, тако је изостала једна „дубља", рецимо компаративна анализа односа дела учитеља и ученика.

Можемо констатовати да је Доситеј имао своје настављаче у свакој области књижевног и научног просветитељског програма који је зацртао. Непосредно се *науком* баве у духу Доситејевих захтева Емануел Јанковић, Антанасије Стојковић, Павле Соларић, Јефтимије Јовановић, Јован Стејић и Георгије Магарашевић. *Етичке списе* у духу просветитељских идеја стварају Алексије Везлић, Јован Мушкатировић, Лукијан Мушицки и Димитрије Тирол. Практичне уџбенике стварају Аврам Мразовић и Јеремија Гагић. Белетристичким стваралаштвом, у форми везаног говора, ствара Самуило Илић, аутобиографском и путописном прозом баве се Герасим Зелић и Георгије Магарашевић. Интензивно преводе: Емануел Јанковић, Јефтимије Ивановић и Константин Пејичић.[16]

Доситеј је истицан као родољуб[17] – ми узимамо да је Доситеј прототип српског родољубља и патриотизма у секуларној сфери. Он је пример онога *како треба* чинити у новој српској култури, чији је он покретач у сваком њеном сегменту. Ту истичемо неколико битних момената.

Чини се више но значајном чињеница да ће се Доситеј кад буде уписивао студије код чувеног професора Еберхарда, 17. октобра 1782. године, потписати: *Dositheus aus Serbien*. Овде је занимљиво да се Доситеј потписује као Србин, кад практично Србије као државе нема. То ће рећи, да је код Доситеја из Чакова (дакле у Румунији) била развијена свест о држави иако

[16] Више о Доситејевим настављачима видети Предраг Јашовић, *Увод у доситејологију*, Београд, Bookland, 2016, стр. 146-151.

[17] Тихомир Ђорђевић, „Велики учитељ и родољуб", *Словенски југ*, Загреб, VIII, 1911, св. 13, стр. 97-98.

она као државотворни субјект у политичком смислу не постоји. Опет, то говори да је идеја државе далеко моћнија, па и старија, но чиновнички апарат и политички симболи којима се одређује држава.

Друго је питање – откуда тако развијена идеја државе у свести Доситеја Обрадовића? Наиме, сигурно је да је она развијана још од Немањића, а преко такозваног „косовског мита“ и колективно несвесним пренета је и до Доситеја у Чаково. Са средњовековном немањићком Србијом се упознао и преко житија и сличних књига које је као дечак читао. То директно казује да идеја о држави није нестала са том државом. Иако је држава пропала, идеја о њој је остала у свести свих који су знали за њено постојање. То говори да су идеја и прва дечја спознаја много дубље укорењени од обичних политичких флоскула. Представа о ономе што је постојало не да се лако брисати из памћења и традиције простим одрицањем. То је зато јер та идеја није ништа стечено или добијено на поклон, она представља људе, у нашем случају Србе, а свака нација подразумева и постојање државе. Идеја о држави, као и косовски мит је кодирана у свест српског народа. Он је *догођено*. Вековима развијан прерастао је у *урођено*. Утемељена свест о постојању Србије у свести Доситеја, кад Србије нема, чини Србију реалном, јер док има Срба има и Србије, а Доситеја чини визионаром какав је још само био Свети Сава, јасно на сасвим другом, али не и супротном фону развоја српске државе, интелекта и духовности.

Доситеј је ватрени заговорник просветитељства и рационализма, дакле филозофског система који се умногоме заснивао на материјалистичким основама. На другој страни, сам је зазирао од материјалног богатства. То његово родољубље чини га посебним и издиже на етичкој лествици патриотског чињења. Да је он увек на првом месту стављао интерес Србије изнад личних хедонистичких интереса, а био је хедониста, доказује чињеница да је од свега што је имао дао половину за устанике.

Реч је о томе да кад је депутација, састављена од Јеврема Гагића и Аврама Лукића дошла у Трст 1806. године да тамо тражи помоћ од богатих српских трговаца, и скупила 70.000 форинти, Доситеј је дао 400 форинти које је тешко сакупио давањем приватних часова, а то је била половина његовог целокупног иметка. Доситеј је био тада једини и први интелектуалац који се одрекао личног, материјалног иметка зарад колективног просперитета.

Кућу коју је добио од Карађорђа у власништво, Доситеј је о свом трошку доградио и реновирао, али ће предложити Совјету да управо у њој буде смештена Богословија, а за главног предавача препоручиће Вићентија

Ракића. То доказује да је Доситеј имао врло развијен осећај и за духовне православне потребе, као и за потребом писмених, наочитих свештеника који ће описмењавати нове свештенике за ново доба. Данас, у неолибералном концепту друштва, где је отаџбина изгубила духовни значај,[18] Срби, као ретко који народ у окружењу, у врло тешким временима имају пример у Доситеју како треба и зашто треба давати.

Кад је пробијен шанац на Каменици и кад је дошло до евакуације Београда, Карађорђе је послао по Доситеја, а Доситеј, увек плашљив, сада чврсто стане и каже: „Ја сам у Србију дошао да останем, и ако треба погинути погинућу овде.“ Доситеј је био једини од виђенијих људи који тада није напустио Београд. Тај чин је сигурно деловао снажно на све устанике, Карађорђа и Србе, јер сигурно је да више представља од простог мирења са ситуацијом једног старца који се налази пред крај живота. То је био пример непоколебљивости и решености да се остане, насушна потреба за трајањем ту где човек јесте настао, а Доситеј је то могао само у Србији.

Доситеј је отац демократије, толеранције и модерне српске националне културе. У прилог томе говоре речи Александра Моча, председника Матице српске, на свечаној седници поводом Доситејевог рођења, а уочи велике несреће која ће задесити целу Европу: „[…] отварајући ову свечану данашњу седницу Књижевног савета сматрам да је потребно још нарочито истаћи и ту околност, да велики Доситеј није био само носилац српског јозефинизма и напредних идеја 18. века, творац нове српске књижевности и националне културе, него да је био – пре Вука Караџића – отац српске демократије и новог, борбеног и стваралачког српског национализма“.[19]

Овај експлицит, поред тога што чини срж говора, који је одржао Александар Моч, има велики значај за данашњицу и за разумевање и читање Доситејевог дела у новом херменеутичком кључу.

Дакле, Александар Моч истиче да је Доситеј био носилац *српског јозефинизма*. Ову синтагму можемо приписати брзоплетости, која може бити одраз незнања, или подсвесној жељи говорника да истакне личност и предмет свог говора. Ипак, убеђења смо да је Александар Моч био савршено свестан

---

[18] Домовина је у неолиберализму потпуно променила значај и значење. Човек је у нашој актуелности променио однос према домовини. Није више добро тамо где је домовина, већ је домовина тамо где му је добро. Оно што је некад била домовина сад је само место рођења.

[19] Александар Моч, „Доситеј Обрадовић, отац српске демократије и модерне српске националне културе“, *Глас Матице српске*, фебруар 1940, бр. 107, стр. 19.

својих речи. *Српски јозефенизам* је синтагма која заиста делује парадоксално, али ако се посматра мимо семантичко-синтактичких граматолошких промишљања, а у сфери парадигматског утемељења доситејологије, дакле, теорије и праксиса, можемо констатовати следеће: *Александар Моч је иницирао постојање доситејологије. То ће рећи да кад говоримо о Доситеју и промишљамо његово дело, говоримо о просветитељству које је посебно припремљено само за Србе*, *које ће прихватити и сви балкански народи*. Отуда и неке битне разлике између Доситејевог просветитељства (српског јозефинизма) и европског јозефинизма.[20]

То говори да је Доситеју неопходно приступати новом методолошком апаратуром, како би наша интелектуална световна првина, у свакој сфери теоријског промишљања друштвених наука, била уистину проучена и стављена у контекст светских збивања. Ту ће се видети да кад је у питању Доситејево дело, није реч само о простом преузимању просветитељских садржаја од европских просветитеља, већ ту постоји и потреба прилагођавања тих садржаја српској публици и, дубље, публици балканских народа. Још увек не знамо у којој мери је Доситејево дело утицало на Румуне, Бугаре, Македонце, Хрвате, Црногорце па, на крају, и Русе, и зато је доситејологија неопходна.

У светлости политичке актуелности, није згорег скренути пажњу на то да је Доситеј одређен као *отац српске демократије и новог, борбеног и стваралачког српског национализма*. Дакле, појмови демократије и демократичности у трајању српског друштва никако нису нови. То већ говори и о својеврсном континуитету у постојању толерантности и демократског мишљења као опредељења српског народа.

Јасно, ти појмови су фундирани Доситејевим делом. Доситејев *Живот и прикључења* отвореношћу своје структуре (Деретић 1974), отварањем потребе за разговором, а ослобађањем од табуа недодиривих и недодирив, јесте омогућио заметак демократизације уношењем сумње у исправност постојећег на самом почетку формирања нове српске државе и модерног српског национа.

Доситеј је својим просветитељским програмом успоставио *нови, борбени и стваралачки српски национализам*. Ниједну од ових квалификативних категорија не треба схватити олако. Нису то нагомилани епитети који говор чине упечатљивим. Њима се потврђује значај Доситејевог дела за српску

[20] Јован Деретић, „Доситеј и Русо“, Београд, *Ковчежић*, књ. IV, 1961, стр. 58-64.

нацију. То је *нов* национализам, јер је раскинуо са средњовековним конзервативним стереотипима. То је омогућило превладавање баријера и безразложну сумњу у све што је страно, ново и другачије. *Борбени*, јер је израстао из националне и културне револуције Првог српског устанка, али то *борбено* није деструктивног већ *стваралачког* карактера (Доситеј развија школство, диже основне школе, Велику школу, Богословију, залаже се правно уређење државе итд.), животворне природе са надом у сасвим извесну будућност.

Доситеј је добро знао право стање писмености у народу. Није случајно што је прво штампао своју аутобиографију иако је претходно, *Писмом љубезном Харалампију*, најавио штампање *Совјета здраваго разума*. Доситеј Обрадовић је *поступно стварао своју публику*. Могао је своје списе штампати још 1776. године, пошто је у Млецима радила словенска штампарија Пане Теодосија; могао је штампати и у Бечу, где је такође боравио у временском интервалу 1771–1777. То није учинио. Стојан Новаковић тим поводом сматра да је за „тај посао још требало неког удара или покрета који се није догодио“.[21] Тај нови удар јесте просветитељска реформа Јосифа II, која ће без изузетака захватити целу Европу, а за нас посебно значајно и Русију. То је био прави час, јер Србија није могла остати незахваћена том бујицом, а Доситејев програм је морао добити подршку, пре свега споља у дијаспори, а потом и унутар Србије где тек треба он сам да створи духовне и научне предуслове за развој новог друштва.

„Разлог да *Живот* раније штампа и њиме почне свој књижевни рад налазио се у садржини“[22] (Новаковић 1972:287). Ево како ту садржину одређује Стојан Новаковић: „Чудновато је како је први део аутобиографије Доситејеве *симболичан.*[23] У њему као да није аутобиографија него као да је *метафорична приповетка о досадашњем културном развитку српског народа*.[24] Доситејев развитак, његове сањарије и заблуде представљају развиће и прво доба српског православног народа. И утолико је карактеристичније што је то испало само по себи, и што Доситеју на ум није пало да свом делу тај значај и ту улогу даје.

---

[21] Стојан Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура“, у: *Споменица Доситеја Обрадовића*, СКЗ, Београд, 1911, стр. 28.

[22] Стојан Новаковић, „Доситеј Обрадовић и српска култура“, у: *Споменица Доситеја Обрадовића*, СКЗ, Београд, 1911, стр. 30.

[23] Подвукао П. Ј.

[24] Ibid.

Доситеј приповеда о себи, а оно што приповеда представља у исти мах симболичан развитак културе српске. Доситеј искрено критикује и подсмеху излаже своје властите заблуде народа српског у дотадашњим епохама живота народног".[25] Значајно је да оваква интерпретација Стојана Новаковића Доситејевог „Живота и прикључениja" из 1911. године и данас после 108 година јесте актуелна за Србију и српско друштво, с том разликом што је заблуда и осведочених непријатеља много више.

Овако је *омогућена идентификација* народа са *Животом*. Другим речима, идентификација духовног стања колектива са духовним стањем писца. То је „ново вино у нове мехове", нова садржина казана другачијим језиком, који је најближи народном. Две свести, народна и пишчева, постају једно.

Доситеј је успоставио везу са публиком као *јунак аутобиографије* и као *неко ко посредује између науке*, просветитељских идеја и читалаца.

Испричаведани догађаји у аутобиографији не поклапају се увек са реалним догађајима. То није последица заборава, већ „су то свесна обликовања стварности, намерна постављања и осветљавања догађаја и лица тако да у смислу његовог просветитељског програма *учине што јачи ефекат* и *постигну што бољи успех у идеолошком преображавању читалаца*.[26]

Доситеј је књижевно дело схватио као средство комуникације којим може да поучи, а не као веродостојан историјски документ. Зато се трудио да текст свог дела дотера тако да читалац има осећај да са текстом комуницира. Доситеј је први у српској књижевности читаоца озбиљно схватао. Публици се обраћа са поштовањем и ауторитетом. Труди се да читање не сведе на доколицу, већ да својом садржином поучи.

За то користи реторику, и то у њеном основном значењу, као вештину убеђивања и придобијања публике.[27] Доситеј је своју публику у сваком тренутку имао пред очима, али је сматрао да естетски квалитет не зависи од читаочеве уобразиље, „већ из са- стојанија и самога јестества вешти и правила по којима се списанија суде и устврждена су на тако извесним и неприкословним основанијам, баш као и математическа".[28] Читаоци су

---

[25] Стојан Новаковић, нав. дело, стр. 19.

[26] Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској преспективи XVIII и XIX века*, Посебна издања САН, књ. СХС, Историјски институт, књ. 2, Београд, 1952, стр. 28

[27] Јован Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића*, Вук Караџић, Београд, 1974, стр. 59.

[28] „Собраније разних наравоучителних вештеј в ползу и увеселеније", *Сабрана дела*, књ. 2, приредила Јелена Шаулић и Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 182.

представљали пасивни медиј који је ту да се преко њих остваре програмске идеје просветитељства.

Неретко, у биографији поглавито, Доситеј користи епистоларну форму да би успоставио што присније контакт са читаоцима. „Она је најнепосреднији израз дијалошко-приповедачке тенденције његове мисли.“ Његов кореспондент увек представи по један карактеристичан момент у односима са публиком: очекивање подршке и помоћи – писмо љубезном Харалампију; повољан одзив код читалаца – писмо генералу Зорићу; интересовање за наставак његових започетих послова – писмо непознатом пријатељу у другом делу *Живота*“.[29]

У *Писму љубазном Харалампију*, Доситеј се овако обраћа публици: „Моја ће књига бити за свакога који разумева наш језик и ко са чистим и правим срцем жели ум свој просветити и нараве побољшати.“[30]

Ово је отворена провокација упућена читаоцима. Провокација је упућена *здравом разуму*, свим словесним Србима, у циљу буђења њихове националне и интелектуалне свести. Књига, дакле, није за онога који *не разумева наш језик* – ово је интелектуално-национална провокација, као што није ни за онога који није са *чистим и правим срцем* – етичка провокација. Овим исказом Доситеј је извршио притисак на свест читаоца о њему самом. Пред читаоца је постављена могућност алтернативног одлучивања.

Међутим, праве алтернативе нема. Ако се читалац прихвати књиге, онда се он дистанцира од оних који то нису учинили. То значи да је приступио књизи свестан свог незнања и своје нарави која није баш најбоља. То говори о развијеној самосвести онога ко се прихвати књиге. Са друге стране, свако ко зна, дакле „ко разумева“ српски језик, неминовно треба да се прихвати књиге, јер ће се једино тако његове нарави побољшати. Зато ту, за српског читаоца, нема алтернативе. Прихватање Доситејевог дела је било суштинска потреба нашег народа, јер је само Доситејевим делом српски народ могао да изгради национално биће у целини.

Другим речима, није Доситеј тако значајан у српској култури, друштву и науци само због народног језика. Штавише, можда је због тога и најмање заслужан јер је било оних који су се залагали за писање на народном језику и пре Доситеја, а и његов народни језик није био баш најчистији. Доситеј је

---

[29] Јован Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића*, Вук Караџић, Београд, 1974, стр. 193.

[30] Доситеј Обрадовић, „Живот и прикљученија“, *Сабрана дела*, књ. 1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 66.

значајан због читавог просветитељског програма, те друштвено-културне реформистичке провокације која је већ самим артикулисањем била довољна.

Тај програм се прво састојао у ортографији, где је старословенска слова требало заменити словима која су одговарала народном језику. То би била нека врста грађанске ћирилице; да се световна култура одвоји од црквене духовности; да се школују сви и у световном и у црквеном домену; да рационализмом савлада празноверје; да осамостали секуларно образовање, односно да га ослободи од уплива цркве; да се изврши реформа цркве према јеванђељском учењу; да се човек учи слободном мишљењу; да српски род учи оно што уче у Европи, а то је значило превођење књига; писање уџбеника у свим областима (још у Трсту је зацртао најхитније послове: отварање школа и штампарије, превод Светог писма, писање Опште историје, књига о земљорадњи, књигу заната, књигу уметности, књигу ручног рада, књигу о математици, књигу за трговину и морепловство, правну књигу, рад на попису народа, бележењу обичаја и народног живота, књигу о природној историји човека, општу историју српског народа); предлаже регулисање пореза и законских одредби правне државе; формулише регулисање војске и државног уређења; истиче демократичност, толерантност и јединство свих српских народа без обзира на православну, римокатоличку и муслиманску веру, јер је рачунао да се народи одређују према језику: „Говорећи за народе који у овим краљевствам и провинцијам живу, разумевам колико грчке цркве, толико и латинске следователе, не искључавајући ни саме Турке Бошњаке и Херцеговце, будући да *закон и вера може се променити, а род и језик никада*.[31] Бошњак и Херцеговац Турчин – он се Турчин по закону зове, а *по роду и по језику, како су год били његови чукундедови*,[32] тако ће бити и његови последњи унуци: Бошњаци и Херцеговци, догод бог свет држи. Они се зову Турци док Турци том земљом владају, а како се прави Турци врате у свој вилајет откуда су произишли, Бошњаци ће остати Бошњаци и биће што су и њихови стари били.[33] *За сав дакле српски род*[34] ја ћу преводити славних и премудрих људи мисли и совјете, желећи да се сви ползују“.[35]

---

[31] Подвукао П. Ј.

[32] Подвукао П. Ј.

[33] Подвукао П. Ј.

[34] Подвукао П. Ј.

У „Предисловију Живота“, Доситеј искрено износи намеру којом се руководи кад се одлучио да напише своју аутобиографију: „...почнем издавати мало сочињеније о мојим прикљученијам, у коме сам два поглавита намјеренија имао: прво – показати бесполозност манастира у општитеству, фторо – велику нужду науке, самога способнејшега средства за избавити људе од сујеверја и привести их к просвештеној добродјетељи, чрез коју словесни човек на прави пут својега времена и вечнога благостојанства долази“.[36]

Износећи најдиректније свој просветитељски програм на почетку „Живота и прикљученија“ знао је да ће наићи на мноштво неповерљивих, на оне који се неће слагати са њим као и на непријатеље којих није било мало. Зато фамилијарним тоном и искреношћу некога ко је прошао и видео свет, дакле на путу дошао до „просвештенија свога разума“, он потврђује своју *компетенцију* о ономе што казује. Компетенција је усмерена према онима који не знају, а још и више ка онима који сумњају. Међутим, то није било довољно. Компетенцију је морао доказати и потврдити неко од врховног ауторитета. С обзиром на стање свести српског народа, за то је био најидеалнији Бог: „Између толиког множества *Србаља хтео је Бог да се и ја родим*;[37] словесни човек будући, имам богоугодну природу власт другима мисли моје приопштавати и што сам добро и паметно од других чуо и научио – другима казивати. (...) Ево ко ми је дао власт: *Бог, који ми заповеда да моју дужност чиним*.[38]“[39]

Доситеј није заборавио ни на онај део публике који ће бити критички настројен. Зато је он своју компетенцију „подупро“ божјом заповешћу против које се није дало лако устати. Да је имао противнике и критичаре који помно прате његово дело најбоље приказује у *Животу* и то *Закључењу прве части*. Ту Зилотиј није критичар, он је саговорник добронамерник који Доситеја спрема за злонамерне критичаре. Доситеј ту показује читаоцу да, и поред свих могућих претњи, мисли да истраје у свом „намјеренију“. Ту

---

[35] Доситеј Обрадовић, „Живот и прикљученија”, *Сабрана дела*, књ. 1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 65-66.

[36] Доситеј Обрадовић, „Живот и прикљученија”, *Сабрана дела*, књ. 1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 252.

[37] Подвукао П. Ј.

[38] Подвукао П. Ј.

[39] Доситеј Обрадовић, „Живот и прикљученија“, *Сабрана дела*, књ. 1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 321-322.

додатно доказује своју истинољубивост и тиме учвршћује компетентност. Он не одустаје због оних који би радо читали, дакле оних који су ради да чују истину, да виде другачије мишљење: „Знам добро да би се многи нашли који би радо читали. Не одричем се да се не би гди ко намерио који би ми и коју укорицу пришио, но ништа за то“.[40]

Читалачке публике у Доситејевом времену једва да је и било. Зато је он морао да је ствара. Блаже речено, рецепција у области секуларне културе се развијала са остваривањем Доситејевог дела. Припрема публике за прихватање програма текла је поступно, од поједностављене *Буквице* преко сложеније структуре *Живота и прикључења* до прагматичних *Совјета здравога разума*. Доситеј је био свестан да његови читаоци нису спремни да перцепирају сложене садржине описане у *Совјетима*, нити су могли његови читаоци да се сучељавају са сложеним жанровима европске белетристике. Зато креће од свог животописа, жанра који је писменој, па и неписменој публици познат. То је жанр са којим је могла да се упозна читањем светоотачких житија.

Поводом жанра Љубомир Симовић пише: „Књига *Живот и прикључења* Доситеја Обрадовића припада једној литерарној форми која је код нас прилично широко негована. Почев од средњег века па све до данас су се писала житија, животописанија, животи, описанија живота, биљешке, казивања, причања, повеснице, повјеснице, мемоари, дневници и аутобиографије.“[41]

Овде је неопходно направити ситну интервенцију. Тачно је да жанр житија (може се читати и биографија светих) има своје утемељење још у средњем веку, али Доситејев „Живот и прикљученија“ се управо по томе разликује – у њему је садржином, а не структуром направљен цивилизацијски, епохални заокрет у мишљењу, култури, науци, религији и књижевности од средњег века.

Жанровска структура *Живота и прикљученија*, као и њен фабуларни концепт – сазнавање путовањем и чињењем добра, или доживљавање разних неугодности и угодности на том путовању – није представљало ништа ново. Зато је читаоцима и омогућен несметани контакт са књигом, јер се

[40] Доситеј Обрадовић, „Живот и прикљученија“, *Сабрана дела*, књ. 1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 305.

[41] Љубомир Симовић, „Доситеј на коњу Белерофонтовом“, у: *Доситеј*, Нинов додатак, НИН, Задужбина „Доситеј“, Београд, 2007, стр. 19.

успоставља континуитет у начину обликовања литерарног стваралаштва са оним некад и овим што је сад. Структурирањем садржине *Живота и прикључења* према усвојеном и освојеном литерарном изразу, Доситеј је успоставио спознајну релацију са предзнањем рецепције. Потпуно изненађење рецепције наступа кад је, усвајањем садржине овог „новог житија" у односу на садржину средњовековних житија, видела нови дискурс изражавања и семантички концепт старих средњовековних мотива: манастира, монаха, светиња, поста, посвећивања, цркве, путовања, сазнавања итд. На самом почетку рецепција се сучелила са онеобичавањем садржине, јер је главни јунак садржине обичан човек, који се кроз садржину афирмише и као учитељ и као наивко идем стазом одрастања и интелектуалног сазревања. Тог тренутка је настало, не књижевно, већ национално културолошко чудо – *хоризонт очекивања је отворен и у српској култури је настала нова епоха.*

„Живот и прикључења", дело које се налази на почетку нове српске књижевности и које жанровски у српској науци о књижевности није јасно дефинисано. Налазимо да проблем жанровског одређивања Доситејевог *Живота и прикључења* полази од Јована Деретића који Доситејево дело не уноси у своју чувену историју српског романа *Српски роман 1800–1950* (1981), већ за првог романописца узима Атанасија Стојковића (1773–1832) и његов роман *Аристид и Наталија* (1801).

Можда проблема не би било да Милорад Павић није аподиктички истакао да је Доситејев *Живот и прикључења* роман, неких петнаестак година пре изласка Деретићеве историје српског романа.[42] Боривоје Маринковић о „Животу и прикључењу" говори као о *аутобиографском роману*.[43] Драгиша Живковић овај роман смешта између *пикарског*,

---

[42] Милорад Павић без двоумљења истиче, „Доситејев роман састављен је из два дела, од којих је први писан у облику поучног романа, а други у облику романа у писмима. Та писма су веома разноврсна: понекад су то писма-путописи, понекад писма-исповести, писма-дијалози или писма у којима преовлађује хумор. Дело се завршава необичним обликом, писмом у писму. Цео роман има исповедни карактер, али док у првом делу преовлађује морализаторски тон, у другом делу рационалистичка наравоученија готово потпуно изостају (Милорад Павић, „Живот и прикључења или роман у писмима", у: *Српска књижевност у књижевној критици*, књ. 3, Нолит, Београд, 1973, стр. 364-395.

[43] Боривоје Маринковић, „Доситеј Обрадовић" 1739–1811, у: Доситеј Обрадовић, *Живот и прикључења Димитрија Обрадовића: нареченога у калуђерству Доситеја, њим истим списат и издат*: Лапциг 1783–1788, Рад, Београд, 1975, стр. 5-10.

образовног и *сентименталистичког*,[44] Петар Џаџић истиче да је то „роман јунака једног доба".[45] На самом крају XX века, 1999. године, Михајло Пантић тежи објашњењу природе сукоба и његовом разјашњавању у херменеутичком дискурсу. Сматра „да Доситеј своју аутобиографију није писао као роман, али је она на крају ипак превагнула на ту страну".[46]

Што се нас тиче, дилеме нема. Убеђени смо да се Доситеј којим случајем родио у Немачкој или Француској, да би га сигурно убројали међу своје прве романсијере, као што се и десило. Зато се апсолутно слажемо са првим анонимним критичарем, који своје вредновање Доситејевог „Живота и прикључења" експлицирао у *Јенским новинама* (Jenaer Literatu-Zeitung), где је 1785. године, Доситејево дело названо *поучним романом* (Unterrichtenden Roman) сагледавајући значење структуре Доситејевог дела према актуелном тренутку. То ће рећи да је Доситејево дело „Живот и прикључења" од првог критичког осврта, па до данас, схватано као роман, без обзира на пратеће квалификативе типа: авантуристички, поучни, у развоју, пикарски, сентименталистички, путописни, аутобиографски, педагошки итд.). Према томе, први српски роман је *Живот и прикључења* настао 1783. а не 1800. године, како је то тврдио Јован Деретић.

Једна од најважнијих тековина које је Доситеј увео својим просветитељским програмом то је афирмација омладине и деце, који до Доситеја практично нису постојали у српској култури као категорија о којој се говори, о којој се води рачуна. Први је Доситеј смогао снаге да се обрати јуности и јавно истакне да он, пре свега ствара за њих. Доситеј је први указао на значај васпитања младих:

> „Воспитаније младости – ствар је најнужнија и најполезнија човеку на свету, будући да од ње зависи сва наша доброта или злоћа, следователно и сва срећа илити несрећа, колико телесна толико и душевна; за које родитељи (о, родитељи слатко и свето име!) највише ваља да се старају и да добро воспитаније чадом својим даду, да их не размажују, да их не кваре, да их од злих ћуди од колевке и од мајчине сисе одучавају. Дете

---

[44] Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, књ. 1, Просвета, Београд, 1997, стр. 24-140.

[45] Петар Џаџић, *Критике и огледи*, СКЗ, Београд, 1973, стр. 142-145.

[46] Михајло Пантић, „Отварање романескног хоризонта у Животу и прикључењима Доситеја Обрадовића", *Живот и дело Доситеја Обрадовића*, Зборник САНУ, Београд, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, стр. 413.

размажено ласно бива ћудовито, из шта се рађа: самовољство, тврдоглавство, упорност, непокорност, сујетно високоумије и луда гордост и проче злобе које узрокују сву несрећу човекову чрез све време живота његова; од којих злих обикновења ваља да их чувају од детињства.“[47]

За Доситеја је наука имала исту вредност као и васпитање, јер од науке „зависи све наше благополучије у целом теченију живота“.[48] Цео његов рад је био усмерен на корист младима. Он је стварао имајући на уму, не себе, већ младе надајући се да ће својим делом дати пример и повод да раде на развијању науке и друштва у целини:

„Дађу повод и приклад возљубљеној јуности српској, коју промисал неба сподоби светом ученија осијати и просветити, да на свој језик преводе, састављају и на штампу што издају; да се постарају за матере своје и сестре, за супруге и кћери, преводећи им изабране књиге учених народа, дајући им на ови начин благопотребну забаву, украшавајући њихове нарави, просвештавајући њихов ум и облагорођавајући њихово срце истим благородством добродјетељи и просвештенија разума.“[49]

Позитиван пример је потребан деци, јер деца се руководе оним што им је пред очима, поред тога што се Доситеј залаже за позитивне примере извана – у школама које ће се изградити и научно-васпитним садржајима, он истиче превасходни значај породице: „Што дете чује, то учи и прима, како год од својих родитеља језик; што види да се пред њим сваки дан чини, томе мора навикнути; тако присвојава обичаје, тако нараве, тако све мисли и мудрованија оних, с којима расти. С чим нови суд најпре напуни, тим се напоји; од свију с којима се опходи, младост прима, ма навластито од родитеља које пре него бога познаје. Родитељи су чадом својим најљубезнији пријатељи, најсрдечнији доброжелатељи, највећи благодјетељи и владјетељи; они су им и први управитељи, водитељи и учитељи“.[50]

---

[47] Доситеј Обрадовић, „Живот и приключенија“, *Сабрана дела* књ.1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 75.

[48] Доситеј Обрадовић, „Живот и приключенија“, *Сабрана дела* књ.1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 75.

[49] Доситеј Обрадовић, „Живот и приключенија“, *Сабрана дела* књ.1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 79.

[50] Доситеј Обрадовић, „Живот и приключенија“, *Сабрана дела* књ.1, приредио Ђуро Гавела, Просвета, Београд, 1961, стр. 86.

Дакле, поред тога што Доситеј истиче значај школовања мушких и женских, погубан значај сујеверја, он је и први дао легитимитет постојања српској деци и омладини. Он се први окренуо стварању за њих увидевши да су они једина извесна будућност. Од његовог дела, деца и омладина постају легитимне старосне и интелектуалне категорије за које је потребно стварати. У том смислу је најдиректнији Доситејев настављач Јован Јовановић Змај, који ће практично читав живот посветити стваралаштву за децу.

То је један од значајнијих момената у доситејологији који још увек није у довољној мери изучен и који показује, да се Доситеј не налази само на почетку историје књижевности за децу због басана које је приредио, на којима су се васпитавале генерације близу два и по века, већ и због тога што је он доктринарно у систем разумевања, кроз појам васпитања увео и категорију детета и младости, као и стваралаштво за ту категорију. Доситејологија није потребна толико да бисмо разумели Доситејево дело, нарочито у домену књижевности, јер се оно изборило за свој естетски и поучни легитимитет и примат у српској култури уопште, важно је, пре свега за науку, да видимо у којој мери су се Доситејеве идеје од *Јелицине буквице*, до данас развијале и којој мери су у друштвено-хуманистичким наукама присутне. Кроз тај развој можемо пратити и ток развоја научне мисли, рецимо, Младена Лесковца, Јелене Шаулић, Ђуре Гавела, Милорада Павића, Јована Деретића, Боривоја Маринковића и многих других истраживача. Можемо видети тачно колико доситејологија дугује Павићу или Лесковцу, или колико у доситејологији Павић дугује Лесковцу, или колико Павићу дугује Деретић итд.

Доситејеологија је неопходна како би се квалитативно сагледао досег наше научне, уметничке и првине готово у свим сегментима друштвено-хуманистичких наука. Доситејологија би јасно показала српско национално одређење, српску толерантност и изворе те толерантности. Доситејологијом бисмо јасно одредили европске домете наше књижевности и науке. Доситејологија је потребна као нешто што ће јасно стајати између крајности показујући да српско национално биће није располућено, нити се да тако лако сводити на једно, јер је оно, као и сва национална бића на свету састављено из множине различитог. Са доситејологијом показујемо колико јесмо и зашто јесмо.

IS IT POSSIBLE TO CREATE DOSITEJOLOGY?

SUMMARY

The science of Serbian literature dositejology term first appeared in 2005. Unlike, say, from the term njegošology or andrićology who appeared first at the beginning of the twentieth century, the other in the second half of the twentieth century. We strive to establish whether the term dositejology have paradigmatic value and whether it is possible, if not, to have a paradigm. Since Dositej stands at the beginning of the formation of the new Serbian literature, that the creator of new literary genres (fables, short stories, short prose, essays, autobiographical novel, a novel in letters, instructive novel) investigating whether, in relation to Dositejovo work done, we can only talk about the poetics of Dositej Obradovic, or understanding of his work requires consideration of Dositej's work as a paradigm. Especially this issue is important if we consider Dositejeva enlightening action, which applies not only to Serbia and the entire Balkans. Dositej`s enlightening action is of great importance, not only because it helped and encouraged the Balkan nations to embark on the final liberation from the Turks, but also because it has been adapted to the cultural and religious needs of the Balkan peoples.

Keywords: Dositej Obradović, dositejology, poetics, genres, Dositej's enlightenment.

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ ПРОФЕСОРИ УНИВЕРЗИТЕТА – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРПСКЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ ЕЛИТЕ У 20. ВЕКУ

др Драгомир Бонџић[1]

Сажетак: У раду се на основу архивске документације, штампе и литературе представљају биографије четири универзитетска професора који су рођени у Румунији и који су током 20. века радили на Београдском и другим југословенским универзитетима и бавили се различитим научним областима, али неки од њих и друштвеним и политичким радом. *Раденко Станковић* је рођен у српској свештеничкој породици у селу Лесковица, у општини Најдаш, која припада округу Турну-Северин, у Румунији 1880. године. Основну школу је завршио у Белој Цркви, гимназију у Новом Саду, а студије медицине у Будимпешти, Инсбруку и Бечу. Био је један од оснивача Медицинског факултета у Београду на којем је остварио запажену наставну и научну каријеру као кардиолог. Поред тога, бавио се и политиком, био је сенатор, министар просвете и намесник малолетног престолонаследника Петра II Карађорђевића. Током Другог светског рата био је интерниран, а после рата у два наврата хапшен и осуђен на 12 година затвора. Умро је 1956. у Београду. *Јован Хаџи* је рођен у Темишвару 1884. године у српској породици. Школовао се у Загребу и Бечу, а радио је у Загребу и Љубљани где је био истакнути професор зоологије на Љубљанској универзи. Био је члан Словеначке академије знаности и уметности, Југословенске академије знаности и уметности и Српске академије наука и уметности. Умро је 1972. у Љубљани. *Милош Ердељан* је рођен у Деви 1907. године. Завршио је Богословију у Сремским Карловцима и Православни богословски факултет у Београду, на којем је од 1936. радио као асистент а потом доцент и професор за предмет Свето писмо Старог завета. Знао је старојеврејски, грчки и латински, као и руски, енглески, немачки, мађарски и бугарски језик. Умро је 1976. у Београду. *Мирко Милић* је рођен у Галцу у Румунији 1932. године. Дипломирао је 1956. године на Електротехничком факултету у Београду, на којем је радио од 1957. Докторирао је 1968, редовни професор је постао 1980, а члан Српске академије наука и уметности 1988. године. Умро је у Берну 1993. године. Циљ рада је да се представи део српске интелектуалне елите која води порекло из Румуније и која је током 20. века у различитим научним

[1] Виши научни сарадник, Институт за савремену историју, Београд.
dragomirbondzic@yahoo.com

дисциплинама дала значајан допринос српској и југословенској науци и универзитетској настави, али и такође оставила траг у друштвеном и политичком животу Југославије и Србије.

Кључне речи: Срби, Румунија, универзитетски професори, научници, интелектуална елита, Раденко Станковић, Јован Хаџи, Милош Ердељан, Мирко Милић.

„...ништа није тако мило и лепо као место у коме смо се родили."

„А ти моји српски појмови, то су моја мајка, моје родно место, моја српска православна вера, мој српски језик и свет који тим језиком говори. Ко очекује да ја напустим моје српске назоре, тај тражи да испустим свој последњи дах."

Михајло И. Пупин, *Са пашњака до научењака*

Увод

Иако велики српски научник Михајло Пупин, рођен у Идвору, у српском делу Баната, по свом месту рођења не улази у оквире овог рада, као мото узимамо његове речи које сликовито представљају значај родног места и порекла у животу и раду човека. Иако личности чијим животом и делом ћемо се бавити у овом раду нису оставили, или бар нама нису били доступни, никакви искази о њиховом односу према родном месту, пореклу и националности, сматрамо да је њихово порекло и место рођења само по себи довољан критеријум по којем их сврставамо у посебну категорију и посвећујемо им истраживачку пажњу.

Реч је о четворици научника – Срба који су рођени на просторима који данас припадају Републици Румунији: *Раденко Станковић*, лекар, рођен у Лесковици у јужом Банату 1880; *Јован Хаџи*, биолог, рођен у Темишвару 1994; *Милош Ердељан*, теолог, рођен у Деви 1907; и *Мирко Милић*, инжењер електротехнике, рођен у Галцу 1932. Дакле, сви наведени научници су рођени у различитим деловима Румуније и у различито време, а као што ће се видети животни путеви, каријере и професионална и друга интересовања и политички афинитети су им били различити. У местима рођења су врло кратко живели, школовали су се у другим градовима, а ни касније нису били везани за родни крај. Једина њихова повезница са Румунијом била је да су рођени на простору који данас припада Републици Румунији и да су по рођењу били православни Срби, по народности и вероисповести. Следећи критеријум који повезује наведене личности био је да су остварили каријеру у својим научним дисциплинама на неком од југословенских универзитета,

пре свега на Београдском универзитету, и да су то учинили током 20. века (евентуално проширење на ранији период, тј. на 19. век и на наставнике Лицеја и Велике школе, свакако би повећало број личности узетих у обзир, поменимо Емилијана Јосимовића 1823–1897, првог српског урбанисту, професора и ректора Лицеја и Велике школе, рођеног у Старој Молдави).

Циљ рада је да се прикаже живот и рад четворице одабраних српских интелектуалаца, научника и универзитетских професора, рођених на простору Румуније и у срединама у којима је присуство српског народа дуготрајно и дубоко укорењено. Анализом њихових научних каријера и резултата приказаће се и допринос дела интелектуалне елите која је потицала изван матице, не само развоју науке у Србији, већ и на простору бивше југословенске државе, а свакако и допринос развоју одређених научних дисциплина у ширим европским и светским оквирима. Није постојала намера да се у потпуности представи бројност и структура, и уопште присуство, свих појединаца са простора Румуније међу универзитетским професорима у Србији и Југославији у 20. веку (дакле, вероватно их је било још), већ да се представи неколико најкарактеристичнијих и најистакнутијих примера. Тиме се даје прилог проучавању присуства и значаја једног дела српске интелектуалне елите пореклом са простора Румуније.

Биографије

Раденко Станковић

Раденко Станковић је рођен 26. априла 1880. године у српској свештеничкој породици у већински српском селу Лесковица, на левој обали Дунава, у близини Беле Цркве. Село је данас у општини Најдаш, која припада округу Турну-Северин у Румунији. Отац му је био прота Захарије. Основну школу је завршио у Белој Цркви, а матурирао је у гимназији у Новом Саду 1898. Студирао је медицину у Будимпешти, Инсбруку и Бечу где је дипломирао 1903. године. После дипломирања радио је од 1903. до 1906. године у Интерној клиници Хермана Нотнагела у Бечу, под руководством Карла Ландштајнера, који је касније добио Нобелову награду за откриће крвних група. Затим је прешао у Загреб где је од 1906. до 1920. године радио као лекар приватне праксе. Изабран је 1921. за ванредног професора Интерне пропедевтике на новооснованом Медицинском факултету Универзитета у Београду и почео да држи предавања за студенте петог семестра. Једно време је као стипендиста Рокфелерове фондације

боравио у Њујорку где је радио на истраживању крвних група људи. Следеће 1922. основао је Интерну пропедевтичку клинику и био је њен први управник до 1932. Изабран је за редовног професора Медицинског факултета 1929. године. Био је шеф Катедре интерне пропедевтике. Бавио се интернистиком и сматра се оснивачем кардиологије у Србији и Југославији. Први је у Србији примењивао електрокардиографију у практичном раду и истраживањима. Објавио је више радова у земљи и иностранству, на српском, француском и немачком језику, међу којима су радови о аритмијама, митралној стенози, електрокардиографији, поремећајима рада срца итд.[2]

Интензивно се бавио и политиком и друштвеним радом. Још док је радио у Загребу, пре Првог светског рата, био је укључен у рад просветних удружења и објављивао социјално-медицинске натписе пројугословенске оријентације. У јесен 1918. постао је повереник за социјалну политику у Народном вијећу у Загребу. Од 1920. је био и члан масонске ложе у Загребу. Почетком 20-их година је са сарадницима издавао часопис „Југословенска њива". Био је убеђени монархиста и близак Самосталној демократској странци. Постао је лични лекар краља Александра Првог Карађорђевића 1929. године. Краљевим указом постављен је за сенатора 6. септембра 1932. Исте године је постављен и за министра просвете Краљевине Југославије у влади Милана Сршкића; на положају министра налазио се од 5. новембра 1932. до 27. јануара 1934. После убиства краља Александра 1934, по његовом тестаменту, постао је члан Краљевског намесништва, уз кнеза Павла Карађорђевића и др Иву Перовића, које је вршило власт у име малолетног престолонаследника Петра Другог Карађорђевића. Уласком у Краљевско намесништво, 10. октобра 1934, напустио је место сенатора. На месту намесника је био све до пуча 27. марта 1941. и проглашења Петра Другог за краља, када је поднео оставку. Био је против уласка Југославије у Тројни пакт, залажући се за пружање макар симболичног отпора нацистичкој

[2] Аноним, „Интерна пропедевтичка клиника", у: *Медицински факултет Универзитета у Београду 1920–1935*, Медицински факултет, Београд, 1935, стр. 53-58; Будимир Павловић, „Станковић Раденко", у: Милена Милановић (уредник), *Познати српски лекари: биографски лексикон*, М. Милановић, Београд–Торонто, 2005, стр. 793-794; Milan Gulić, „Stanković dr Radenko", u: Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (urednici), *Senatori Kraljevine Jugoslavije – biografski leksikon*, Institut za savremenu istoriju, Hrvatski institut za povijest, Društvo istoričara Srbije, Beograd, 2016, 279-280; Срећко Недељковић, „Раденко Станковић", у: Милорад Савићевић (приређивач), *Професори Медицинског факултета у Београду од оснивања до 50-их година XX века*, Медицински факултет, Београд, 2003, стр. 224.

Немачкој. После слома Краљевине Југославије априла 1941. интерниран је у Беч. Одбио је захтев Немаца да формира владу у окупираној Србији, а 1943. је враћен у земљу пензионисан и живео је у кућном притвору у Београду. По доласку комуниста на власт после Другог светског рата, скупо је платио за предратни политички ангажман. Не само да није враћен на Медицински факултет, већ је у два наврата хапшен и осуђен 1949. на казну затвора од 12 година са губитком грађанских права и конфискацијом целокупне имовине. Казну је служио у Сремској Митровици. Пуштен је 1954, исцрпљен, болестан и слабо покретан и умро је у Београду 5. децембра 1956. године. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.[3]

Са супругом Даринком је имао сина Радету (1905–1996), вајара и професора на Академији ликовних уметности у Београду и ћерку Милану. Поред осталог, конфискована му је вила у Чортановцима која је подигнута 1930. по пројекту архитекте Драгише Брашована, на имању од преко 30 хектара на Фрушкој гори.[4] Наставно-научно веће Медицинског факултета у Београду је 24. јануара 2001. извршило моралну рехабилитацију Раденка Станковића и осталих професора који су током прве послератне деценије трпели последице због политичког прогона. Од државних и правосудних органа је још тада затражено да изврше ревизију политичких процеса, што је и учињено 2006. када је Раденко Станковић и судски званично рехабилитован.[5]

Јован Хаџи

Јован Хаџи је рођен у Темишвару 22. новембра 1884. године. Српска православна породица Хаџи водила је порекло из северозападног дела грчке Македоније, из околине места Козани. Одатле су се преселили северно од Саве и Дунава, насељавајући се у великим градовима, као што су Темишвар, Арад, Земун, Панчево, Осијек итд. Отац Јована Хаџија је био Павле,

[3] Будимир Павловић, „Станковић Раденко“, op. cit., стр. 794; Срећко Недељковић, „Раденко Станковић“, op. cit., стр. 225. Податке о Станковићу види и у: Миле Игњатовић, „Станковић Раденко“, у: Радош Љушић (уредник), *Енциклопедија српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 1080; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944,* Просвета, Београд, 2008, стр. 458-459. Објављена је и романсирана биографија на српском и румунском језику: Мирча Меила, *Точак (пролазак кроз овај свет доктора Станковића),* Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2013.

[4] Симо Ц. Ћирковић, op. cit., стр. 459-460; Мирча Меила, op. cit., стр. 58-63.

[5] Медицински факултет у Београду, Правна служба, Документација о рехабилитацији професора.

директор поште, а мајка Анка, рођена Костић, из Новог Сада. Деда му је био православни свештеник у Темишвару. Јован је имао сестру Марију и брата Стевана. Основну и средњу школу је завршио у Загребу. Од 1903. до 1907. године је студирао на Филозофском факултету у Бечу, на којем је 1907. одбранио докторску дисертацију „О нервном систему хидре". Исте године је постављен за приправника на Одјелу за зоологију у Народном музеју у Загребу, а потом је премештен за асистента у Завод за компаративну анатомију Филозофског факултета у Загребу. Истовремено је обавио студијско путовање по зоолошким заводима за биологију мора у Напуљу, Месини и Трсту и усавршавао се у бакологији (свиларству) у Падови, Тренту и Горицији. Постао је доцент 1913. и наставио је мултидисциплинарна истраживања, радио као хонорарни наставник на Шумарско-пољопривредном факултету у Загребу и наставник у загребачким средњим школама. После Првог светског рата и оснивања Љубљанске универзе 1920, већ као зрео научник и предавач са преко 40 радова, постао је ванредни професор и управник Катедре за зоологију, а наредне 1921. редовни професор и управник Института за бакологију. На тим положајима је остао до пензионисања 1957, а на месту управника Института за биологију Словеначке академије до 1968. године. Умро је 11. децембра 1972. у Љубљани. Био је ожењен Ђурђицом, рођеном Петровић (1888–1982), пореклом из Осијека и са њом је имао два сина Александра (1912–1936) и Душана (1921). Душан је завршио хемију на Филозофском факултету у Љубљани, радио као професор Филозофског факултета у Љубљани, био је научни саветник Института за хемијске науке „Борис Кидрич", члан Словеначке академије знаности и уметности, Југословенске академије наука и уметности и инострани члан Српске академије наука и уметности.[6]

Јован Хаџи је био истакнути зоолог и еволуциониста у светским размерама. Подигао је природне науке у Словенији из темеља и у неповољним условима за рад успео да постане врхунски и оригинални истраживач природе и да остави за собом научно наслеђе од трајне вредности. Бавио се истрајно фаунистичким истраживањима, инвентаризацијом и сакупљањем фаунистичког материјала, формирао сопствену школу у којој су образовани многи стручњаци и оставио дубок траг не само у Словенији, већ и на свим јужнословенским наставним и

[6] Божидар П. М. Ћурчић, Марија С. Фабјанчич, Озрен С. Карамата, „Јован Хаџи (1884–1972)", у: Милоје Сарић (уредник), *Живот и дело српских научника*, књ. 6, САНУ, Београд, 2000, стр. 118-120.

научним установама. Аутор је око 900 научних студија и десетак монографија које су на висини светске науке и ни данас нису изгубиле на значају. Аутор је једине зоогеографске карте Југославије и неколико средњошколских уџбеника на више језика. Био је ерудита у области еволуционе морфологије, еволуционе систематике, онтогеније, биогеографије, палеонтологије и екологије; бавио се анатомијом и ембриологијом дупљара, биолошко-еколошким истраживањима сунђера, хидрозоа, антозоа, пећинске и високопланинске фауне, паукова и шкорпиона итд. Његов научни рад се одвијао у систематско-морфолошко-онтогенетском, еколошко-зоогеографском и филогенетско-еволуцијском смеру, а тежиште је било на решавању филогенетских проблема код бескичмењака, филогенезе сунђера, ребороноша и жарњака (книдарија) и постављању новог животињског генеалошког стабла. Својом хипотезом о турбеларијској теорији книдарија у целини је реформисао Хекелову теорију о пореклу и правцима развића вишећелијских организама и изазвао бројне реакције и критике у научном свету. Како је истакао његов колега са Оксфорда, „унео је промају по питањима која су се чинила дефинитивно решена". Бавио се и проблемом свиларства и биолошким проблемима морског рибарства. Био је познавалац свих јужнословенских и неколико светских језика. Сматра се изузетним научником, истраживачем, предавачем, педагогом и популаризатором биологије и науке уопште. Био је у редовној преписци са научницима из целе Југославије и света, отворен за нове идеје и сарадњу. Био је члан Словеначке академије знаности и уметности од 1938, Југословенске академије знаности и уметности од 1920, Српске академије наука и уметности од 1936, Чехословачке академије науке од 1970. и почасни члан више научних друштва. Проглашен је 1969. за почасног доктора Универзитета у Љубљани. Добитник је више значајних признања и награда: ордена Светог Саве 3. реда, Југословенске круне 3. реда, Ордена рада 1. реда, Ордена заслуга за народ, награде АВНОЈ-а 1967. итд. Биолошки институт Словеначке академије наука и уметности је понео име по Јовану Хаџију.[7]

---

[7] Божидар П. М. Ћурчић, Марија С. Фабјанчич, Озрен С. Карамата, „Јован Хаџи (1884–1972)", op. cit., стр. 120-194. Податке о Јовану Хаџију види и у: Miroslav Zei, „Jovan Hadži", u: *Enciklopedija Jugoslavije*, tom 3, Leksikografski zavod, Zagreb, 1968, str. 646; Мирослав Живић, „Јован Хаџи", у: Радош Љушић (уредник), *Енџиклопедија српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 1209; Jože Bole, „Hadži Jovan", u: *Enciklopedija Slovenije*, tom 4, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1990, str. 3; Божидар П. М. Ћурчић, Марија С. Фабјанчич, Озрен С. Карамата, *Живот и дело академика Јована Хаџија*, Институт за зоологију Биолошког факултета, Београд, 2000; https://www.sanu.ac.rs/clan/hadzi-jovan/10/08/2019.

У социјалистичкој Југославији је, као већ изграђен, истакнути научник и научни ауторитет, играо значајну улогу у формирању научне политике нове државе и успостављању сарадње и заједничког научног рада међу појединим научним центрима. Посебно се истакао у Одбору за оснивање Института за оцеанографију и рибарство у Сплиту, и у раду Савета академија ФНРЈ, посебно Међуакадемијском одбору за инвентаризацију флоре и фауне Југославије у оквиру овог Савета. Био је један од оснивача одбора 1954. и на његовом челу до 1964, када се због старости и исцрпљености повукао, али и даље је пружао помоћ и подршку у раду. Са његовим повлачењем поклопило се и слабљење рада овог одбора, Савета академија, као и уопште слабљење заједничких научних активности међу научницима и установама из појединих југословенских република. У оквиру рада одбора је организовао активности, правио планове и био у сталној преписци са истакнутим биолозима из свих научних центара Југославије, од којих је са некима био и у пријатељским односима (нпр. са Синишом Станковићем). Преко Савета академија, као и на друге начине, често је путовао у иностранство на међународне скупове, конгресе и саветовања биолога и зоолога. Званичну и незваничну преписку, као и извештаје и планове одбора је писао и на словеначком и српскохрватском језику, а интересантно је да се повремено потписивао и ћирилицом.[8]

Према сведочењу једног од његових ученика, словеначког биолога Мирослава Зеија, професор Хаџи је држао предавања студентима на матерњем, српском језику, све до неколико година пред Други светски рат, иако је много раније сасвим добро савладао словеначки језик. Тек после рата је предавања потпуно држао на словеначком, док је у разговорима са пријатељима и даље користио српски. Зеи је сматрао и да је Хаџи пре Другог светског рата као Србин био унеколико потискиван у научном животу Словеније од утицајних клерикалних кругова, и да је спречен да постане ректор Универзе јер је сенат сматрао да Србин не може бити ректор на словеначком универзитету.[9]

---

[8] Архив Југославије, фонд Савета академија ФНРЈ, 55, фасцикла 24, архивска јединица 133, Међуакадемијски одбор за инвентаризацију флоре и фауне Југославије 1954–1971; Ibid., 55, фасцикла 49, архивска јединица 236, Прослава стогодишњице Зоолошко-ботаничког друштва у Бечу, 5-7. јун 1951, Извештај академика Јована Хаџија.

[9] Miroslav Zei, „Spomini na profesorja Hadžija“, u: *Biološki vestnik*, let. 32, št. 1, 1984, str. 4.

Милош Ердељан

Милош Ердељан је рођен 12. децембра 1907. године у Деви, округу Хунедоар, у Румунији. Потицао је из старе српске, православне, угледне и побожне породице која је дала и више свештеника. Отац Милан (1875–1945) је био земљорадник, а мајка Ана (1879–?), рођена Кањижа, домаћица. Према сопственом „кратком опису живота" који је поднео уз осталу документацију приликом пријаве докторске дисертације маја 1940. године, одрастао је у Сентандреји, где је са одличним успехом завршио основну и четири разреда средње грађанске школе 1922. Пошто је цела породица прешла у новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца добио је завичајност у Новом Саду. Завршио је Богословију у Сремским Карловцима 1927, а потом се уписао на Православни богословски факултет у Београду на којем је дипломирао 1931. године. Од 1931. до 1933. је радио као службеник управне канцеларије епархије будимске у Сентандреји, а од 1933. до 1935. као суплент за веронауку у гимназији у Бихаћу. Интересантно је да га је за суплента актом од 11. маја 1933. поставио управо Раденко Станковић, као министар просвете Краљевине Југославије. У Бихаћу се августа 1935. венчао са Ангелином Радонић, магистром фармације рођеном у Негославцима. Септембра 1936. су добили сина Боривоја, а маја 1943. ћерку Браниславу.[10]

Крајем 1935. Милош Ердељан је изабран за асистента на катедри за Свето писмо Старог завета Православног богословског факултета у Београду на којем је почео да ради од октобра 1936. На истом факултету је одбранио докторски испит јуна 1940. са темом „Одељци о Слузи Господњем у Ис. 40-55", а диплому доктора теолошких наука је добио јануара 1941. Током Другог светског рата је остао на факултету, с тим што је 1942. привремено додељен на рад Народној библиотеци. За доцента је изабран 1943, али избор је

[10] Архив Православног Богословског факултета у Београду (АПБФ), Досије Милоша Ердељана. Подаци о животу и раду Милоша Ердељана могу се наћи и у: Илија Томић, „Др Милош Ердељан – рад и дело", у: Богољуб Шијаковић (уредник), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књига 7, Православни богословски факултет, Београд, 2010, стр. 45-52; Драгомир Бонџић, „Пут у Палестину и палестински дневник професора Милоша Ердељана 1956/57", у: Богољуб Шијаковић (уредник), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књига 9, Православни богословски факултет, Београд, 2011, стр. 258; Благота Гардашевић, „Протођакон др Милош Ердељан, професор Богословског факултета", *Богословље*, год. 20, бр. 1-2, 1976, стр, 1-4; Драган Милин, „Милош Ердељан 1907–1976", *Богословље*, год. 24, бр. 1-2, 1980, стр. 97-88.

поновљен после рата 1947. За ванредног професора је изабран 1952. Предавао је Свето писмо Старога завета са библијском историјом и библијском археологијом, затим Старојеврејски језик и Црквено појање са Правилом. После одвајања Богословског факултета од Универзитета 1952. године Ердељан је остао као професор на факултету и у тешким условима предавао дуги низ година. Да би остао на факултету био је приморан да сходно одредбама нове уредбе марта 1955. прими чин ђакона, а 1956. и звање протођакона. На факултету је обављао дужност продекана 1954/55. и декана 1955/56, 1963/64. и 1969/70. На личну молбу је пензионисан 1973, али са одлуком да и даље хонорарно предаје своје предмете.[11]

Професор Ердељан је током каријере био члан бројних комисија и више пута је боравио у иностранству као представник факултета и Цркве на конференцијама и симпозијумима: 1938. у Софији на Свеправославној конференцији, 1939. у Амстердаму на Хришћанском омладинском конгресу, 1940. је водио хор студената Богословског факултета у Бугарску итд. После рата је био на конгресу стручњака за Стари завет у Копенхагену 1953, на студијском боравку у Палестини 1956/57,[12] затим у Бону 1961, Букурешту 1964.[13] итд. Како закључује професор Илија Томић, Ердељанова стручност и углед су превазилазили границе тадашње Југославије и био је познат и цењен у стручним круговима широм света. Био је широко образован, минуциозан истраживач, добар предавач, комуникативан итд. Знао је бројне језике: јеврејски, старојеврејски, арамејски, грчки, латински, старословенски, црквенословенски, руски, енглески, немачки, мађарски, бугарски, италијански и румунски, а током боравка у Палестини учио је и арапски. Умро је 16. јула 1976. у Београду и сахрањен је у Сремским Карловцима. Поред низа радова објављених током живота оставио је и низ рукописа који су објављени посмртно. Неки од радова су: *Одељци о Слузи Господњем код пророка Исаије*, Београд 1941. (докторска дисертација); „Новопронађени свитци старозаветних и других књига у близини Јерихона“, *Зборник Православног богословског факултета* I, 1950, 193-198; „Супституција

---

[11] АПБФ, Досије Милоша Ердељана; Илија Томић, „Др Милош Ердељан – рад и дело“, op. cit., стр. 45-52; Драган Милин, „Милош Ердељан 1907–1976“, op. cit., 87-88.

[12] О путу у Палестину види више у: Драгомир Бонџић, „Пут у Палестину и палестински дневник професора Милоша Ердељана 1956/57“, op. cit., стр. 255-267.

[13] Милош Ердељан, „Конференција представника православних богословских факултета у циљу припреме Другог конгреса православног православља у Букурешту“, *Богословље*, год. 8, бр. 1-2, 1964, стр. 133-138.

имена Божјег у Старом Завету“, *Зборник Православног богословског факултета* II, 1951, 393-412; *Општи увод у Свето писмо Старога завета*, Београд–Србиње, 2000; *Увод у Свето писмо Старога завета: посебни увод*, Фоча 2008.[14]

Мирко Милић

Мирко М. Милић је рођен 21. априла 1932. године, у Галцу у Румунији, на самом улазу у делту Дунава, где му је отац службовао као бродски пилот. Средњу школу је завршио у Београду, где је матурирао 1950. године са одличним успехом. Потом се уписао на Електротехнички факултет у Београду и дипломирао је 1956. са средњом оценом 9,53 на тадашњем одсеку за телекомуникације и стекао звање инжењера електротехнике. Наставио је школовање и усавршавање на истом факултету и 1963. године одбранио магистарски рад „Примена теорије графова на анализу електричних мрежа са вишеприступним елементима“, а 1968. докторску дисертацију под називом „Тополошко динамичне особине модела стања нереципрочних мрежа“.[15]

Још пре дипломирања Милић је око пола године радио у Институту „Борис Кидрич“ у Винчи, али већ 1957. је ангажован као асистент на Електротехничком факултету на предмету Теорија електричних кола. На истом факултету је 1963. изабран за доцента, 1973. за ванредног и 1980. за редовног професора. Истовремено је био ангажован и на другим установама. Од 1961. до 1965. био је спољни сарадник Института „Никола Тесла“ у Београду, а касније је био и сарадник Математичког института у Београду. Више пута је боравио у иностранству на усавршавању; посебно треба истаћи да је од 1965. до 1967. боравио на *Imperial College of Science and Technology* у Лондону као стипендиста Британског савета, и да је током 1977. био на Калифорнијском универзитету у Берклију као позвани професор-истраживач.[16]

---

[14] АПБФ, Досије Милоша Ердељана; Илија Томић, „Др Милош Ердељан – рад и дело“, op. cit., стр. 45-52; Драган Милин, „Милош Ердељан 1907–1976“, op. cit., стр. 87-88.

[15] Душан Дрејић, Божидар Станић, „Мирко М. Милић“, у: Душан Дрејић, Божидар Станић (уредници), *Наших 50 година. Електротехнички факултет 1948–1998*, Електротехнички факултет, Београд, 2003, стр. 55. Основни подаци о Мирку Милићу дати су у: Душан Дрејић, „Милић Мирко“, у: Радош Љушић (уредник), *Енциклопедија српског народа*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 653.

[16] Душан Дрејић, Божидар Станић, „Мирко М. Милић“, op. cit., стр. 55.

Професор Милић је био познат и признат као научни сарадник у целом свету, а његови радови су цитирани на више десетина места у књигама или реномираним научним часописима. Био је активни члан великог броја разних међународних и домаћих научних удружења. Као представник Југославије био је стални члан Међународног комитета за теоријску електротехнику и Информационог комитета Европског друштва за инжењерско образовање, старији члан међународне научне организације Института електротехничких и електронских инжењера итд. Био је и члан међународних научних комитета и председавајући готово свих седница европских конференција из теорије и пројектовања кола, међународних симпозијума из теоријске електротехнике и из теорије мрежа. Одржао је више предавања по позиву на међународним скуповима у земљи и иностранству. Организовао је меморијални скуп посвећен раду Габријела Крона у Београду 1983. године.[17]

Био је пасионирани научни радник у различитим областима електротехнике. Бавио се многим областима теорије кола и система, од којих су најзначајније теорија графова и њена примена у електричним колима, модел стања, динамичке једначине кола и система, квалитативна анализа система, са посебним акцентом на стабилност система, неуралне мреже, посебно целуларне неуралне мреже. У области теорије графова био је један од оснивача спектралне теорије графова и коаутор књиге „Теорија графова и њена примена“. Поред тога био је аутор преко сто научних и стручних радова од којих је више од 40 објављено у реномираним научним часописима у иностранству. Иако је пре свега био теоретичар, био је носилац и патентног списа „Аналогни филтар n-тог реда погодан за израду у интегрисаној техници“. Још 1970. године факултативно је држао курс из примене рачунарског програма ECAP као и курс из Пројектовања електричних кола помоћу рачунара. Био је носилац више стручних награда и признања. Од 1985. је био члан сарадник Научног друштва Србије.[18] Изабран је за дописног члана Српске академије наука и уметности, Одељења за техничке науке, на седници 15. децембра 1988. године. Одржао је приступну беседу под насловом „Приказ досадашњих најзначајнијих резултата рада“.[19] Преминуо

[17] Ibid., стр. 55.

[18] Ibid., стр. 55-56.

[19] Мирко Милић, „Приказ досадашњих најзначајнијих резултата рада“, у: Петар Миљанић (уредник), *Приступне беседе новоизабраних чланова Одељења Техничких наука Српске академије наука и уметности*, САНУ, Београд, 1991, стр. 45-50; https://www.sanu.ac.rs/clan/milic-mirko/10/08/2019.

је 6. септембра 1993. у Берну у Швајцарској, непосредно по одржаној европској конференцији из теорије и пројектовања кола у Давосу.[20]

Закључак

Упоредном анализом наведених биографија научника може се извести неколико закључака. Сви поменути универзитетски професори су рођени у различитим деловима данашње Румуније: Станковић у јужном Банату, надомак границе са Србијом, Хаџи у Темишвару, Ердељан у Деви и Милић у Галцу, близу ушћа Дунава. Сви наведени крајеви су ушли у Румунију после Првог светског рата, а до тада су припадали Хабзбуршкој монархији, тј. Аустроугарском царству. Та чињеница је била од пресудног значаја, посебно за Станковића и Хаџија, који су рођени 80-их година 19. века и може се рећи да су припадали истој генерацији. Њихово школовање и професионално формирање било је везано за градска средишта Монархије, и то пре свега Нови Сад, Будимпешту, Загреб и Беч. Обојица су стекли универзитетске дипломе у престоници Бечу, где су започели и професионалну каријеру. Касније су обојица кренули ка Загребу, уочи Првог светског рата, да би потом по оснивању државне заједнице Срба, Хрвата и Словенаца, стигли у Београд, односно Љубљану где су остварили врхунац каријере и остали до краја живота. И Ердељан, рођен почетком 20. века, је у почетку био везан за угарски део Монархије, прво за Сентандрејy, а потом 20-их година за Нови Сад и Сремске Карловце, тада већ у оквирима југословенске државе. На крају је и њега пут довео у престоницу те државе, Београд. И на крају, Милић представља посебан случај: рођен 30-их година, одмах је био усмерен ка Београду, где је завршио и средњу школу и факултет и остварио целокупну академску каријеру. Дакле, тројица од наведених су каријере остварили у Београду, као највећем универзитетском центру југословенске државе, који је привлачио и Србе ван Србије, како као студенте, тако и као наставнике. Они се тако уклапају у истраживања Милосава Јанићијевића, који је истражујући стваралачку интелигенцију Југославије између два светска рата, закључио да је српска универзитетска елита у значајном проценту по регионалном пореклу долазила ван Србије.[21] Јован Хаџи, у том смислу

[20] Душан Драјић, Божидар Станић, „Мирко М. Милић“, op. cit., стр. 56.

[21] Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984, str. 59-69.

представља изузетак, пошто је као Србин каријеру остварио у Љубљани. Међутим, треба рећи да је и његов пут био усмерен ка јужнословенским крајевима и ка југословенској држави и њеном културном и научном кругу.

Када је у питању социјално порекло наведених професора, оно је било разноврсно. Милићев отац је био бродски пилот, Станковићев свештеник, Хаџијев чиновник, а Ердељанов земљорадник. Међутим, мора се нагласити да су сви, сем Милића за којег немамо тај податак, потицали из угледних православних породица које су често давале свештенике. У сваком случају, радило се о породицама које су могле да поднесу издатке за школовање у Бечу, у случају Станковића и Хаџија, односно у Београду, у случају Ердељана и Милића.

Осврнимо се накратко и на друштвено-политички ангажман посматраних научника. На том пољу у потпуности се издваја Раденко Станковић, који се отворено бавио политиком, остварио у високој политици завидне положаје, али и због тога сносио трагичне последице. Као што је речено, своје социјално-политичке ставове је јавно изражавао још пре Првог светског рата, а круну политичке каријере је досегао као сенатор, министар и пре свега краљевски намесник, иако је на том положају његова улога била минорна и поред кнеза Павла Карађорђевића је представљао само „присутног грађанина“ (као и трећи намесник Перовић).[22] Ипак, представници комунистичке власти после Другог светског рата нису тако мислили и као предратног политичара, а вероватно и као утицајног и имућног човека и масона, затворили га, одузели му имовину и грађанска права и прогласили за непријатеља државе. Ниједан од преосталих научника које посматрамо није се бавио политиком, посебно не у тој мери, што свакако не значи да су били равнодушни, нити да се нису занимали политиком и да су се затварали у „кулу од слоноваче“ својих научних истраживања. Рецимо, према сведочанству Мирослава Зеија Јован Хаџи је показивао интересовање за друштвено-политички живот још од студентских дана у Бечу и учествовао у политичким расправама у оквиру академских друштава „Зора“ и „Словенија“, а и после Другог светског рата је пратио говоре политичара и у ужем кругу давао коментаре на њих, што је, према Зеију, била „традиција и менталитет српског човека“.[23] У недостатку конкретнијих података, може се рецимо претпоставити и да је Милош Ердељан, у складу са својим

[22] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I,* Nolit, Rad, 1988, str. 211.

[23] Miroslav Zei, „Spomini na profesorja Hadžija“, op. cit., str. 3.

позивом, био супротстављен политици послератних власти, али да то није јавно показивао.

На крају, треба посебно нагласити да су сви посматрани професори и научници дали значајан допринос у научним дисциплинама којима су се бавили. Тај допринос је мерљив у оквирима научних установа у којима су радили и народа коме су припадали, тако да се сви могу сматрати истакнутим српским научницима, професорима који су подигли ниво научног и наставног рада на Београдском универзитету, а Хаџи на Љубљанском универзитету и у Словенији уопште. Међутим, њихов научни значај и допринос је далеко већи, превазилази локалне, републичке и националне оквире, и с обзиром на то да су сви деловали у време и у оквиру југословенске државе, они представљају и истакнуте представнике југословенске науке. И на крају, евидентан је свакако и њихов међународни, светски утицај и значај, преко међународне сарадње, гостовања, учешћа на конгресима, студијских путовања, комуникације са колегама из иностранства, објављивања у иностранству и рецепције научних радова и ставова, познавања страних језика итд. Сви су у својим научним дисциплинама, у већој или мањој мери, оставили дубок траг у српској, југословенској и светској науци. Таква оцена је важан део свих њихових биографија, које неизоставно почињу податком о месту рођења и пореклу.

Списак извора и литературе

Аноним, „Интерна пропедевтичка клиника“, у: *Медицински факултет Универзитета у Београду 1920–1935*, Медицински факултет, Београд, стр. 53-58.

Архив Југославије, фонд Савета академија ФНРЈ, 55, фасцикла 24, архивска јединица 133, Међуакадемијски одбор за инвентаризацију флоре и фауне Југославије 1954–1971;

Архив Југославије, фонд Савета академија ФНРЈ, 55, фасцикла 49, архивска јединица 236, Прослава стогодишњице Зоолошко-ботаничког друштва у Бечу, 5–7. јун 1951, Извештај академика Јована Хаџија.

Архив Православног Богословског факултета у Београду, Досије Милоша Ердељана.

Bole, Jože, „Hadži Jovan“, u: *Enciklopedija Slovenije*, tom 4, Mladinska knjiga, Ljubljana 1990, str. 3.

Бонџић, Драгомир, „Пут у Палестину и палестински дневник професора Милоша Ердељана 1956/57“, у: Богољуб Шијаковић (уредник), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књига 9, Православни богословски факултет, Београд, 2011, стр. 255-267.

Гардашевић, Благота, „Протођакон др Милош Ердељан, професор Богословског факултета“, *Богословље*, год. 20, бр. 1–2, 1976, стр, 1-4.

Gulić, Milan, „Stanković dr Radenko“, u: Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (urednici), *Senatori Kraljevine Jugoslavije – biografski leksikon*, Institut za savremenu istoriju, Hrvatski institut za povijest, Društvo istoričara Srbije, Beograd, 2016, 279-280.

Драјић, Душан, Станић, Божидар, „Мирко М. Милић“, у: Душан Драјић, Божидар Станић (уредници), *Наших 50 година. Електротехнички факултет 1948–1998*, Електротехнички факултет, Београд, 2003, стр. 55-56.

Драјић, Душан, „Милић Мирко“, у: Радош Љушић (уредник), *Енциклопедија српског народа*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 653.

Ердељан, Милош, „Конференција представника православних богословских факултета у циљу припреме Другог конгреса православног православља у Букурешту“, *Богословље*, год. 8, бр. 1–2, 1964, стр. 133-138.

Живић, Мирослав, „Јован Хаџи“, у: Радош Љушић (уредник), *Енциклопедија српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 1209.

Zei, Miroslav, „Jovan Hadži“, u: Enciklopedija Jugoslavije, tom 3, Leksikografski zavod, Zagreb, 1968, str. 646.

Zei, Miroslav, „Spomini na profesorja Hadžija“, u: *Biološki vestnik*, let. 32, št. 1, 1984, str. 4.

Игњатовић, Миле, „Станковић Раденко“, у: Радош Љушић (уредник), *Енциклопедија српског народа,* Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 1080.

Janićijević, Milosav, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1984.

Медицински факултет у Београду, Правна служба, Документација о рехабилитацији професора.

Меила, Мирча, *Точак (пролазак кроз овај свет доктора Станковића),* Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2013.

Милин, Драган, „Милош Ердељан 1907–1976“, *Богословље*, год. 24, бр. 1-2, 1980, стр. 87-88.

Милић, Мирко, „Приказ досадашњих најзначајнијих резултата рада“, у: Петар Миљанић (уредник), *Приступне беседе новоизабраних чланова Одељења Техничких наука Српске академије наука и уметности*, САНУ, Београд, 1991, стр. 45-50.

Недељковић, Срећко, „Раденко Станковић“, у: Милорад Савићевић (приређивач), *Професори Медицинског факултета у Београду од оснивања до 50-их година XX века*, Медицински факултет, Београд, 2003, стр. 224-225.

Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I,* Nolit, Rad, 1988.

Павловић, Будимир, „Станковић Раденко“, у: Милена Миланović, (уредник), *Познати српски лекари: биографски лексикон*, М. Миланović, Београд–Торонто, 2005, стр. 793-794.

Томић, Илија, „Др Милош Ердељан – рад и дело“, у: Богољуб Шијаковић (уредник), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, књига 7, Православни богословски факултет, Београд, 2010, стр. 45-52.

Ћирковић, Симо Ц., *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944,* Просвета, Београд, 2008, стр. 458-459.

Ћурчић, Божидар П. М., Фабјанчич, Марија С., Карамата, Озрен С., „Јован Хаџи (1884–1972)“, у: Милоје Сарић (уредник), *Живот и дело српских научника*, књ. 6, САНУ, Београд, 2000, стр. 113-194.

Ћурчић, Божидар П. М., Фабјанчич, Марија С., Карамата, Озрен С., *Живот и дело академика Јована Хаџија*, Институт за зоологију Биолошког факултета, Београд 2000.

https://www.sanu.ac.rs/clan/milic-mirko/10/08/2019.

https://www.sanu.ac.rs/clan/hadzi-jovan/10/08/2019.

SUMMARY

Based on archival documentations, press and literature, the article presents biographies of four university teachers born in Romania. They worked on Belgrade University and other Yugoslav universities during 20th century and dealt with various scientific disciplines, and some of them dealt with social and political work. *Radenko Stanković* was born in a Serbian priest`s family in the village of Leskovica, in the municipality of Najdaš in Turnu-Severin district in 1880. He finished elementary school in Bela Crkva and gymnasium in Novi Sad, and studied medicine in Budapest, Innsbruck and Vienna. He was one of the founders of the Medical Faculty in Belgrade, where he achieved a remarkable teaching and scientific career as a cardiologist. In addition, he was also engaged in politics, as senator, minister of education and member of the Council of Regents of the Crown Prince Petar II Karađorđević. During the Second World War he was interned, and after the war on two occasions he was arrested and sentenced to 12 years in prison. He died in 1956 in Belgrade. *Jovan Hadži* was born in Serbian family in Temisoara in 1884. He studied in Zagreb and Vienna, and he worked in Zagreb and Ljubljana as prominent professor of zoology at Ljubljana University. He was a member of Slovenian Academy of Science and Arts, Yugoslav Academy of Science and Arts and Serbian Academy of Science and Arts. He died in Ljubljana in 1972. *Miloš Erdeljan* was born in Deva in 1907. He graduated theology in Sremski Karlovci and on Orthodox Theology Faculty in Belgrade. Since 1936 he worked on Orthodox Theology Faculty in Belgrade as an assistant, then as a professor of the Old Testament. He knew ancient Hebrew, Greek, Latin, as well as Russian, English, German, Hungarian and Bulgarian language. He died in Belgrade in 1976. *Mirko Milić* was born in Galac in 1932. He graduated at Faculty of Electrical Engineering in Belgrade in 1956, where he was employed since 1957. He received his doctorate in 1968. He became a full-time professor in 1980 and a member of the Serbian Academy of Science and Arts in 1988. He died in Bern in 1993. The aim of the paper is to present a part of Serbian intellectual elite originating from Romania who worked in various scientific disciplines in the 20th century and made a significant contribution to Serbian and Yugoslav science and university education, but also left a trace in the social and political life of Yugoslavia and Serbia.

Keywords: Serbs, Romania, university professors, scientists, intellectual elite, Radenko Stanković, Jovan Hadži, Miloš Erdeljan, Mirko Milić.

АРХИТЕКТУРА МОНУМЕНТАЛНИХ ОБЈЕКАТА МИЛАНА ТАБАКОВИЋА У АРАДУ

др Александра Стаменковић[1]

Сажетак: Име архитекте Милана Табаковића (1860–1946) заузима значајну позицију у новијој историји српске архитектуре. Истакнуто место у његовом плодном градитељском опусу заузели су монументалнији објекти подигнути у родном Араду, у Румунији, на којима је развијао свој препознатљиви декоративни израз (Најманова палата, палата Арадско-чанадске дирекције, Летње позориште, Фелдесова палата, Учитељски конвикт, палата Пољопривредног друштва, Миноритска црква с најамном палатом, зграда слободнозидарске ложе „Солидарност“, неколико школских зграда, најамна зграда Српске православне црквене општине). Декоративна архитектура ових објеката много је комплекснија од утиска који на први поглед ствара, и њено тумачење показаће у којој мери су традиција и средњоевропско окружење утицали на градитељски израз овог неимара. Објекти су представљени у намери да се дâ нови поглед на стваралаштво архитекте Милана Табаковића у Араду.

Кључне речи: Милан Табаковић, декоративни стил, сецесија, Арад.

У новијем српском градитељству издвојило се дело архитекте Милана (Емила) Табаковића,[2] као израз специфичне ауторске архитектуре. Он припада генерацији архитеката која се формирала и афирмисала крајем XIX и у првим деценијама XX века. Рођен је 14. августа 1860. године у Араду. Одрастао је и васпитаван је у грађанској породици. Након завршене основне школе и гимназије у Араду, 1874. се, под утицајем брата Александра, опредељује за студије архитектуре. Технички факултет у Будимпешти

[1] Издавачка кућа „Klett”, Маршала Бирјузова 3–5, Београд, a_stamenkovic@ymail.com

[2] Милан Кашанин, Вељко Петровић, *Српска уметност у Војводини*, Матица српска, Нови Сад, 1927, стр. 43; Milan Kašanin, Milan Tabaković, *Enciklopedija likovne umjetnosti*, vol. IV, Leksikografski zavod, Zagreb, 1966, str. 391; Жељко Шкаламера, „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, Зборник за ликовне уметности Матице српске, бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 137-157; Владимир Митровић, „Милан Табаковић“, у: *Лексикон српских неимара*, Клуб архитеката, Београд, 2002, стр. 177; Vladimir Mitrović, „Arhitekta Milan Tabaković“, *DaNS*, br. 37, Novi Sad, 2002, стр. 47-49; *Vladimir Mitrović, Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971),* Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010; Vladimir Mitrović, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Muzej savremene umetnosti Vojvodine i Akademska knjiga, Novi Sad, 2010, str. 73-79, 392.

(одељење за архитектуру) завршио је тек 1888. године. Тешка финансијска ситуација узроковала је нередовно школовање, али и ангажмане у разним техничким бироима.[3] Присуство на градилишту и рани улазак у праксу допринели су темељном упознавању с разним врстама грађевинских радова. Прва искуства стекао је у периоду између 1878. и 1880. године учествовањем у изградњи војних касарни и барака у Босни, али и у архитектонском бироу Едмунда Печа.[4]

Захваљујући стипендији Арадске индустријске коморе, године 1889. и 1890. провео је у Немачкој, Енглеској и Француској, посматрајући и изучавајући тамошњу архитектуру. Стипендија и студијски боравак у иностранству омогућили су му запослење у бироу архитекте Нандора Јирисека, једном од најпознатијих арадских архитектонских бироа. Иако наставник у Индустријској школи за обраду дрвета и метала, године 1892. архитекта Милан Табаковић започео је самосталну градитељску праксу оснивањем сопственог бироа. До 1904. године бавио се искључиво пројектовањем, а након тога и предузимачким пословима.[5] Због недостатка новца, упоредо са студијама, ради као технички цртач и понекад као дизајнер намештаја.

Родно место архитекте Табаковића током последњих деценија XIX века доживљава нагли економски и културни процват. Убрзани развој града подстакла је изградња водовода и канализационог система 1895. године, али и изградња већих индустријских објеката, касарни, болница, школа током наредних неколико година. У таквим околностима се Милан Табаковић „брзо истиче и доспева у ред најзапосленијих архитеката“.[6]

У професионалној биографији архитекте Милана Табаковића може се издвојити неколико периода:[7]

---

[3] Владана Путник Прица, Александар Кадијевић, „Табаковићи и породице архитеката у Србији“, у: *Иван и Ђорђе Табаковић – градитељи српске културе XX века*, Нови Сад, 2018, стр. 203.

[4] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 19-20.

[5] Ibid., str. 20.

[6] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 20.

[7] Жељко Шкаламера, „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 142.

1. период 1890–1904. године се поклапа са креативном фазом у којој преовладавају грађевине са наглашеним елементима декоративизма изведених из комбинације касног историцизма и барока, када настају Најманова палата или палата Чанадске железничке дирекције;
2. прелазни период у коме комбинује елементе барокне орнаментике и сецесије, што се може видети на палати слободнозидарске ложе „Солидарност“ у Араду;
3. период који карактеришу сецесијски орнаменти, а чији је репрезент Грађанска школа у Араду;
4. период 1908–1910. године истиче одступање од дотадашњег начина рада и укидање фасадног украса у циљу истицања функције грађевине, као што је случај са најамном зградом Српске православне црквене општине у Араду.

Прва градитељска фаза на објектима у Араду

На почетку градитељске каријере Милана Табаковића објекти у Араду смело упућују на еклектичну архитектуру. Разлог за то би се могао тражити у утицајима које је на Табаковићев рад оставила савремена архитектура, посматрана на студијским путовањима по западноевропским престоницама и у техничким бироима, иако не треба занемарити ни жељу поручилаца, представника имућнијег грађанског сталежа.[8] У пројектима за Најманову палату, на почетку овог периода, палату Чанадске железничке дирекције, на средини, и Миноритској цркви, на крају, Милан Табаковић износи своје знање о историјским стиловима у начину на који обликује детаље архитектонских конструкција.

Иако су настала у размаку од десетак година, сва три импозантна објекта указују на нарочито јак утицај савремених градитељских узора.[9] Изграђени су у самом центру Арада, у близини Градске куће, те доприносе репрезентативности главног булевара. Прву палату наручила је јеврејска

[8] О статусу архитекте између сопствених жеља и захтева поручилаца видети: Александар Кадијевић, „Државни архитекта – послушник или стваралац?“, *Зборник семинара за студије историје модерне уметности*, бр. 10, Београд, 2014, стр. 69-77. Такође, видети: Branislav Kojić, „Arhitektura, arhitekt i građanin“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*, Beograd, 1972 (1936), str. 56-58.

[9] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 21.

породица Најман, која је емигрирала из Беча у Арад средином XIX века, али је врло брзо постала једна од најутицајнијих породица у Румунији, позната и по задужбинарству.[10] Пројекат за другу палату настао је из захтева Чанадске железничке дирекције за управном пословном зградом, док је трећи пројекат резултат потреба за сакралним простором у коме ће се окупљати верници. Неретко због значаја функције због које се граде, овакви објекти имају репрезентативнији спољашњи изглед и димензије које захтевају најзначајније позиције у граду. Сходно томе, постају и препознатљиви репери у урбаном миљеу града.[11]

Најманова палата,
1891–1892. године, Арад

Извор: wikipedia.org

Чанадска дирекција
1901. година, Арад

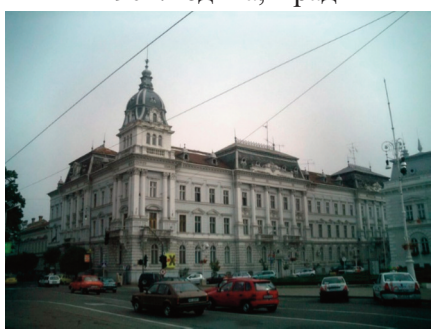

Извор: wordpress.com

[10] Трговачка делатност омогућила је породици Најман да подгне палату у северном делу булевара у центру Арада, као и бројне фабрике, стадионе и школе. Својим богатством и залагањем они су одиграли значајну улогу у индустријском развоју града, а финансирали су и пројекте који су се бавили модернизацијом градске инфраструктуре. Више о овој породици прочитати у: Moshe Carmilly-Weinberger, *History of the Jews of Transylvania (1623–1944)*, Bucharest, 1994, Budapest, 1995, p. 74, као и на линковима: http://aradjc.org/wp-content/uploads/2016/04/The-History.pdf и http://roamingromania.com/neumann-palace-arad/, 14/8/2019.

[11] Како је архитектонски израз добијао све већи значај, тако је и форма грађевине постајала битна у формирању градских језгара. Репрезентативне, а масивне зграде, дизајниране су као доминантни визуелни симболи и креирале су слику града који се интензивно развија и трансформише. Њихово вредновање указује на то колико архитекта, као стручњак, може да утиче на измене у визури града, односно у стварању модерне слике града у којем ствара. Више информација о овој теми пронаћи у: Kevin Linč, *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1947; Rudolf Arnhajm, *Umetnost i vizuelno opažanje*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 1987, str. 46; Brent C. Brolin, *Arhitektura u kontekstu*, Građevinska knjiga, Beograd, 1988, str. 83, 113; Vladimir Mako, *Estetika – arhitektura*, knjiga 1, Orion art, Beograd,

Најманова палата заузима угаони простор између две улице које излазе на главни булевар, па има три улаза са специфичном декорацијом која одговара декоративној пластици на прозорима. На истакнутим деловима фасаде постављена су хералдичка обележја породице по чијој жељи је изграђена.

Палата Чанадске железничке дирекције је слободностојећи објекат који по композицији и детаљима асоцира на објекте изграђене у духу академизма, као и на раније подигнуту Најманову палату. Различити делови фасаде, угао, прозори, велике нетранспарентне површине наводе на сагледавање ове архитектуре кроз различите дискурсе, иако је у основи академско схватање простора и концепције једног репрезентативног објекта. С обзиром на карактер, значај овог објекта исказан је волуметријом, пре него декоративном обрадом. Иако је угаони део са куполом декоративно и композицијски наглашенији, све фасаде имају подједнаку важност.

Као у случају два претходно поменута објекта, намена и простор предодредили су величину и репрезентативност Миноритске цркве са најамном палатом.

Миноритска црква, 1902–1904. године, Арад

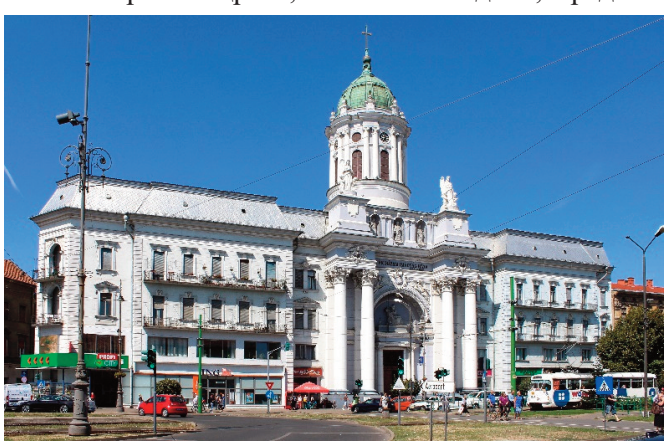

Извор: wikipedia.org

2009, str. 106; Aleksandra Milinković, Milena Krklješ, Dijana Brkljač, "Multifamily Residential Buildings as Urban Landmarks in Novi Sad", *Zbornik radova međunarodne konferencije „Savremena dostignuća u građevinarstvu 2015"*, Subotica, 2015, str. 675-681, итд.

[12] https://www.welcometoromania.eu/Arad/Arad_Catedrala_Rom_Cat_e.htm, 26/8/2019.

Ово здање је изразити пример еклектичне архитектуре. Одабрани класицистички архитектонски елементи у сагласју су са масивним барокним мотивима у централном ризалиту и ренесансним детаљима на куполи и у ентеријеру цркве. Најјаснији утисак оставља улазни ризалит решен у мотиву тријумфалног лука употребом удвојених масивних пиластара са богато декорисаним капителима и још акцентованијим тимпаноном који је оквир за смештање копије Микеланђелове Пијете.[12]

У складу са стандардима европске, академске архитектуре на објектима из прве градитељске фазе Милана Табаковића примећује се поштовање правила хијерархије основа, фасаде и декорације.[13] Код свих објеката је наглашена хоризонталност подужном поделом по спратовима. Прва је зона приземља, са симетрично постављеним отворима већих димензија, да би се обезбедило довољно светлости просторијама унутар објекта.[14] У односу на глатке фасаде спратова, ова зона је рустичније обрађена, те асоцира на традицију ренесансне архитектуре. Хоризонталност је акцентована профилисаним венцима испод прозора и упадљивијим кровним венцем. Прозори на свим фасадама имају идентичну декоративну обраду. Мирноћу изразите хоризонталности и истоветних елемената ремети употреба троугаоних тимпанона или полукружних забата.

Специфичност сваком од ових објеката дало је истицање одређених делова композиције. У случају Најманове палате и палате Чанадско-железничке дирекције то је истурање главног угаоног ризалита већом висином и куполастим завршетком. Распоред маса и увучених и истурених делова прати образац који је започет на подужним фасадним платнима, али је употреба хералдичке декорације и архитектонске пластике слободнија и ближа уметничком изразу архитекте Табаковића.

Манир истицања средишњег фасадног ризалита по вертикали стидљиво је најављен на Најмановој палати атиком у симетрали са улазом. Не постоји јасна диференцијација маса између атике и нижих зона фасаде, али се стиче утисак да њена функција није искључиво декоративна, већ намерна и проистекла из потребе да се визуелно истакне улаз у објекат. Значај

---

[13] О начелима академске архитектуре видети у: Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Грађевинска књига, Београд, 2005, стр. 202-206.

[14] Сва три објекта имају зону приземља изразитију од горњих спратова, између осталог и због намене. У приземљу Најамне палате била је дворана за балове. Први ниво Чанадске железничке дирекције имао је просторије у којима су посетиоци имали приступ, док је иста зона у Миноритској цркви служила за пријем великог броја верника.

средишњег вертикалног дела Табаковић је исказао кроз обраду фасаде Чанадско-железничке дирекције. Монотонија хоризонталног фасадног платна прекинута је на средини ризалитом са упаљивијом архитектонском пластиком. Већа слобода у пројектовању централног ризалита примећује се у пројекту Миноритске цркве, на којој је Табаковић елементе раније заступљене на угловима пренео на средину фасаде. Да би помирио савремене градитељске обрасце са елементима које захтева сакрална намена објекта, мотиву централног храма са куполом додао је два подужна крила и добио грађевину која одговара духу епохе. Разлоге за то треба тражити у положају и намени објекта која је производ потребе верника за централним простором, али и у развоју уметничког израза архитекте Табаковића.

Уз ову комбинацију стилова, до краја прве градитељске фазе Милана Табаковића може се препознати и сецесија у начину на који је примењивао декорацију на фасадама.

Истом периоду грађевина припадају и Летња позорница у Араду, Фелдесова палата, Учитељски конвикт и палата Пољопривредног друштва. Све су изграђене крајем XIX и почетком XX века. Одликују их академске строге основе и мотиви који по изгледу и декорацији припадају неороманичким и неоготичким утицајима.[15]

Друга градитељска фаза на објектима у Араду

Утицаји савременијих стремљења на академски конципираним пројектима запаженији су након завршетка пројекта за Миноритску цркву. У наредних неколико година Табаковић више примењује и комбинује елементе барокне и сецесијске орнаментике. Најрепрезентативнији пример ове градитељске фазе у Араду је палата слободнозидарске ложе „Солидарност“.[16]

[15] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 21.

[16] Ibid., str. 22.

Слободнозидарска ложа „Солидарност“, 1904. године, Арад

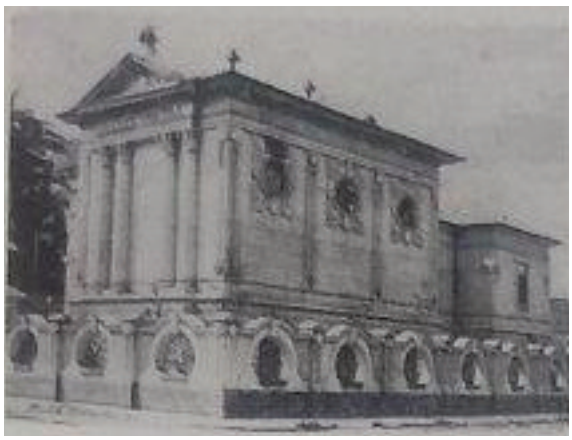

Извор: *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, str. 22.

Ова грађевина је замишљена као мањи храм правоугаоне основе са упадљивом сецесијском орнаментиком. Објекат има форму мање подужне грађевине састављене од три волумена. Елементи су одабрани и постављени тако да имплицирају монументалност упркос малим димензијама. Фасаде главног волумена пројектоване су у академском духу, са троделном поделом платна на зоне. Прву зону чини сокл, другу правоугаони брод, а трећу кров. Све зоне су одвојене профилисаним венцима. Осим хоризонталне, приметна је и вертикална подела фасаде пиластрима са коринтским капителима. Они се ослањају на венац који одваја прве две зоне и протежу целом висином грађевине. Наглашеност средишње зоне постигнута је спуштањем висине прве зоне на ниво сокла и додавањем равне таванице. Спољне фасаде бочних страна објекта су декоративно обрађене у истом маниру као и главна фасада.

Чини се да највећа естетска вредност ове палате лежи у хармонији коју остварује комбинација два стила – академизма и сецесије. Споља посматрано, преовлађује строги академски стил, док је сецесија заступљена у детаљима у виду декорације на прозорским отворима, архитравној греди и крову и огради решеној у комбинацији камена и кованог гвожђа. Архитектонска композиција је јасно дефинисана и лако разумљива а, с друге стране, озбиљна и достојанствена, те поред непосредног естетског задовољства изазива осећај дубоког поштовања. Основни разлог због чега објекат одише складом је у уклапању идеологије исписане класичним облицима архитектуре са идеологијом коју је неговала тадашња

слободнозидарска ложа и са сензибилитетом аутора пројекта. Озбиљност у приступу и огромно знање препознају се у посвећености детаљима. Почевши од функционалног простора, преко стилске обраде, до разраде детаља приметна је еволуција израза архитекте Милана Табаковића.

Трећа градитељска фаза на објектима у Араду

Смелију композицију и преовлађујуће сецесијску декорацију показала је Грађанска школа у Араду.[17]

Грађанска школа, 1911. године, Арад

Извор: *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, str. 22.

Архитектуру овог објекта карактерише ублажавање строгих геометријских облика применом слободнијих форми прилагођених функцији јавне грађевине. Главни естетски елемент је површина фасаде конципирана на историцистичкој основи, али избором и употребом орнаментике грађевина је ближа сецесији. Промене се уочавају у делимичном одбацивању класичног обликовања елемената, укидању појасних и трочланих венаца и слабијем рашчлањавању фасаде у целини.[18] Поигравање с варијантама на

[17] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 22.

[18] О сецесији видети: Жељко Шкаламера, „Сецесија у српској архитектури“, *Зборник Народног музеја*, бр. XII–2, Београд, 19875, стр. 7-13; Дејан Медаковић, „Сецесија – стил

тему историцизма уочљиво је на централном делу сваке од фасада, чији је главни мотив атика, неправилног облика. Иако се у композицији грађевине запажа прилагођавање сецесијским принципима компоновања маса и површина, Табаковић није још увек у потпуности раскинуо са дотадашњим маниром компоновања, о чему говори профил завршног венца са атиком изнад централног дела фасаде.

Потребу да одређеном делу композиције истакне значај архитекта није решио употребом архитектонске пластике, већ додавањем орнаментике. У случају Грађанске школе у Араду, углови фасада истакнути су комбинацијом украсних, полиморфних мотива, праволинијских и флоралних, са тракама, врежама и маскама. Заједно са украсима, наизменично постављање пуних маса и отвора повећава утисак пластичности избалансиране форме.

Главни утисак ове архитектуре обликовало је Табаковићево схватање значаја и потребе декоративне пластике, што указује на то да је био добро упознат са савременим збивањима у архитектури. Иако у пројектима јавне намене остаје привржен академизму, естетски и волуметријски се удаљава од конзервативизма који се везује за академизам и употребом сецесијске орнаментике даје му печат индивидуалности.

Грађевине исте намене и сличног композицијског решења изградио је у другим градовима на овом простору. Упркос броју, ова фаза у његовом опусу није дуго трајала.[19]

Четврта градитељска фаза на објектима у Араду

У покушају да одржи аутентичан стил, Табаковић је на својствен начин уводио елементе сецесије на академски конципиране основе, комбинујући их са различитим мотивима из историје архитектуре. Тако је од образовања стеченог посматрањем архитектуре историцизма, преко импресија сецесијом

око 1900.“, у: Сведочења, Београд, 1984, стр. 48-50; Жељко Шкаламера, „Сецесија у архитектури Београда 1900–1914“, *Зборник за ликовне уметности*, бр. 3, Нови Сад, 1967, стр. 313-340; Бела Дуранци, „Мађарска варијанта сецесије у Војводини“, *Зборник Народног музеја*, бр. XII–2, Београд, 1985, стр. 61-71; Каћа Мартиновић Цвијин, „Утицај мађарске сецесије на војвођанску архитектуру“, Зборник Народног музеја, бр. XII–2, Београд, 1985, стр. 33-44; Александар Кадијевић, „Два тока српског архитектонског арнувоа – интернационални и национални“, *Наслеђе*, бр. 5, Београд, 2004, стр. 53-70 итд.

[19] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 22.

дошао до строжег функционализма у архитектонским композицијама објеката насталих крајем прве деценије XX века. Главна карактеристика пројеката за јавне, репрезентативне објекте из тог периода је употреба фасадног украса у намери да се истакне функције грађевине.[20] У том духу настала је најамна зграда Српске православне црквене општине у Араду.

Зграда Српске православне црквене општине, 1908–1910. године, Арад

Извор: wordpress.com

Елегантност хоризонталних зона постигнута је слободнијим решавањем простора уз слободније мешање стилова у једну складну композицију. Фасаде асоцирају на грађевине из претходних перода, изграђене у комбинацији академизма и сецесије. Ипак, ако се слободнији приступ упореди са раније поменутим објектима, уочава се одсуство строгих односа између мањих архитектонских целина. У општем утиску, од фасада до заобљених бочних делова, у целини и детаљима овај објекат изведен је у

[20] Жељко Шкаламера, „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 140; Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 22.

духу сецесије, док се због елемената који се понављају на свим Табаковићевим објектима стиче утисак да је остао веран стилу академизма. Иако су ови елементи постали уобичајени део његовог декоративног репертоара, комбинација таквих форми требало би да указује да је постојало размишљање о значају функције. Да поштује каноне академизма показао је на заобљеним угловима применом троделне поделе прозорима, али овога пута на њима нема уобичајене пластике. Укидање декорације са оквира прозора указује на то да је Табаковић ишао у корак с временом и да је имао осећај за промене до којих је дошло с појавом сецесије. У зависности од заступљености у архитектонским круговима и каракатера, наши стваоци су се прилагођавали околностима и у оквиру тих околности стварали.

Године 1929. Милан Табаковић, иако представник арадске друштвене елите, сели се са породицом у Нови Сад.[21] Разлог томе би требало тражити у политичкој ситуацији која је настала након прикључења Арада Румунији, као и у одрастању у национално обојеном окружењу.[22] Преминуо је 10. септембра 1946. године и сахрањен је на Алмашком гробљу у Новом Саду.

Закључак

Архитектура, као област уметничког стваралаштва, може да пружи представу о времену и простору у којем је настала. Ту способност дугује својој природи, јер она није само уметност, а није ни само инжењерство, већ хармоничан спој ове две делатности.[23] Сходно томе, архитектура једнако сведочи о степену културног развоја и о материјалној снази и технолошком напретку одређеног друштва. Будући да су архитектонска дела резултат

---

[21] Милан Табаковић је са супругом Јулком имао троје деце, синове Ђорђа (Ђурицу) и Ивана, и кћерку Олгу (Лолу). Видети: Жељко Шкаламера, „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 140; Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 22; Владана Путник Прица, Александар Кадијевић, „Табаковићи и породице архитеката у Србији“, у: *Иван и Ђорђе Табаковић – градитељи српске културе XX века,* Нови Сад, 2018, стр. 203-206.

[22] Vladimir Mitrović, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010, str. 22.

[23] Milutin Borisavljević, „Šta je to arhitekt?“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*, Beograd, 1972 (1929), str. 49-51; Nikola Dobrović, „U odbranu savremenog graditeljstva“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*, Beograd, 1972 (1931), str. 52-54.

колективних подухвата, у њима се препознају друштвени, креативни и економски потенцијали, па се дух времена у њима често и препознаје.[24] Овакав однос је један од пресудних фактора који су утицали на променљивост у стилским опредељењима српских архитеката, поред уметничке доктрине по којој је мешање стилова била ствар укуса стваралаца.

Табаковићев животни пут пример је стваралачке каријере српског и европског уметника рођеног и образованог на подручју Аустроугарске монархије.[25] Његове формативне године везане су за уметничку климу аустроугарске средине, али и породице уметника из које потиче.[26] Везе са европским уметничким престоницама и познавање различитих стилова архитектуре показао је у великом опусу јавних грађевина. Ипак, његова дела представљају стварање сопствене традиције пре него копирање градитељских образаца Запада. У сваком од сегмената градитељске праксе показао је вештину да помири жеље инвеститора, често кључне за завршни изглед објекта, своје архитектонске стандарде и градитељску традицију. Инспирацију за обликовне и декоративне елементе црпео је из различитих извора, али њиховом комбинацијом створио препознатљив декоративни израз.

Градитељска делатност Милана Табаковића у Араду представља важан део његовог целокупног опуса. Арадске објекте одликује разноликост, иновативност и висок квалитет. Највећим делом припадају стилу изведеном из комбинације академизма и сецесије. Начин на који је решавао фасадне површине и прозорске отворе, балансирање маса и пропорција, понављање мотива попут профилисаних венаца, атика или елемената архитектонске пластике може да говори о развоју његовог индивидуалног израза. Сходно томе, циљ овог рада је да допринесе покушају класификације његовог обимног опуса, с посебним освртом на делатност која га везује за родни Арад.

---

[24] Више о овој теми видети у: Александар Кадијевић, *Архитектура и дух времена*, Грађевинска књига, Београд, 2010.

[25] Жељко Шкаламера, „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 139.

[26] Владана Путник Прица, Александар Кадијевић, „Табаковићи и породице архитеката у Србији“, у: *Иван и Ђорђе Табаковић – градитељи српске културе XX века,* Нови Сад, 2018, стр. 203-206.

Литература

Кашанин, Милан, Петровић, Вељко, *Српска уметност у Војводини*, Матица српска, Нови Сад, 1927.

Kašanin, Milan, „Milan Tabaković“, *Enciklopedija likovne umjetnosti*, vol. IV, Leksikografski zavod, Zagreb, 1966, str. 391.

Митровић, Владимир, „Милан Табаковић“, у: *Лексикон српских неимара*, Клуб архитеката, Београд, 2002, стр. 177.

Mitrović, Vladimir, „Arhitekta Milan Tabaković“, *DaNS*, br. 37, Novi Sad, 2002, стр. 47-49.

Mitrović, Vladimir, *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897–1971)*, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, Petrovaradin, 2010.

Mitrović, Vladimir, *Arhitektura XX veka u Vojvodini*, Muzej savremene umetnosti Vojvodine i Akademska knjiga, Novi Sad, 2010.

Путник Прица, Владана, Кадијевић, Александар, „Табаковићи и породице архитеката у Србији“, у: *Иван и Ђорђе Табаковић – градитељи српске културе XX века*, Нови Сад, 2018, стр. 199-208.

Шкаламера, Жељко „Архитекта Милан Табаковић (1860–1946)“, *Зборник за ликовне уметности Матице српске,* бр. 6, Нови Сад, 1970, стр. 137-157.

Линкови:

https://graditeljins.wordpress.com/2015/09/26/milan-tabakovic-vodeci-srpski-neimar-na-prelazu-vekova/

http://aradjc.org/wp-content/uploads/2016/04/The-History.pdf

http://roamingromania.com/neumann-palace-arad

https://www.welcometoromania.eu/Arad/Arad_Catedrala_Rom_Cat_e.htm

ARCHITECTURE OF MILAN TABAKOVIĆ'S MONUMENTAL BUILDINGS IN ARAD

SUMMARY

The name of the architect Milan Tabaković (1860–1946) occupies a significant position in the recent history of Serbian architecture. The most prominent position in his wealthy architectural opus is assigned to the monumental buildings raised in his home town Arad in Romania, by which he developed recognizable decorative expression (Najman´s palace, the palace of Arad-Canadian direction, the palace for Agriculture Society, the palace "Solidarnost", Summer Theater, Minority Church, several school buildings and building for the Serbian Orthodox Church Municipality). The decorative architecture of these buildings is much more complex than the impression they would create at first glance. This interpretation will show to what extent the tradition and the Central European environment influenced the manner of this architect. Those buildings are presented in order to give a new look at the creativity of the architect Milan Tabaković in Arad.

Key words: Milan Tabaković, the decorative style, secession, Arad.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА КАО МЕТОД ОЧУВАЊА, ПРЕЗЕНТАЦИЈЕ И ПОПУЛАРИЗАЦИЈЕ СРПСКЕ КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ У РУМУНИЈИ

Зоран Здравковић[1]

Сажетак: Доба у коме живимо дефинисано је рапидним развојем технологије. Уз савремена научна и техничка достигнућа сведоци смо треће индустријске револуције, *дигиталне револуције,* која развијајући се експоненцијалном прогресијом стреми ка четвртој технолошкој и индустријској револуцији – културолошкој револуцији.

Имајући ове токове у виду рад ће приказати утицај дигитализације у новом технолошком добу на библиотеке, музеје, архиве, културне центре и друге баштинске институције које располажу битним остварењима српске културне баштине у Румунији, а нарочито у домену очувања, заштите, представљања и популарисања дêла материјалне културне баштине Срба у процесима очувања идентитета и културе Срба.

Имајући у фокусу покретна културна добра – уметничко-историјска дела, архивску грађу, завичајну и историјску грађу, стару и ретку књигу, односно књижну грађу од изузетног значаја, рад ће указати на дигитализацију као један од метода очувања културне баштине Срба у Румунији: биће разматране методе дигитализације, дигиталне библиотеке и дигиталне колекције, виртуелне изложбе, веб-сајтови, електронске презентације Срба у Румунији, али и значај пласмана дигиталне колекције институције и прикључивање у надређену, регионалну, националну и међународну дигиталну колекцију (Europeana).

Посебан део биће посвећен промоцији културне баштине, кроз приказ начина представљања и популарисања културне баштине (промоција културне баштине кроз дигиталне пројекте, веб-сајтове, QR кодове, виртуелне изложбе употребом AR – увећане стварности и VR – виртуелне реалности у представљању културне баштине уз примере коришћења дигиталних колекција; приказивање покретних и непокретних добара и споменика културе Срба у Румунији.

На основу истраживања доступних извора у раду ће бити приказани дигитализован корпус културне баштине Срба у Румунији: фотографски материјал, картографска грађа, дигитализовани рукописи и штампана

[1] Магистар филолошких наука, дипломирани библиотекар-саветник Библиотека града Београда, Београд, Република Србија, E-mail: zoran@bgb.rs

текстуална грађа, књиге, серијске публикације, српска издања и литература преведена на румунски језик, електронске изложбе, црквена архитектура и сликарство, српске православне цркве у Румунији, дигиталне библиотеке културе Срба у Румунији, Дигитални пројекат „Растко“ као и преводи српских писаца на румунски.

Имајући у виду да ће 2021. године Нови Сад, заједно са Темишваром, бити европска престоница културе, изузетна је шанса да се кроз европске и регионалне пројекте и прекограничну сарадњу унапреди сарадња Румуније и Србије на очувању културе и идентитета Срба у Румунији, а дигитализација може бити један од алата, промотор развоја међусобних односа али и промотер културне баштине.

Кључне речи: културна баштина, дигитализација, очување културне баштине, индустрија 4.0, Срби у Румунији.

Дигитализација у процесима очувања културне баштине

Данашње доба, које карактерише рапидни развој технологије уз савремена научна и техничка достигнућа, увелико је зашло у трећу индустријску револуцију која, развијајући се експоненцијалном прогресијом, стреми ка новој, четвртој технолошкој и индустријској револуцији.

Трећа индустријска револуција – дигитална револуција означава прелаз из механичке и аналогне технологије у дигиталну технологију. Започела је 1950. године и још увек траје уз масовну производњу и широку распрострањеност дигиталних уређаја (највише рачунара, мобилних телефона и свеприсутно коришћење интернета).

Четврта индустријска револуција наставак је треће револуције и доносећи вештачку интелигенцију, напредне материјале, биотехнологију, роботе, аутономне процесе и друге промене у друштву има глобалан утицај. *Индустрију 4.0* карактеришу:

1. *Брзина дешавања промена* – развој и напредак технологије већи су него икада и за разлику од досадашњих индустријских револуција које су биле линеарне, данашње су експоненцијалне;
2. *Ширина промена* – обим, распрострањеност и обухватност промена је глобална, на свим пољима у свим државама света;
3. *Утицај промена* – значај и важност савремених токова огледа се у проузроковању промена у економији, привреди, образовању, управљању – целом друштву, огледа се и на запослене, радну снагу која би могла бити замењена, чак постати и непотребна, барем каква је у садашњем облику.

Стога је глобални утицај дигитализације у новом технолошком добу на друштво у целини у знатној мери последично утицао и на библиотеке, музеје, архиве, културне центре, национална и мањинска удружења у иностранству и друге баштинске институције које располажу битним остварењима културне баштине, а нарочито у домену очувања, заштите, представљања и популарисања дȇла материјалне културне баштине. Имајући у фокусу покретна, али и непокретна културна добра – споменике културе, архитектонска решења, црквено градитељство, археолошка налазишта, историјске комплексе, просторне културно-историјске целине, уметничко-историјска дела, архивску грађу, завичајну и историјску грађу, стару и ретку књигу, дигитализација се сврстава као пожељан, потребан и препоручен метод међу осталим до сада познатим методама очувања културне баштине.

Мотиви и разлози за увођење дигитализације, између осталих, леже и у предности дигитализованих објеката који се, једном дигитализовани, могу архивирати, рестаурирати и конзервирати, тиме заштити од пропадања, уједно очувати за будуће генерације уз могућност коришћења од стране већег броја корисниика, истовремено и удаљено, уз мале трошкове, или потпуно бесплатно.

Дигитализација (енг. *Digitization*, *Digitalization*, британски енг. *Digitisation,* нем. *Digitalisierung*) према различитим речницима и теазурусима опште је дефинисана као скуп активности процеса трансформације аналогне у дигиталну форму, али се указала потреба прецизнијег одређења термина *дигитизација* и *дигитализација*.

Миријам-Вебстер речник дефинише истоветно термине *дигитализација* и *дигитизација* као радњу која обухвата „процес конвертовања у дигиталну форму“[2] уз навођење да се термин појавио најпре 1954. године.

Оксфорд речник[3] дефинише дигитализацију као „конверзију текста, слика, или звука у дигиталну форму која може бити рачунарски процесирана“.

Дуден речник немачког језика термин *дигитализација* (Digitalisierung) и *дигитализовање* (digitalisieren) дефинише као дигитално приказивање података и информација, и као претварање аналогног сигнала у дигитални.[4]

---

[2] Merriam-Webster Definition of “Digitization”: “The process of converting something to digital form” (“Digitization.” Merriam-Webster.com, URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/digitization (преузето 17.8.2019).

[3] Definition of *digitization* in English: URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/digitization (преузето 17.8.2019).

[4] Duden *„digitalisieren”* URL: https://www.duden.de/rechtschreibung/digitalisieren (преузето 17.8.2019).

Према *Techopedia* техничкој енциклопедији[5] дигитализације је: „процес претварања аналогних сигнала или информација било које форме у дигитални формат који се може разумети помоћу рачунарских система или електронских уређаја.“[6] Термин се користи при конвертовању информација, попут текста, слика или гласова и звукова у бинарни код. Дигитализоване информације је лакше чувати, пренети, и приступати им, користити их управо услед ширења дигитализације у различитим друштвеним сферама и сталног раста броја дигиталних и електронских уређаја.

Даља разматрања појма *дигитализација* сублимирају се кроз следеће одреднице:

– на *најосновнијем нивоу*, дигитализација је процес претварања аналогних информација у дигитални формат;
– у *ширем контексту*, дигитализација је дефинисана као „друштвена трансформација изазвана масовним усвајањем дигиталних технологија за генерисање, обраду, дељење и трансакцију информација“;
– дигитализација се заснива на развоју технологија приступа мрежи, полупроводничких технологија и софтверског инжењеринга, и
– ослања се на ефекте преливања који произлазе из њиховог коришћења (уобичајене услуге плаћања, платформе за развој апликација, услуге е-управе, е-трговина, друштвене мреже и доступност онлајн информација).[7]

Асоцијација истраживачких библиотека у САД (АРЛ)[8] одобрила је дигитализацију као општеприхваћену опцију за реформатирање при заштити низа различитих врста материјала. Корак даље, *масовна дигитализација*, заправо масовна конверзија великог броја текстова или слика у дигитални формат, ослања се на роботску технологију и другу савремену опрему која може скенирати стотине страница на сат и снимити на меморије рачунара ради обраде и приказивања.

---

[5] Techopedia, https://www.techopedia.com/ (преузето 17.3.2018).

[6] Digitization definition, Techopedia, https://www.techopedia.com/definition/6846/digitization (преузето 17.3.2018).

[7] Katz, Raúl L., *Using a Digitization Index to measure the Economic and Social Impact of Digital Agendas*, стр. 3, http://www.eurocpr.org/data/2013/Katz.pdf (преузето 17.8.2019).

[8] Association of Research Libraries (ARL) – Удружење истраживачких библиотека, непрофитна организација од 125 истраживачких библиотека у свеобухватним, истраживачким институцијама у Сједињеним Америчким Државама и Канади које деле сличне мисије, циљеве и достигнућа.

Glossar zur Bestandserhaltung, речник из области конзервације и рестаурације, дигитализацију одређује као пренос аналогног документа, из примарног облика, нпр. штампане литературе, у дигитални фајл.[9]

Речник архивске терминологије[10] Друштва америчких архивиста[11] дигитализацију одређује као „процес претварања аналогног материјала у бинарни електронски (дигитални) облик, за складиштење и коришћење на рачунару“,[12] при чему се термин *дигитализовано* користи да би се разликовао материјал који је *трансформисан од оригиналног медија у којима је креиран (digitaly transformed)*, од материјала који су *рођени, креирани дигиталним* (*digitaly born*).

У *архивистици*, дигитализација се као процес трансформације и конверзије аналогних објеката у дигиталну форму разликује од *уноса аналогних података*, као процеса уношења текстуалних записа у рачунарски систем: дигитализација може почети са информацијама које су у електронској или физичкој форми; на пример, магнетне аудио траке или фонографски дискове. Дигитализацијом текстуалних докумената процесом скенирања производе се слике, односно фотографски прикази тих текстова, који се морају трансформисати у карактере кроз процес препознавања оптичких знакова, тј. карактера (ОЦР),[13] при чему се тежи очувању изворног форматирања текста и странице. Дигитализација се може понекад користити као синоним за дигитизацију; такође је исправно коришћење термина *дигитализација* и *у медицини,* и односи се на дозирање медицинског препарата *дигиталиса*.

Дигитализација у баштинским институцијама обухвата „процес претварања аналогног објекта (састављеног од слова, бројева, симбола, или је графички, звучни или видео запис) у дигитални документ/објекат“,[14] уз неопходне планске активности, које обухватају следеће хронолошке поступке:

---

[9] „*Digitalisierung“,* GLOBE – Glossar zur Bestandserhaltung, URL: http://www.bestand serhaltungsglossar.de/globe.html (преузето 17.8.2019).

[10] Pearce-Moses, Richard, *A Glossary of Archival and Records Terminology*, http://files.archivists.org/pubs/free/SAA-Glossary-2005.pdf (преузето 17.3.2018).

[11] SAA – Society of American Archivists

[12] *„Digitization“*, https://www2.archivists.org/glossary/terms/d/digitization (преузето 17.3.2018).

[13] енг. Optical Character Recognition

[14] СВРХА и процес дигитализације / [Мирољуб Стојановић]. – Београд: Фондација Народне библиотеке Србије, 2014.

1. одређивање приоритета и опсега дигитализације;
2. селекција и припрема библиотечко-информационе грађе и извора за дигитализацију;
3. успостављање система метаподатака;
4. креирање дигиталних докумената;
5. формирање и обрада дигиталне збирке/библиотеке;
6. дуготрајно чување дигиталних објеката;
7. обезбеђивање приступа дигиталној збирци/библиотеци.

Плански организоване активности дигитализације у библиотекама спроводе се кроз креирање, управљање и презентовање дигиталних докумената/објеката.

Дигитализација као метод очувања културне баштине има за задатак следеће циљеве:

1. универзална доступност информација;
2. физичка заштита дигитализоване грађе и извора културне баштине;
3. дуготрајно чување и представљање културног и научног наслеђа;
4. ширење корисничке популације;
5. промоција и представљање културне баштине.

Правилник о ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора, у члану 14 дефинише да „Процес дигитализације чини спровођење вишефазног процеса конверзије библиотечко-информационе грађе и извора из физичког у дигиталне облике као и генерисање изворно дигиталне библиотечко-информационе грађе и извора са циљем стварања дигиталних докумената односно објеката.“[15]

Истим актом обухваћене су активности и процеси дигитализације у библиотекама кроз следеће фазе:[16]

1. одређивање приоритета и опсега дигитализације;
2. одабир и припрема библиотечко-информационе грађе и извора за дигитализацију;
3. креирање и управљање метаподацима;

---

[15] *Правилник о ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора*, Службени гласник РС, бр. 102/17, 15.11.2017.

[16] Ibid.

4. стварање дигиталних докумената процесом дигитализације или стварање изворно дигиталних докумената;
5. стварање претраживог текста коришћењем алата за оптичко препознавање текста;
6. формирање и обрада дигиталних збирки;
7. формирање дигиталне библиотеке;
8. дуготрајно чување дигиталних објеката;
9. обезбеђивање сигурносне копије;
10. обезбеђивање приступа дигиталној збирци односно библиотеци.

Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији[17] под дигитализацијом подразумевају „свеобухватан поступак који укључује, али се не ограничава на:

– развој потпуних дигиталних каталога културног наслеђа, превођење из аналогне у дигиталну форму објеката културног наслеђа и одговарајуће документације о културном наслеђу;
– развој алата и инструмената, укључујући и правне, за различите врсте обраде и заштите дигитализованог културног наслеђа;
– дуготрајно чување дигитализованог културног наслеђа, укључујући и решавање проблема промене формата физичких носача и записа дигиталних информација;
– развој и повезивање програмске и физичке мреже информационих система о дигитализованом културном наслеђу;
– обезбеђивање трајног и поузданог приступа дигитализованој грађи, као и оптималног и безбедног коришћења те грађе за најразличитије намене у складу са дефинисаним ограничењима;
– мултимедијално представљање дигитализованог културног наслеђа.“[18]

Процес дигитализације, према истом стратешком документу Министарства културе и информисања Републике Србије, „реализује се кроз активности које укључују, али се не ограничавају на:

---

[17] *Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији,* Министарство културе и информисања Републике Србије, 2017, УРЛ: http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf (преузето 12.8.2019).

[18] Ibid., стр. 3-4.

– процедуре у процесу стварања дигиталних објеката;
– одређивање приоритета и опсега дигитализације;
– селекцију и припрему грађе за дигитализацију;
– успостављање система метаподатака на нивоу установе;
– стварање дигиталних докумената;
– стварање, архивирање и управљање дигиталним објектима;
– проверу квалитета дигитализоване грађе;
– видљивост и доступност дигиталних објеката, збирки и библиотека“[19].

У даљем тексту и за потребе овог рада користиће се схватање дигитализације у домену процеса конверзије аналогних у дигиталне документе, односно креирање дигиталних објеката, организовање у колекције, смештај и трајно чување дигитализоване грађе, превасходно баштинских институција, уз представљање, промоцију и популаризацију дигитализоване културне баштине.

Значај дигитализације се, између осталог, огледа у утицају на свеукупно друштво и савремене друштвене токове узрокујући промене у економији, привреди, контроли, управљању... – друштву у целини; реперкутује се на друштво кроз социјалне промене – поједини досадашњи послови и запослени у одређеним сферама могли би бити знатно умањени, замењени, сувишни, па и непотребни. Промене у сфери рада и запошљавања, услед све веће комплексности процеса и радних задатака које запослени морају савладати, доводе до социјалних ломова у сфери рада, образовања и запошљавања кадрова, немогућности налажења посла сходно образовању, ни адекватних кадрова сходно савременом потребама тржишта рада, што за последицу има радне миграције и увоз радне снаге. Општа дигитализација у друштву, заправо глобализација дигитализације, има за последицу чињеницу да креативност људи постаје све цењенија компетенција и траженија способност.

Значај који дигитализација има у друштву огледа се и у учешћу у економији државе, односно економском стандарду и привредном развоју држава. ИТ сектор[20] у Србији имао је раст од 21,5% у 2017. години, према подацима о платном билансу Народне банке Србије за 2017, уз извоз

[19] Ibid., стр. 6.

[20] Сектор информационих технологија.

софтверских услуга од рекордних 900 милиона евра, при чему је већ три године заредом тренд раста већи за 20%, што ИТ сектор чини најразвијенијом економском и привредном граном (уз транспорт и туризам на прва два места, перспективнијом и од пољопривреде), бележећи непрекинут низ сталног раста од 2007. године.[21]

Значај дигитализације у процесима заштите културног наслеђа препознат је на државном нивоу и за њено планско спровођење старају се радна тела у Министарству културе и информисања Републике Србије, попут *Сектора заштите културног наслеђа* и *Сектора за развој дигиталне истраживачке инфраструктуре у области културе и уметности*.

Сектор заштите културног наслеђа Министарства културе и информисања РС има специфичне задатке и спроводи активности из области дигитализације у процесима очувања културне баштине,[22] попут:

– праћења и анализе стања у делатности заштите и очувања непокретног, покретног и нематеријалног културног наслеђа, задужбина и фондација;
– праћења и надзор над реализацијом програма заштите културног наслеђа на Косову и Метохији;
– праћења стања и надзора над реализацијом програма заштите културног наслеђа на Унесковој листи Светске баштине, на Унесковој Репрезентативној листи нематеријалног културног наслеђа, културног наслеђа од посебног значаја, као и културног наслеђа Србије које се налази у иностранству;
– предлагања и доношења стратегија и мера за њихово унапређивање и финансирање;
– израде јединственог програмског и финансијског плана рада библиотека и сродних установа заштите баштине;
– решавања у области библиотечке, архивске и музејске делатности и археолошких истраживања, у сфери заштите и коришћења културног наслеђа;

---

[21] *Izvoz softverskih usluga dostigao 899 miliona evra, rast od 21% u odnosu na prošlu godinu* УРЛ: https://startit.rs/izvoz-softverskih-usluga-dostigao-899-miliona-evra-rast-od-21-u-odnosu-na-proslu-godinu/ (преузето 20.8.2019).

[22] *Заштита културног наслеђа*, http://www.kultura.gov.rs/cyr/zastita-kulturnog-nasledja/o_sektoru (преузето 20.8.32019).

– утврђивања и категоризације културног добра од великог и изузетног значаја за Републику Србију, односно ажурирање и брисање културних добара из регистра;
– праћења и иницирања међународне билатералне и мултилатералне сарадње у области непокретног, покретног и нематеријалног културног наслеђа, библиотечке, музејске, архивске делатности и археолошких истраживања;
– имплементације међународних стандарада и конвенција из области културног наслеђа;
– међуресорне координације у спречавању незаконитог промета уметничко-историјских дела и културних добара;
– увођења и праћење концепта интегралне и превентивне заштите културног наслеђа;
– иницирања и реализације програма стручне перманентне едукације у области културног наслеђа и менаџмента у култури;
– планирања и развоја културног туризма у циљу одрживог развоја културног наслеђа;
– нормативних послова у области културног наслеђа, попут доношења смерница, стандарда и других нормативних аката од значаја за дигитализацију као облика очувања културне баштине.

Дигитализација Српске културне баштине у Румунији

Развој технологије, дигитализација и брзо ширење електронске писмености довели су до стварања низа дигиталних библиотека широм света. Српску културу на интернету најпре су почели да представљају исељеници из тадашње државе, а потом су ствараоци из Србије у оквиру својих личних презентација пионирски покушавали да самостално и парцијално прошире тај обим. Међутим, техничка неуједначеност довела је до разнородности представљања, па и немара према националном писму.[23] Значајан корак у промени оваквог стања десио се заснивањем „Пројекта Растко“ када је дефинисан нацрт мера које би потпомогле српску културу

[23] Dejan Ajdačić, Zoran Stefanović, „Projekat Rastko – Biblioteka srpske kulture na Internetu: (www.rastko.org.yu)“, у: Миломир Петровић (главни и одговорни уредник), *Гласник Народне библиотеке Србије*, Народна библиотека Србије, Београд, 1999, стр. 225-229.

путем интернета, у облику електронског издаваштва, архивирања, повезивања и умрежавања.

Пројекат Растко – Електронска библиотека српске културе

Пројекат Растко – Електронска библиотека српске културе, дигитални међународни пројекат презентације културне баштине и електронске културне размене, као непрофитни и невладин издавачки, културни и образовни пројекат посвећен српској култури, историји и уметности – *српској културној баштини*, прва је интернет онлајн библиотека на српском језику. Као прва дигитална библиотека на српском језику *Електронска библиотека српске културе*, уједно и најзначајнији сегмент у оквиру пројекта, има битну улогу у *очувању* српске културне баштине, *презентацији* значајних дела наше културе насталих како у Србији, тако и на другим просторима где је присутан српски народ, али и *популаризацији* српске културе.

Организована је као непрофитна мрежа дигиталних, електронских библиотека, стручних установа, удружења и локалних заједница посвећених историји, култури, наслеђу и културној баштини, уметности, традицији и хуманистичким наукама.

Основна идеја Пројекта је електронско архивирање, издавање и објављивање научних, уметничких дела и културних добара на интернету из корпуса српске културе и сродних култура с циљем да се омогући доступност културних добара, нарочито оних у јавном власништву, истраживачима, научницима, проучаваоцима, поштоваоцима и свим другим корисницима, у Србији и иностранству, бесплатно, у пуном приступу, у свом целовитом, оригиналном облику и под стручним надзором.

Подухват је непрофитан, невладин и волонтерски, а остварује се добровољном делатношћу и доприносом појединаца и установа које се у ширем смислу баве проучавањем, развојем и очувањем српске културе. Представља експериментално чвориште иницијативе *БалкансНет*, односно *Балканске културне мреже* (www.balkans.net), с циљем да се методолошка и техничка искуства *Пројекта Растко* у перспективи могу проширити и применити на средишњим чвориштима других нација и/или држава које су делови Балканске културне мреже.

Основна начела подухвата *Пројекат Растко* су:[24]

[24] *Načela poduhvata*, https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_projekat.htm#t04, преузето 30.8.2019.

– брига и потреба за очувањем, објављивањем и ширењем дела која леже у основи српске и сродних култура;
– непрофитност и добровољност;
– бесплатност коришћења за све кориснике,
– демократичност објављивања за све учеснике Пројекта;
– политичка неутралност
– научна и друштвена скрупулозност;
– изналажање и ширење информатичких решења која решавају проблеме унутар српске и сродних култура;
– очување и развој националног писма, ћирилице, у окружењу глобалне информатичке цивилизације;
– отвореност матичне културе и систематско развијање мостова који је повезују са културама балканско-словенског цивилизацијског круга, а у ширем смислу и са европским и светским културним и цивилизацијским наслеђем;
– равноправност тзв. *елитне* и *популарне* културе;
– подстицање верске, националне и грађанске толеранције, нарочито у оквиру региона Југоисточне Европе.

Историјат *Пројекта Растко* датира од 1994. године дефинисањем нацрта мера које би имале за циљ потпомагање српске културне баштине на интернету у облику електронског издаваштва, архивирања и повезивања умрежавањем, да би на иницијалној конференцији Балканске културне мреже 1995. у Солуну, која је окупила културне раднике из Албаније, Бугарске, Грчке, Македоније, Румуније, Словеније, Србије и Турске, била прихваћена идеја формирања *Балканске културне мреже* („BalkansNet“) и њена будућа инфраструктура дефинисана у потпуности као дигитална, повезивањем и умрежавањем путем интернета свих национални чворова – националних култура. Средишњи национални чворови, попут *Пројекта Растко*, дефинисани су као основни, самостални и равноправни делови *BalkansNet* културне мреже. Тако је 1998. као први национални чвор БалкансНет-а, званично почео са пробним радом *Пројекат Растко – Библиотека српске културе на Интернету,* са дигиталним библиотекама посвећеним српској култури из следећих уметности: књижевност, драма и позориште, ликовне уметности, музика, позориште, стрип, фотографија, филм и телевизија; и хуманистичким наукама: антропологија са етнологијом, филологија са лингвистиком, археологија, историја, филозофија и богословље.

На плану дигитализације у функцији очувања, презентације и популаризације историје српске културе и културне баштине Срба у Румунији од изузетног значаја је оснивање првог званичног покрајинског средишта Подухвата *Пројекат Растко* 1998. године у Темишвару. Подбиблиотека је званично отворена на интернету 27. јануара 1999. Формирају, уређују и остварују је српска културна удружења и установе у Румунији, под називом „ПРОЈЕКАТ РАСТКО, РУМУНИЈА – Библиотека Срба у Румунији на Интернету“ (PROIECTUL RASTKO – ROMÂNIA, Biblioteca sârbilor din România pe Internet), на адреси http://banat.ro/banat/rastko/001a.htm.

Важност сврхе овог пројекта лежи у континуираном развоју дигиталне библиотеке и презентацији српске културе која би у интегралном облику представила кључна дела српске културе, уметности и друштвених наука, посебно оних која су у јавном власништву, укључујући корпусе традиционалних етничких мањина (Влаха, Јевреја, Рома и других) и/или достигнућа која спајају Србе са културама словенско-балканског и других културних ареала. Преостали циљеви и делатности „*Библиотеке српске културе на Интернету*“ су:[25]

– афирмација недовољно валоризованих области, периода или опуса који припадају српској култури, укључујући и популарну урбану културу и кибернетичке подкултуре;
– развијање и стандардизовање техничких и информатичких решења којима се посебности српске културе примењују кроз модерне технологије, са посебним освртом на разрешавање проблема српске ћирилице на интернету и другим информатичким окружењима;
– што свеобухватније и демократскије ширење софтверских решења и модела како би постали јавно добро и стандард за друге чиниоце српске културе, а посебно установама које се баве чувањем српског културног блага;
– подстицање најмлађег уметничког и научног нараштаја кроз промовисање/објављивање опуса или кроз рачунарску обуку;
– ширење и популаризација опште информатичке културе, дигиталне писмености и корисних достигнућа информатичке цивилизације и дигиталне трансформације унутар српског друштва и културе.

[25] *Ciljevi i delatnosti Poduhvata*, https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_projekat.htm#t04, преузето 30.8.2019.

Матични подухват, као централни, може имати и Покрајинске подухвате, односно подбиблиотеке као у случају Подбиблиотеке у Румунији, са седиштем у Темишвару под називом „ПРОЈЕКАТ РАСТКО, РУМУНИЈА – Библиотека Срба у Румунији на Интернету“ (PROIECTUL RASTKO – ROMÂNIA, Biblioteca sârbilor din România pe Internet). Децентрализованом хијерархијском структуром предвиђено је да Покрајинска средишта, у случају посебних околности у сопственим домицилним државама, могу добити дозволу Матичне управе да своје Покрајинске подухвате који припадају мрежи „Пројекта Растко“ одржавају истовремено и на виртуелним или физичким серверима који не припадају Матичном домену (тзв. *„mirror“* база).[26]

Ради остваривања циљева, тела у оквиру подухвата обављају следеће делатности:[27]

– прикупљају, стварају, приређују и архивирају електронска документа која непосредно или посредно припадају српској култури, ње се тичу, на српском језику, и у преводима; уз тежњу да када год је могуће, та дела се објављују садржински интегрално или кроз верне виртуелне реконструкције;

– стручно, оперативно, технички и материјално одржавају све подбиблиотеке на матичном домену;

– подстичу и надзиру оснивање и рад Покрајинских средишта и подухвата, према структури и начелима Матичног подухвата;

– координирају и развијају делатности са другим покрајинским или појединачним учесницима унутар БалкансНет-а, односно Балканске културне мреже, као и са другим ширим иницијативама;

– подстичу развој софтверских и других информатичких алата за српски језик и писмо;

– подстичу развој и ширење електронске културе у српском друштву; размењују искуства, информације и публикације са сродним, сличним или компатибилним институцијама;

– организују саветовања, обуку и кампање које су од значаја за циљеве Подухвата или за проблематику рачунарске писмености и информатичке цивилизације;

---

[26] *Projekat Rastko / Virtuelna lokacija poduhvata, URL:* https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_projekat.htm#t04, преузето 30.8.2019.

[27] *Projekat Rastko / Delatnosti, URL:* https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_projekat.htm#t04, преузето 30.8.2019.

– издају мултимедијумска, електронска и папирна издања, као и садржаје на другим медијумима.

Јавност у раду је од значаја јер су све активности Библиотеке српске културе на Интернету у потпуности јавне и бесплатне. Све библиотеке и подбиблиотеке, укључујући и садржаје које стварају Покрајинска средишта, непосредно су и без икакве накнаде доступне свим корисницима Интернета без обзира на држављанство, порекло и/или лична опредељења и уверења.

Сл.1: Приступна страна Званичног покрајинског средишта Пројекта Растко – Библиотеке културе Срба у Румунији на Интернету, https://www.rastko.rs/rastko-ro/001b.htm

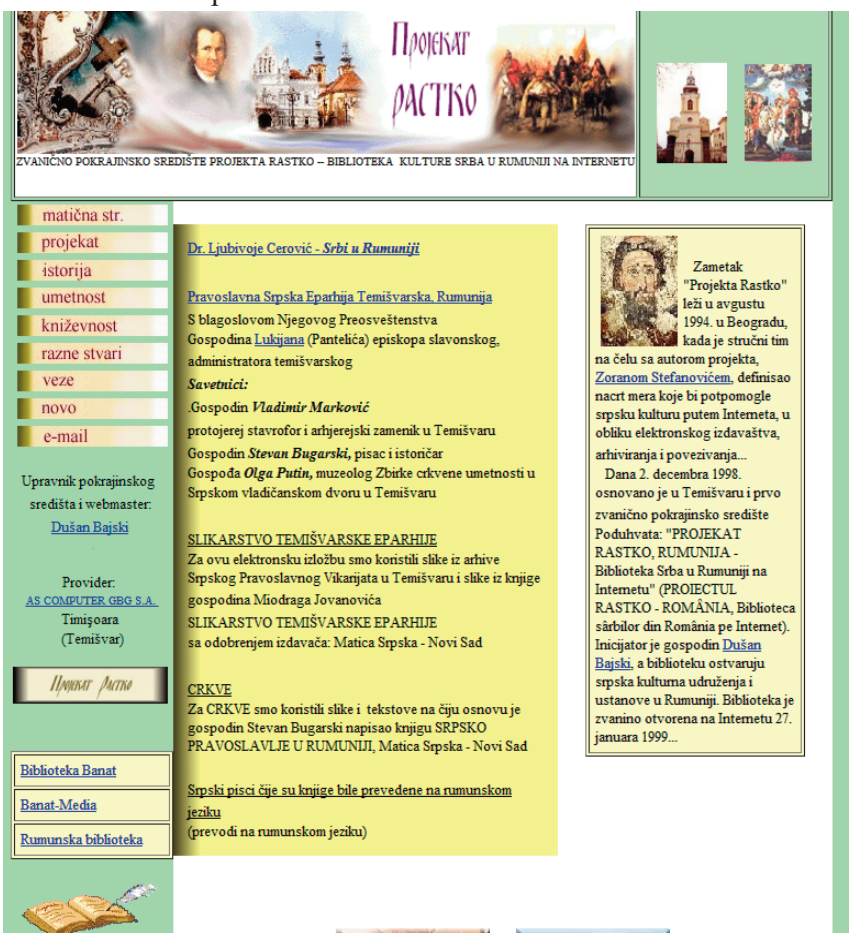

Сл. 2: CENTRUL OFICIAL REGIONAL AL PROIECTULUI RASTKO – BIBLIOTECA CULTURII SÂRBE PE INTERNET https://www.rastko.rs/rastko-ro/001.htm

Сл. 3: „Biblioteca sârbilor din România
– Библиотека културе Срба у Румунији“, приступна страна,
УРЛ: https://www.rastko.rs/rastko-ro/001a.htm, преузето 30.8.2019.

У оквиру *Пројекта Растко* кроз дигитализацију као метод очувања, презентације и популаризације српске културне баштине у Румунији дигитализоване су књиге, историјска и дела књижевности, како српских аутора у Румунији, тако и преводи значајних српских дела на румунски, часописи обухватајући дневне листове, гласила националних удружења и другу периодику из области информисања и окупљања српске мањине у Румунији.

Књиге

Дигитализација књига у процесима очувања културе Срба у Румунији, у оквиру Пројекта Растко, започиње дигитализацијом наслова од изузетног значаја за проучавање културе Срба у Румунији – „Историја Срба у Румунији“ Љубивоја Церовића. „Објављивањем публикације *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена*, као прве књиге

Едиције Срби у источноевропској дијаспори, Министарство за везе са Србима изван Србије, реализујући своје програмске задатке, настоји да непосредно допринесе целовитијем и објективнијем сагледавању питања и проблема који се тичу досељавања Срба на просторе источне Европе; њиховог живота и рада у новим крајевима, који су временом за њих постали домовина. Изучавање досељавања Срба у ове земље, останка и опстанка у њима, спада у ред изузетно важних питања, посебно зато што се о сеобама Срба и њиховом животу на овим подручјима није посветила посебна пажња – ни у научној мисли ни у политичкој пракси.“[28]

Сл. 4: Приказ дигитализоване књиге
„Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена“,
(Љубивоје Церовић, 1997), у оквиру „Пројекта Растко“

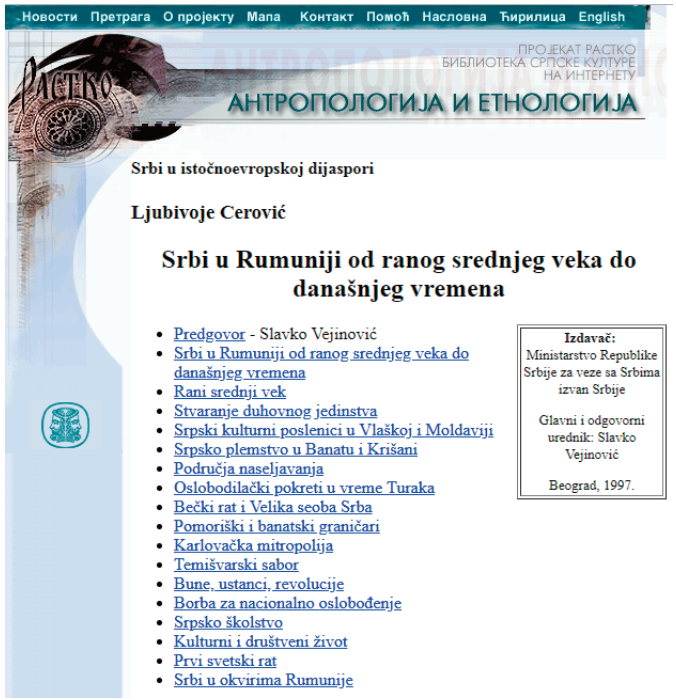

Извор: https://www.rastko.rs/antropologija/ljcerovic_srbi_ro.html, (преузето 26.8.2019).

[28] *„Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена“*, (Љубивоје Церовић, 1997), предговор дигитализоване књиге у оквиру „Пројекта Растко“, извор: https://www.rastko.rs/antropologija/ljcerovic_srbi_ro.html, (преузето 26.8.2019.)

Књижевност Срба у Румунији представљена је дигитализацијом књига српских писаца чија су књижевна дела превођена на румунски језик, међу којима су:

– BULATOVIĆ Miodrag – *Cocoşul roşu zboară spre ce*r (Univers, 1978, trad. D. Petrovici)

– CRNJANSKI Miloš – *O picătură de sânge spaniol* (Univers, 1983, trad. Lydia Tocariu)

– CRNJANSKI Miloš – *Migraţiile* (Editura de Vest, 1992, trad. D. Baiski, O. Nedelcu)

– DRAGOJLOVIĆ Dragan – *Cartea iubirii* (Hestia, 1996, trad. D. Baiski, B. Ciobotin)

– DRAGOJLOVIĆ Dragan – *Invocarea lui Dumnezeu* (nepublicată, trad. D. Baiski, B. Ciobotin)

– DRAŠKOVIĆ Vuk – *Cuţitul* (Helicon, 1995, trad. Duşan Baiski)

– DRAŠKOVIĆ Vuk – *Consulul rus* (nepublicată, trad. Duşan Baiski)

– NIKOLIĆ P. Liljana – Cealaltă faţă a visului (nepublicată, trad. Duşan Baiski)

– OLUJIĆ Grozdana – Basme (nepublicată, trad. Duşan Baiski)

– STEFANOVIĆ Zoran – Orfeul slav (nepublicată, trad. Duşan Baiski)

– STOJŠIN Vladimir – *Gură veştedă* (Dacia, 1980, trad. George Bulic),

као и ***Antologija srpske novele:*** *Vacanţă în sud* (Univers, 1989 – trad. Mariana Ştefănescu) (коју обједињују новеле Давида Албахарија, Иве Андрића, Радослава Братића, Миодрага Булатовића, Антонија Исаковића, Војислава В. Јовановића, Данила Киша, Драгослава Михајловића, Милорада Павића, Исидоре Секулић, Живојина Павловића, Милисава Савића, Александра Тишме и других:

Сл. 5: Пројекат Растко – српски писци чија су дела преведена на румунски језик и дигитално доступна

Извор: https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_knjige.htm, преузето 26.8.2019.

Књижевност Срба у Румунији дигитализацијом се унапређује, чува, постаје доступна и популаризује тако што се дигитално може приступити делима писаца српске националности који живе или стварају у Румунији:

Сл. 6: Дигитализација дела писаца српске националности у Румунији

УРЛ: https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_knjizevnost.htm, преузето 26.8.2019.

Периодика

Дигитализацијом у оквиру секције *Публицистика* „Пројекта Растко“ планирано је приступање ка линковима новина, листова, гласила и остале периодике Срба и српских удружења објављене у Румунији, међу којима су следећи наслови: *Темишварски дневник, Књижевни живот, Народна култура, Правда, Банатске новине, Наша реч, Народна култура*:

Сл.7: Дигитализована периодика у оквиру „Пројекта Растко“

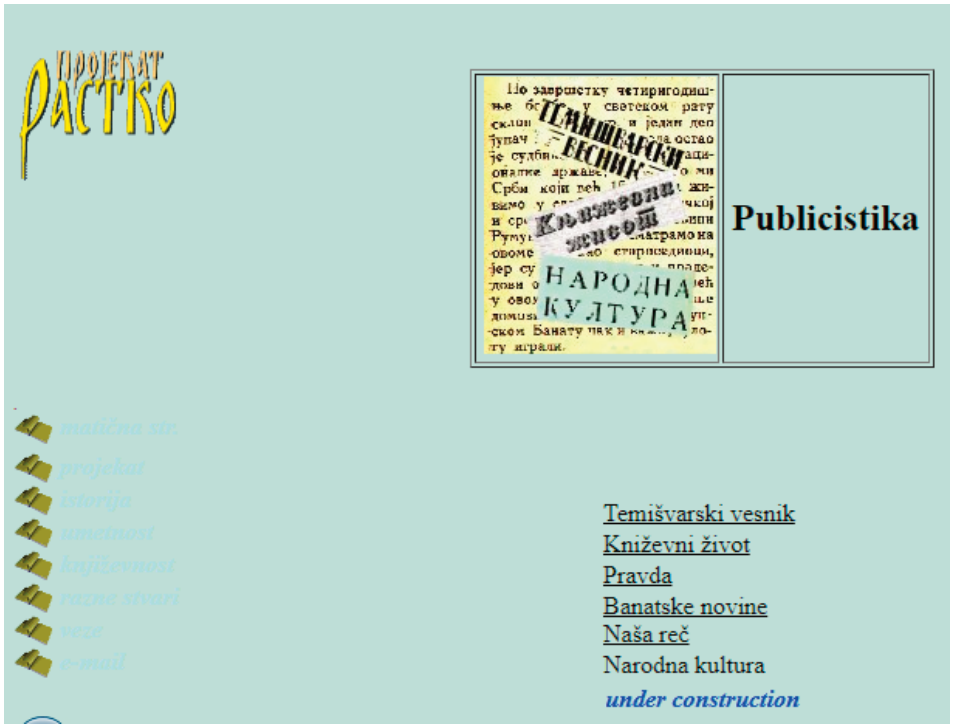

https://www.rastko.rs/rastko-ro/novine.htm

Дигиталне изложбе, каква је *Сликарство Темишварске епархије,* омогућавају корисницима увид у црквена историјска и уметничка дела, попут портрета, уља на платну, али и зидног сликарства, икона и иконостаса, чиме је функција дигитализације у потпуности испуњена кроз очување и представљање овог значајног сегмента постојања Срба и српске баштине, када је реч о црквеној историји Православне српске епархије на простору Темишвара:

Сл. 8: Приступна страна изложбе *Сликарство Темишварске епархије*

https://www.rastko.rs/rastko-ro/aizlozba.htm, приступљено 27.8.2019.

Цркве и манастири

Када је реч о црквама и манастирима дигитализацијом расположивог материјала (фотографије, прикази, записи, слике, црквене књиге и списи...) могућ је корисницима увид у црквену архитектуру, уређење, изглед и историјат српских православних цркава у Румунији, попут манастира Базјаш, Бездин, Златица, Кусић, Св. Ђурађ или цркава у следећим местима: Арад, Белобрешка, Варјаш, Велики Семиклуш, Велики Семпетар, Гад, Дежан, Дета, Дента, Дивић, Дињаш, Ђир, Златица, Иванда, Кетфељ, Кеча, Кнез, Краљевац, Лесковица, Луговет, Лукаревац, Љупкова, Мали Бечкерек, Мачевић, Моноштор, Мунара, Надлак, Нађфала, Немет, Парац, Петрово

Село, Печка, Пожежена, Радимна, Рудна, Саравола, Свињица, Сока, Соколовац, Српски Семартон, Станчево, Стара Молдава, Темишвар, Толвадија, Торња, Улбеч, Фенлак, Фењ, Чаково, Чанад, Ченеј, али и црквава којих више нема (Мали Гај и Овсеница), те је дигитализација у овом случају у потпуности оправдала своју сврху представљања и очувања културне баштине када су црквено градитељство и историја у питању.

Сл. 9: Српске православне цркве у Румунији

https://www.rastko.rs/rastko-ro/crkve_temisvar.htm

Савез Срба у Румунији (Uniunea Sârbilor din România) Темишвар, постоји од 1989. и има своју веб-сајт презентацију, додуше у изради је нови сајт, али постоји могућност комуникације и информисања кроз наведене контакт телефоне удружења и мејла за комуникацију електронском поштом.[29]

[29] *„Савез Срба у Румунији – Uniunea Sârbilor din România“*, веб-сајт презентација Савеза Срба у Румунији, УРЛ: https://savezsrba.ro/, приступљено 21.8.2019.

Поред наведеног, веб-сајт нуди и могућност прегледања недељног периодичког гласила удружења под називом „Наша реч“.[30] Часопису је могуће дигитално удаљено приступити и има дигиталну верзију у оквиру Calameo сервиса за дигитални приказ који омогућава преглед целе колекције, али и појединачни преглед бројева у пуном тексту, уз различите форме екранског приказа (листање, слајд, скрол и индекс приказ), омогућено је тзв. „листање“ публикације, изглед „пуног екрана“, увећавање, али и претрага садржаја према унетом тексту, фрази и сл. као и дељење (share) ка корисницима електронских друштвених мрежа или електронском поштом (e-mail). Поред тога наведене су и сродне публикације истог профила, сличног садржаја и блиске по теми, што умногоме помаже у откривању културе и културне баштине корисницима, нарочито при откривању дигитализованих чланака, часописа или монографија из ове области, тиме доприносећи презентацији и популаризацији културне баштине.

Сл. 8: Презентација дигиталне колекције бројева недељника Савеза Срба у Румунији „Наша реч“.

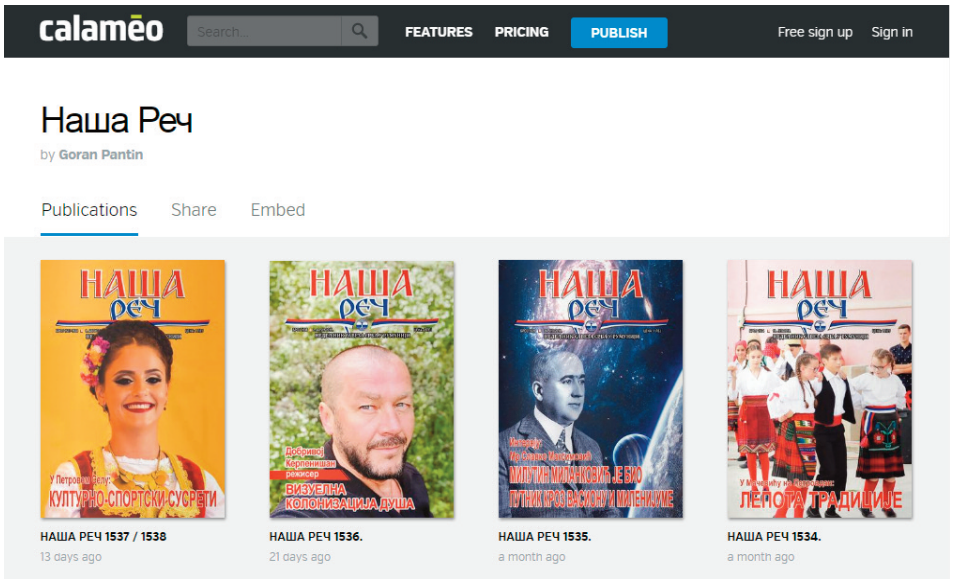

Извор: https://en.calameo.com/subscriptions/2290258 (преузето 22.8.2019).

[30] https://en.calameo.com/subscriptions/2290258

Сл. 9: Екрански приказ појединачног броја недељника Савеза Срба у Румунији „Наша реч“ са Calameo алатима

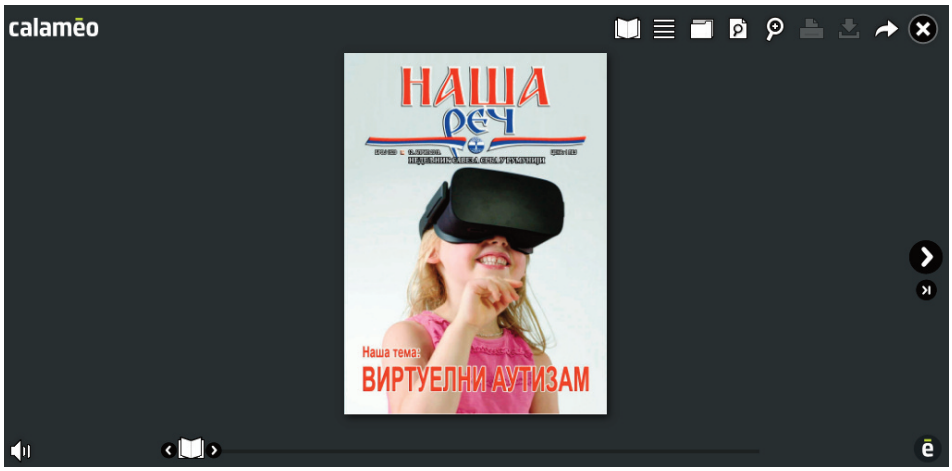

Извор: https://en.calameo.com/read/00228478425a6efe2cc9f (преузето 22.8.2019).

Недељник Савеза Срба у Румунији „Наша реч“ поред приказа на веб-сајт презентацији самог удружења Савеза Срба у Румунији у оквиру сервиса дигиталне платформе Calameo може се прегледати и користити на Фејсбук страници „Наша реч“.[31]

[31] *„Наша реч, недељник Савеза Срба у Румунији“*, Фејсбук презентација, УРЛ: https://www.facebook.com/NasaRecTemisvarNasaRecTemisvar/, приступљено 22.8.2019.

Дигитална библиотека Срба у Румунији[32]

Сл. 10: Приступна страна *Дигиталне библиотеке Срба у Румунији*

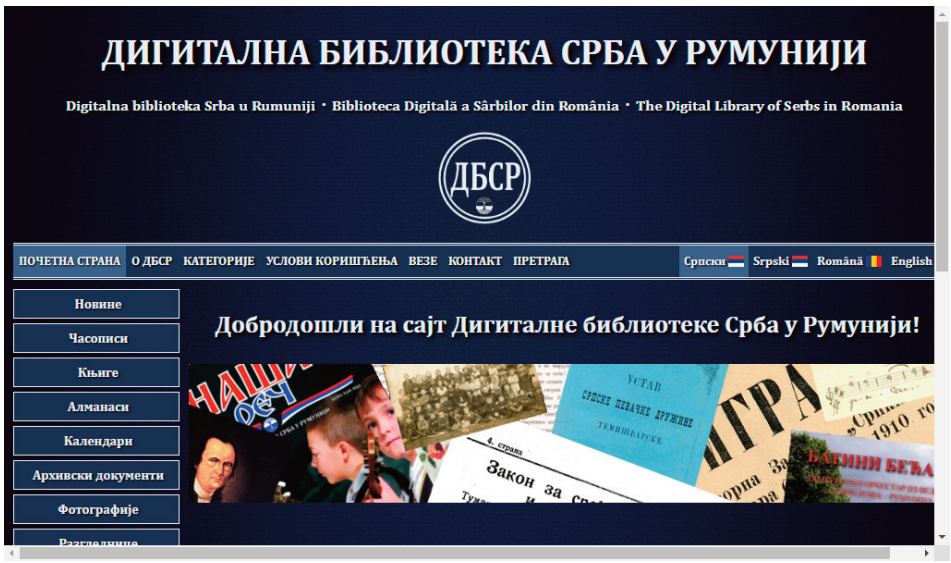

http://www.dbsr.ro/index.html, преузето 27.8.2019.

Дигитална библиотека Срба у Румунији омогућава садржајно, кроз секције, прегледање и коришћење дигитализоване културне баштине Срба у Румунији. Подељена је према типу грађе и обилује богатим садржајем: новине, часописи, књиге, алманаси, календари, архивски документи, фотографије, разгледнице, позивнице, посланице, огласи, плакати, али и дигитализованим музикалијама, аудио снимцима, репортажама, интервјуима и видео материјалом од значаја за културу Срба у Румунији.

Закључак

Дигитализација као најсавременији метод очувања културе и представљања културне баштине има преимућства у односу на до сада

[32] *„Digitalna biblioteka Srba u Rumuniji*“, sajt Digitalne biblioteke Srba u Rumuniji, URL: http://www.dbsr.ro/index-lat.html, приступљено 21.8.2019.

постојеће моделе (попут микрофилмовања, или архивирања, на пример). С друге стране, дигитализација у процесима представљања културне баштине треба (и мора) уједно имати обавезу да се на најбољи могући начин стави у функцију популаризације дела културне баштине, проширивања свести о значају историје, културе и традиције.

Имајући у виду да ће 2021. године Нови Сад, заједно са Темишваром, бити европска престоница културе изузетна је шанса да се кроз европске и регионалне пројекте, и прекограничну сарадњу унапреди сарадња Румуније и Србије на очувању културе и идентитета Срба у Румунији, а дигитализација може, и треба, да буде један од алата, промотор развоја међусобних односа, али и промотер културне баштине.

Литература

Ajdačić, Dejan, Sefanović, Zoran, „Projekat Rastko – Biblioteka srpske kulture na Internetu: (www.rastko.org.yu)“, у: Миломир Петровић (главни и одговорни уредник), *Гласник Народне библиотеке Србије*, Народна библиотека Србије, Београд, 1999, стр. 225-229.

„*Biblioteca sârbilor din România – Библиотека културе Срба у Румунији*“, УРЛ: https://www.rastko.rs/rastko-ro/001a.htm, приступљено 30.8.2019.

„Digitalna biblioteka Srba u Rumuniji“, sajt Digitalne biblioteke Srba u Rumuniji, URL: http://www.dbsr.ro/index-lat.html, приступљено 21.8.2019.

„Наша реч, недељник Савеза Срба у Румунији“, Фејсбук презентација, УРЛ: https://www.facebook.com/NasaRecTemisvarNasaRecTemisvar/, приступљено 22.8.2019.

„Правилник о ближим условима за дигитализацију библиотечко-информационе грађе и извора“, Службени гласник РС, бр. 102/17, 15.11.2017.

„Projekat Rastko / Pravila “Projekta Rastko”, Biblioteke srpske kulture na Internetu“, URL: https://www.rastko.rs/rastko-ro/000s_pru ojekat.htm, приступљено 30.8.2019.

„Савез Срба у Румунији – Uniunea Sârbilor din România“, веб-сајт презентација Савеза Срба у Румунији, УРЛ: https://savezsrba.ro/, приступљено 21.8.2019.

„Смернице за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији“, Министарство културе и информисања Републике Србије, 2017, УРЛ:

http://www.kultura.gov.rs/docs/dokumenti/propisi-iz-oblasti-kulture/smernice-za-digitalizaciju-kulturnog-nasledja-u-republici-srbiji.pdf (преузето 12.8.2019.)

„ Срби у Румунији од раног средњег века до данашњег времена", (дигитална књига, Љубивоје Церовић, 1997), УРЛ: https://www.rastko.rs/antropologija/ljcerovic_srbi_ro.html, (приступљено 26.8.2019.)

DIGITALIZATION AS A METHOD OF PRESERVATION, PRESENTATION AND POPULARIZATION SERBIAN CULTURAL HERITAGE IN ROMANIA

SUMMARY

The age in which we live is defined by the rapid development of technology. With modern scientific and technical achievements, we are witnessing the Third industrial revolution, the Digital revolution, which is developing with exponential progression towards the Fourth technological and industrial revolution – a Cultural revolution.

Having these flows in mind, the paper will show the influence of digitization in the new technological age on libraries, museums, archives, cultural centers and other heritage institutions that have significant achievements of the Serbian cultural heritage in Romania, especially in the domain of preservation, protection, presentation and popularization of material resources cultural heritage of the Serbs.

Focusing on mobile cultural goods - works of art and history, archival material, native and historical material, an old and rare book, book material of extraordinary significance, paper will analize digitization as a method of preserving the cultural heritage of the Serbs in Romania: it will discuss digitalisation methods, digital libraries and digital collections, virtual exhibitions, web sites, electronic presentations of Serbs in Romania, as well as the significance of placement of the digital collections of the institution and connection to the regional, national, and international digital collection (Europeana).

A special part will be dedicated to the promotion of cultural heritage through the ways of presenting and popularizing cultural heritage (promoting cultural heritage through digital projects, websites, QR codes, virtual exhibitions using AR - Augmented Reality and VR - Virtual Reality in presenting cultural heritage with examples of using digital collection; displaying movable and immovable goods and cultural monuments of Serbs in Romania.

Based on the research of available sources, the digitalized cultural heritage of the Serbs in Romania will be shown: photographic material, cartographic materials, digitized manuscripts and printed texts, books, serials, Serbian editions and literature translated into Romanian, electronic exhibitions, church architecture and painting, the Serbian Orthodox Church in Romania, the digital library of the culture of Serbs in Romania, "Rastko" Digital Project and the translations of Serbian authors into Romanian.

Bearing in mind that in 2021, Novi Sad together with Timisoara will be the European capital of culture, it is an outstanding opportunity to promote cooperation between Romania and Serbia in European and regional projects and cross-border cooperation in preserving the culture and identity of Serbs in Romania, thus digitization can be one of the tool, promotor of mutual relations, as well as promoter of cultural heritage.

Key words: Cultural Heritage, Digitization, Preservation of Cultural Heritage, Industry 4.0, Serbs in Romania.

ИСТОРИЈА И РЕЛИГИЈА
У СРПСКО-РУМУНСКИМ ОДНОСИМА

ШКОЛОВАЊЕ ПАРОХИЈСКОГ СВЕШТЕНСТВА И МОНАШТВА ЕПАРХИЈЕ ТЕМИШВАРСКЕ. ИСТОРИЈСКИ ПРЕСЕК

др Саша Јашин[1]

Поразом Турака код Беча 1683. године и даље ратне офанзиве, закључно са Карловачким миром 1699. године, остварене су нове перспективе за ослобођење територија које су се налазиле северно од Саве и Дунава[2]. Коначним поразом Турака од стране принца Евгенија Савојског приликом опсаде Темишвара 1716. године, и завршно са потписивањем Пожаревачког мира 1718. године за територију Баната, може се слободно рећи, био је моменат великих преокрета. Поред ослобођења од Турака, Срби су се обрели у свету који им је нудио низ повластица које је патријарх Арсеније III Чарнојевић добио привилегијама, а такође новопристиглом српском слоју и аутохтоном српском елементу у оквиру Аустрије, почели су нови дани борбе за своју културу, веру и етнички идентитет.

Како је од самог почетка виша јерархија заступала интересе православног народа под круном Хабзбурговаца, истој јерархији је припала брига око уређења црквеног устројства према начелима и законима нове домовине. Према томе црквена јерархија увек је водила бригу да усредсреди своју активност у политичке, социјалне и културне токове периода у којем се налазила, а при свему томе и да очува етнички и конфесионални идентитет.

Српски патријарх Арсеније III Чарнојевић 28. јуна 1694. године обратио се писмом цару Леополду I, у којем је тражио да се призна српска црквена организација, што је цар потврдио 4. марта 1695. године. Међу поменутим епархијама тада је призната и темишварско-јенопољска епархија. Карловачки митрополит Вићентије Поповић (1713–1725) и београдски митрополит Мојсије Петровић (1726–1730) преузели су одмах значајне кораке за утврђивање потребних наука свештеничких кандидата. Тако су позната *Свештеничка правила* из 1724. и 1733. године која имају низ одредби посвећених образовању парохијског свештенства.[3] Ова правила била су

---

[1] Српска православна Епархија темишварска, isidora_iasin@yahoo.com

[2] Веселиновић, Рајко, *„Срби у Великом рату 1683–1699", у* Историја српског народа, књ. 3, св. 1. Београд, 1993, Српска књижевна задруга, стр. 491-574.

[3] Љиљана И. Пузовић, *Парохијско свештенство Темишварске епархије средином XVIII века*, у Темишварки зборник, 9, Нови Сад, 2017, стр. 19-39.

једнако важна и за свештенство Темишварске епархије, али се организованом дошколовавању свештеничког кадра још није приступило. Обично су кандидати за свештенике учили код каквог виђенијег протопрезвитера или по оближњим манастирима. Такав је пример био са јеромонахом Јеронимом Богосављевићем из Иванде, који је учио теологију код проте чаковачког.[4] Најупечатљивији опис стања школовања свештеничког и монашког кадра дао је Вук Стефановић Караџић који вели да *пре устанка ни у сто села није било свуда једне школе, него који су мислили бити попови и калуђери учили су по манастирима код калуђера или по селима код попова.*[5]

У периоду владавине царице Марије Терезије (1740–1780), који се нарочито истакао по значајним школским реформама, које су се, наравно, одразиле и на теолошко образовање будућег свештеничког кадра. Период јозефинизма означио је само продужетак поменутих реформи.[6] Карловачки митрополит Павле Ненадовић (1749–1768) водио је очински бригу о школовању свештеника, посебно у рубним деловима своје митрополије. Тако је основао *Клерикални фонд* и *Школски фонд*, намењен првенствено финансирању теолошких и вероисповедних школа. Такође, 1. октобра 1749. године основао је и *Покровобогородичну школу* у Сремским Карловцима која је у своме саставу имала и клерикални одсек.[7]

Интелектуално стање свештенства Темишварске епархије[8] око половине 18. столећа описао је протосинђел Арсеније Радивојевић, именовани

---

[4] Саша Јашин, *Иванда*, Темишвар, 2003, стр. 48.

[5] Вук Стефановић Караџић, Српски рјечник, 2, стр. 1141-1142.

[6] Иларион Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар, 1888, стр. 126.

[7] Љубивоје Церовић, Срби у Румунији, Нови Сад, 1997, стр. 137-139.

[8] Српска православна Епархија темишварска установљена је још у предтурском периоду као саставни део Пећке патријаршије. По сеоби под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, епархија је остала у надлежност Београдске митрополије. Године 1721. београдски митрополит Мојсије Петровић пренео је седиште Београдске митрополије у Темишвар, а по упокојењу карловачког митрополита Викентија Поповића, 1726. године, услед уједињења ових двеју митрополија, из Темишвара је Мојсије Петровић прешао на Карловачку митрополитску катедру. После спровођења канонске поделе започете 1864. године, Темишварска епархија остала је у оквиру Карловачке митрополије, а касније по мери укидања Карловачке митрополије после Правог светског рата постала је део уједињене Српске православне цркве. (Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995, стр. 11-12) Почетком 18. столећа темишварска епархија обухватала је парохије из шест дистрикта: панчевачког, великобечкеречког, чанадског, темишварског, чаковачког, липовског и један део лугошко-фаџетског.

администратор Темишварске епархије између 1757. и 1759. године. Из записа његових канонских посета може се створити јаснија слика о свештенству ове епархије. Забележио је свега 154 свештенослужитеља, који су пореклом били из Бачке (40), Баната (59), Ердеља (25), Влашке (11), Срема (5), Русије (5), Мађарске (4), Србије (2), Хрватске (1), Молдавије (1) и Македоније (1)[9]. У својим белешкама протосинђел Радивојевић, бележи да је 151 свештеник знао Свету Литургију, а било је и три свештеника који су знали и Литургију прећеосвећених дарова. Сем тога, напомиње исти, 31 свештеник је знао да обавља све свете тајне, док 123 нису знали обављати све прописане тајне. Поменута *Свештеничка правила* поседовао је 61 свештеник, 55 свештеника није имало све потребне књиге, 59 није имало ниједну књигу, а 40 свештеника је имало тек по коју прописану књигу[10].

До значајних података о свештенству Темишварске епархије из друге половине 18. века долазимо у документу под називом *Описаније восточнаго православнаго неунитскаго свјашченства к Епархији темишварској принадљежашчаго.*[11] Анализирајући поменути документ може се закључити да је већина свештеника из мешовитих средина знала најмање три језика – српски, румунски и немачки, а понеки и мађарски језик, и да су неки од њих обављали и дужности учитеља (*учитељ јуности*). Већина свештеника у чисто српским срединама познавало је и румунски језик, док су свештеници у чисто румунским срединама знали једино румунски језик.

Следећи важан подухват за образовање свештеничког и учитељског кадра на самом крају 18. столећа, било је отварање теолошког курса 1800.

(Димитрије Руварац, *Опис Темишварске епархије 1727. године*, стр. 7-10.) Сходно Рескрипту од 10.8.1868. године, а у вези организовања српске митрополије, Темишварска епархија обухватала је 84 црквене општине. Након распада Аустроугарске 1918. године канонско подручје Епархије темишварске нашло се на територији три државе (Краљевине СХС, Краљевине Румуније и Мађарске). Пошто су се на територији Румуније нашли и делови Вршачке епархије, 1919. године реорганизована је Српска православна Епархија темишварска, чије се канонско подручје простирало над српским парохијама које су се нашле на територији Румуније, тј. 54 црквене општине и 5 манастира. (Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995, стр. 15-17).

[9] Димитрије Руварац, *Темишварска епархија од њена постанка до 1758. год. Архив за историју српске православне Карловачке митрополије,* Срп. Манастирска Штампарија у Сремским Карловцима, 1914. *passim* Слободан Костић, *Богословски течај у Темишвару 1800. године,* Темишвар, 1926, p. 4-5.

[10] Слободан Костић, *Богословски течај у Темишвару 1800. године,* Темишвар, 1926, p. 5.

[11] Дејан Попов, *Свештенство Епархије темишварске 1797. године* (1), у Темишварски зборник, Нови Сад, 2015, стр. 80-91.

године. Епископ темишварски Петар Петровић је поодавно увидео потребу за школовањем свештеничког и учитељског кадра, јер је на тај начин међу својом паством могао, у духу просветитељства, да шири јозефинистичке реформе о културном преображају поданика. Са друге стране, културни токови Хабзбуршке монархије, који су свакако пратили културни и социјални живот целе Европе, налагали су и православној јерархији да за потребе своје паства и те како подигне интелектуални ниво. Треба имати на уму да је већ од половине 18. столећа српска младеж, нарочито грађанска класа, остваривала значајне резултате на пољу науке у разним универзитетским центрима Европе и Русије. То је, можда, додатно подстакло и епископа Петра Петровића да православном свештенству Темишварске епархије наложи још 1799. године, најпре ђаконима који желе да ступе у свештенички чин а и учитељима, да упишу течај који би почео 15. марта следеће 1800. године.

У окружници свим протама и парохијским звањима Епархије темишварске, од 29. септембра 1799. године, епископ Петровић изричито налаже да *bÙdÙ§ee jako`e vo djakonskj ~jn9 pos3§en9 budet9 donde`e svjd0telstvo slº{alj njsÙ nazna~enjh9 nauk8 to~aÈ jspjtan8 nebÙdet9.*[12] Такође и они који су се већ налазили у ђаконском чину нису могли ступити у свештенички чин све док нису одслушали поменути течај. Са друге стране, капеланима је остављено на вољу да ли ће похађати овај течај и слушати јеванђелске науке. Сам течај је био замишљен као вишемесечни курс на којем би се полазници могли упознати са догматиком православне цркве, црквеном историјом, канонским правом и тумачењима Старог и Новог Завета[13]. Поменутом окружницом епископ је позвао да се у парохијским храмовима три пута објави овај оглас, а сваки који би желео приступити свештеничком чину требао је да се пријави епархијској конзисторији до 15. новембра 1799. године.

Из непознатих разлога курс ипак није почео 15. марта, него је епископ Петровић поновном окружницом од 14. марта 1800. године позвао да се течај отвори 15. априла исте године. Колика је била чврста намера епископа Петра да спроведе у дело своју замисао, сведочи и његова одлучност да убудуће не рукополаже за свештенички чин оне који не би приложили подробна сведочанства о положеном течају. Тако он напомиње да ако би *ko• derznul9*

[12] ИАК – Циркуларни протокол Српске православне парохије Опово, стр. 137.

[13] Ibid.

jzwstatj j navº{{e opred0lenoe vremÄ nebj predstal9, to• netokmo nade`dj lj{avsa s3§enj~eskj polu~jtj ~jn9[14].

О даљем исходу овог течаја сазнајемо такође из архивских докумената. Течај је описан од стране предавача Михаја Мартиновића Рошуа, и касније преписан руком свештеника Атанасија Пожаревачког из Маргите. Из самог описа да се видети да су за предаваче именовани настојатељи Манастира Шенђурца, архимандрит др Павле Кенгелац[15] и Михај Мартиновић Рошу[16]. Именовање ова два значајна банаћанска интелектуалца са краја 18. столећа имало је двоструки циљ. Ако је Кегелац доносио са собом науку просветитељства усклађену са интелектуалним токовима најзначајнијих

---

[14] Ibid.

[15] Архимандрит Павле (Кенгелац) рођен је 29. јуна 1766. године у Кикинди, у породици Христофора и Јевросиме, као једанаесто дете породице Кенгелац. Године 1779. окончао је основну школу у родном месту, а како га је отац спремао за трговачки занат, послао га је у Сегедин код тамошњег трговца Андреја Максимовића да изучи занат. По окончању занатлијског курса, уписује Протестантску гимназију у Кежмарку, где се упознао ближе са јозефинизмом и рационализмом којег је овај лицеј промовисао међу својим полазницима. На пар месеци 1786. године задржао се у Пожуну где је слушао предавања значајних филозофа Стефана Собела и Стефана Фабрија. Убрзо је уписао и Универзитет у Халеу где је студирао филозофију, природне науке и право, а на крају ових студија промовисан за доктора наука. Овде је слушао знаменитог филозофа Волфа, али је најзначајнији утисак на личност и стваралаштво Кенгелца ипак оставио теолог Јохан Рајнлод Форстер. Међу најзначајнијим делима Павла Кенгелца убрајају се *Јестествословије* (Будим, 1811) и *Всемирнаго сбитијасловија* (Будим, 1821). Колико је био цењен на двору епископа Петровића сведочи и чињеница да му је епископ Петар завештао половину своје личне библиотеке, а уједно и видео Кенгелца као свога наследника на трону Епархије темишварске. (Saşa Iaşin, *Arhimandritul Pavle Kengelac (1766–1834) – cu ocazia împlinirii a 250 de ani de la naşterea sa*, în Analele Banatului, S.N., Arheologie – istorie XXIV, 2016, pp. 415-430; Љубивоје Церовић, Срби у Румунији, Нови Сад, 1997, стр. 315-316).

[16] Михај Мартиновић Рошу рођен је 4. јануара 1750. године у Жадању, Тимишка жупанија у сељачкој породици. Прво образовање добио је од месног парохијског свештеника, а од 1763. године отац га је довео свештенику Кирилу из Темишвара да код њега изучи књигу. Када су се у Темишвару, почев од 1779. године, почеле оснивати летње школе, Михај Мартиновић Рошу је преводио курсеве ових школа на румунски језик за потребе румунских ђака. Године 1790. превео је са словенског језика на румунски језик катихизис, који је постао основа образовања румунских свештеника. Међу најзначајнијим његовим ученицима убраја се Димитрије Цикиндеал, свештеник малобечкеречки, касније најизразитији представник националне еманципације Румуна из Баната. Објавио је два превода проповеди и катихизиса 1785. и 1831. године. (Aurel Cosma, *Bănăţeni de altă dată, vol. I*, Timişoara, 1933).

универзитетских центара Европе, Мартиновић је већ поодавно стасао у доброг педагога вичног послу. Са друге стране, опредељење епископа Петровића, имало је и практичног смисла из разлога што би они предавања обављали на српском и румунском језику. Ово је било итекако од велике важности, јер је за мултиетничку (српско-румунску) Епархију темишварску било од значаја да се оспособљава свештенички и учитељски кадар, који ће моћи да одговори духовним и интелектуалним потребама оба народа.

Приликом почетка рада овог течаја 18. априла, уписан је 121 кандидат, који су већ били у свештеничком и ђаконском чину, од којих 71 Србин и 50 Румуна.[17] Осим њих уписало је течај још 74 полазника. Према опису овог течаја, кандидати су већ следећег дана упознали основна правила и учествовали на званичном отварању након Литургије у Саборном храму. Мартиновић напомиње да је Литургију служио архимандрит Кенгелац уз саслужење два презвитера и два ђакона, а у присуству епископа Петра Петровића. Појало се на српском и румунском језику. После литургије је одслужено Благодарење, након чега је епископ Петровић свима пожелео успеха у раду. Присутни су епископа поздравили песмом *Исполаети Деспота*…и отпеван је и тропар Духова. Уследило је обраћање Архимандрита Павла Кенгелца *О непросвјешченији, глупости и заблужденији славеносербскаго и валахијскаго народа*, у којем је нарочито истакнута важност интелектуалног уздизања и значај културе за српски и румунски народ.

Дана 23. априла/6. маја, о празнику Светог Великомученика и Победоносца Георгија, полазници су били присутни на литургији у светогеоргијевском храму у Темишвару/Фабрици. Појањем и одговарањима на литургију руководио је Мартиновић. Дана 24. априла архимандрит Кенгелац је одржао предавања из догматике, што је исто учинио и Мартиновић за румунске кандидате. Уследили су курсеви посвећени историји хришћанске цркве, канонског права и тумачења Светог писма.

Курс је по свему судећи окончан крајем маја месеца, јер је већ 1. јуна оформљена комисија за испитивање кандидата на српском језику. Комисију су сачињавали темишварски епископ Петар Петровић, бачки Јован Јовановић и римокатолички епископ Ладислав Козеги од Ремете. Присуство римокатоличког епископа додатно сведочи о озбиљном подухвату и озваничењу овог течаја који је за Епархију темишварску до тада означио

[17] АСПЕТ – Матични протоколи Српске православне парохије темишварско градске.

најобимнији подухват за образовање свештеничког кадра. Са друге стране, присуство суседног епископа бачког Јована Јовановића доказује значај овог подухвата не само за Епархију темишварску, а присуство римокатоличког епископа додатно сведочи о међусобним присним везама и поштовању својствено мултиконфесионалној и мултиетничкој средини Баната. Присутнима се обратио и архимандрит Кенгелац на латинском језику, док су каноници епископа Кесегија били веома задовољни показаним знањем кандидата, нарочито из немачког и латинског језика. За полазнике Румуне иста комисија испитивала је кандидате 4. јуна. Том приликом је Мартиновић одржао на румунском језику опроштајну беседу и захвалио се епископу Петровићу на уложеном труду.[18]

С правом се можемо упитати да ли су личност и рад епископа Петровића у потпуности докучене. Будућа истраживања сигурно ће бити у могућности да донесу подробна сведочанства о овом врлом јерарху православне цркве и покажу његов значај у спровођењу јозефинистичких реформи у социјалном, политичком, црквеном и културном животу Баната са краја 18. века. Нажалост, његов наследник на трону темишварских епископа, племенити Стефан Авакумовић, није наставио његов рад на пољу интелектуалног доградњивања свештенства и монаштва.

Први писани помен о томе забележен је 1813. године. Дана 25. маја исте године у оквиру седнице Парохијског одбора црквене општине темишварско градске било је прочитано писмо епископа будимског Дионисија Поповића, који је одговорио епископу Авакумовићу о свештеницима Витковићу из Будима и Влаховићу и Теодоровићу из Пеште, који су требали да приступе конкурсу за темишварско градског пароха. Поменути одбор тражио је способног свештеника који да познаје српски, латински и немачки језик, али такође напомињу да се осећа потреба оспособљеног свештеничког кадра у Темишварској епархији које су последица престанка рада *клерикалне школе коју је основа вредан помена епископ Петар Петровић.* Уместо те школе, закључују одборници, у њихово време функционисали су дућани.[19]

Како је одлуком Темишварског сабора 1790. године одлучено оснивање Карловачке богословије, већина свештеничких кандидата из Епархије темишварске наставило је у њој своје школовање током 19. столећа.

---

[18] АСПЕТ – Матични протоколи Српске православне парохије темишварско градске.

[19] АСПЕТ – Протокол седница парохијског одбора темишварско градског, 1813, стр. 59.

Прави Светски рат је поред многобројних жртава допринео је промени социјалне и етничке слике Баната. Тријанонским уговором дата је могућност оптантима да се одлуче где ће на даље живети, имајући у виду да је сама територија Баната подељена између три државе: Краљевине Румуније, Краљевине СХС и Мађарске. Најзначајније племићке породице, чиновници и добрим делом српска интелигенција прешли су у Мађарску. Уједно, дато је право румунима из јужнословенског Баната да се преселе у Румунију, а такође и Србима из Румуније да се доселе у Краљевину СХС. Срби из Румуније, такозвани оптанти, су прелазили у Краљевину СХС најпре ради породичног обједињења, из политичких разлога а било је и националних побуда. У таласу преласка погођен је српски свештенички и учитељски кадар, те су саме парохије и вероисповедне школе остајале без свештеника и учитеља.

У ту сврху епархијска конзисторија, на чијем је челу био архимандрит др Стефан Николић, у договору са управом Манастира Бездина одлучили су да оснују монашки течај у Манастиру Бездину 1922. године[20]. Архимандрит Стефан је актом бр. 205 Е.В. издао оглас следеће садржине:

„Ман. управама и парох звањима,

Према споразуму са управом и братством ман. Бездина одлучио сам да 1. новембра по нов. кал. 1922. отворим у ман. Бездину монашки течај, који ће трајати две године дана.

За питомце овога течаја примаће се младићи који су навршили 16 год. живота, који имају љубави према монашком чину, потпуно су здрави, немају телесне мане, имају добар глас и развијен слух а свршили су најмање 4 разреда основне школе. Они са већом квалификацијом имају првенство.

Молбе за пријем на овај течај имају ми се поднети до 17/30 септембра 1922. молби се има приложити крштено писмо, последња шк. сведоџба, уверење политичке власти, да је молитељ румунски држављанин, сведоџба прох. звања о религиозно моралном владању, лечничка сведоџба и уверење родитеља, да дозвољавају сину своме слушање течаја и ступање у монашки чин (ово ако је молитељ испод 24 године).

Решење на молбе биће достављено молитељима до 2/15 октобра 1922. и тада ће примљеним питомцима издати подробније упутства. Ово напомиње да ће питомци имати у манастиру поред бесплатне обуке,

---

[20] Стеван Бугарски, *О нашем монаштву после првог светског рата*, у *Билтен Српског православног викаријата у Темишвару*, год. XI-XII, бр. 41-48/1982-1983, стр. 67-72.

бесплатан стан, препитање, огрев, осветљење и прање. Дужни су пак сами себе одевати и донети собом у манастир осим одела, обуће и белог рубља (6 кошуља, 6 марамица и 6 пари чарапа), кревет, јорган и кастук са по 2 навлаке, 2 креветна чаршава, 4 пешкира, једну обичну столицу, четке за одело и обућу и сандуче, у којем ће своје ствари – осим одела – држати.

Примећујем, да ми молбе за пријем оних младића, који су тражили пријем у монашку школу у ман. Раковици а који се по меродавном извешћу за сад не могу примити у ту школу, нису враћене, усљед чега имају и они, ако желе ступити у монашку школу у ман. Бездину, нове молбе са новим прилозима поднети.

О чему се Наслов знања и даље објаве ради извештава с тим, да имајући у виду оскудицу у свештенству у овој епархији и потребу подизања монашког подмладка и од своје стране подстрекава оне, који имају наклоности према монашком чину, на ступање у горњи течај.

У Темишвару, 12/25 августа 1922. Стефан, архим. еписк. викар.“

Били су то, дакле, младићи који су тек закорачили у живот, који су кући остављали мајку, оца, браћу и одлучили се за христов позив. Скоро сви су питомци потицали из сиромашнијих породица, али у овом течају нису видели само последњу шансу да се спасу горке сиротиње, него су то чинили из убеђења и саосећаја према своме роду. Нове свештеномонахе спремали су јеромонаси Георгије Драгић, Пантелејмон Дошен и Виктор Љубичић. Предложено је учење следећих предмета: веронаука, библијска историја, литургика, догматика, моралка, катихетика, омилитика, црквено право, стилистика, историја хришћанства, историја Српске цркве, историја Срба, историја Румуна, историја монаштва, српски језик, словенски језик, румунски језик, педагошки предмети, практично богослужење, гимнастика, наука о здрављу, математика, географија, пољопривреда, црквено појање.

Свечано отварање монашке школе обавило се у Манастиру Бездину 18/31. октобра 1922. године у присуству архимандрита Стефана Николића, референта јереја Милоја Марцикића, јеромонаха Никанора Савића и епархијског школског референта Васе Вртипрашког. „*После часова и призивања Св. Духа, Епископски викар отворио је свечано школу. У лепом и дирљивом говору изнео је значај ове школе, и позвао је питомце, да свесно врше своје верске и школске дужности. Истакао је особито љубав, коју треба да гаје према Богу и ближњима. Нарочито је био дирљив онај део говора, када им је рекао: да ће као калуђери имати да се одрекну свега земаљског, једино се не могу одрећи националног осећаја, који треба свагда у њиховим*

душама да пламти, да могу бити добри Срби и достојни просветни радници својега рошеног народа. На послетку је и пожелео сретна рада и Божијега благослова. Овај лепи говор епископског викара од силног утиска је био на све присутне питомце и госте тако, да су многима и очи засузиле" – забележио је анонимни дописник Гласника.

Како је проблем у недостатку свештеничког кадра бивао све већи, епархијска конзисторија је одлучила да течај смањи на годину дана. Пошто су полазници задовољавајуће прешли градиво, то је одлучено да се одржи испит за први део течаја на Цвети 1923. године. Кандидати су се вратили својим кућама на кратак одмор, а на сам дан Ђурђевдана отпочео је други део течаја. Уједно уместо јеромонаха Георгија Драгића именован је за предавача јереј Јован Папин, а школски референт Васа Вртипрашки предавао је педагошке предмете. Завршни испит обављен је 20. и 21. августа 1923. Кандидати су у навечерје Велике Госпојине примили монашки постриг, а након тога уследило је путовање по Фрушкогорским манастирима. Ово путовање је касније у 25 наставака описао јеромонах Виктор Љубичић у Гласнику.

Полазници овог течају били су: Петар (Пантелејмон) Јоцин,[21] Бранко (Арсеније) Гигић,[22] Чедомир (Симеон) Грбић,[23] Богдан (Кирило) Јовановић,[24] Љубомир (Лукијан) Лолић,[25] Милан (Милутин) Вујић,[26] Васа (Василије)

---

[21] Петар, наречен у монаштву Пантелејмон, Јоцин (20.01.1902, Немет – 1954, Темишвар), рођен од оца Симе и мајке Милеве. После монашке школе похађао је школу Милана Николића а по рукоположењу обављао је дужност администратора парохија у Краљевцу, Станчеву, Толвадији и Лесковици.

[22] Бранко, наречен у монаштву Арсеније, Гигић (26.08.1901, Модош – 1962, Ђир), обављао је дужност вероучитеа у Моноштору, а по рукоположењу обављао је дужност администратора парохије у Петровом Селу, Соки, Соколовцу, Араду, Дежану, Мачевићу, Пожежени, Дињашу и Ђиру.

[23] Чедомир, наречен у монаштву Симеон, Грбић (24.01.1902, Нађфала – 10.07.1974, Саравола), рођен је од оца Деспота и мајке Паулине. Обављао је дужност учитеља у Парцу, а по рукоположењу дужност администратора парохија у Парцу, Иванди, Љупкову, Црној Бари, Новом Кнежевцу, Денти, Пожежени и Радимни.

[24] Богдан, наречен у монашву Кирило, Јовановић (20.01.1905, Саравола – Кикинда), рођен је од оца Миливоја и мајке Графине. Учитељевао је у Торњи и Камералном Светом Ђорђу. Обављао је дужност епархијског ђакона и управника интерната из Кикинде.

[25] Љубомир, наречен у монаштву Лукијан, Лолић (1922, Гад – 13. јуни, 1968), по рукоположењу обављао је дужност администратора парохије у Соки, Српском Итебеју и Тарашу.

[26] Милан, наречен у монаштву Милутин, Вујић (18.11.1903, Фењ), најпре је био сабрат Манастира Шенђурца и обављао извесне дужности при канцеларији епископа

Миливојев,[27] Вељa (Виктор) Поповић,[28] Драгутин (Данило) Адамовић,[29] Ђока (Георгије) Малошевић,[30] Драгомир (Димитрије) Поповић,[31] Живојин (Стефан) Орбулов,[32] Иван (Иринеј) Јовановић,[33] Милош (Михајло) Јовановић,[34] Станко (Симеон) Станков,[35] Милисав (Мирон) Јовичин,[36] Арсеније Гавриловић,[37] Захарија Замуровић.[38]

темишварског, као и дужност учитеља у Краљевцу. Уписао се у гимназију у Новом Бечеју ради довршетка школе, а по рукоположењу именован за помоћника пароха из Старог Бечеја.

[27] Васа, наречен у монаштву Василије, Миливојев (23.04.1905, Станчево – 1966), рођен од оца Петра и мајке Марије. По монашењу био је полазник школе Милана Николића, а по рукоположењу обављао је дужност администратора парохија у Гаду, Српском Светом Мартону, Малом Гају, Моноштору, Станчеву, Торњи, Печки, Камералном Светом Ђурђу и Фенлаку.

[28] Вељa, наречен у монаштву Виктор, Поповић, (31.07.1902, Мокрин), рођен је од оца Косте и мајке Драгиње. По рукоположењу обављао је дужност администратора парохија у Петровом Селу, Љупкови и Свињици.

[29] Драгутин, наречен у монаштву Данило, Јовановић, (01.01.1905, Фенлак), по рукоположењу у ђаконски чин службовао је у Манастиру Шенђурцу, а по рукоположењу у презвитерски чин именован је за администратора парохија у Руском селу.

[30] Ђока, наречен у монаштву Георгије, Малошевић, (15.08.1905, Стара Молдава), наставио је школовање у новом Бечеју, а касније уписао Карловачку богословију и апсолвирао теолошки факултет 1935. године. Обављао је дужност учитеља у Мунари и Краљевцу и касније прешао у Вршачку епархију где је написао монографију Манастира Војловице.

[31] Драгомир, наречен у монаштву Димитрије, Поповић, (1902, Рудна – 16.01.1952, Радимна), обављао је дужност учитеља у Лукаревцу, а по рукоположењу администрирао је парохијама у Белобрешки и Радимни.

[32] Живојин, наречен у монаштву, Стефан, Орбулов, (10.01.1904, Варијаш – Српска Кларија), рођен од оца Новака и мајке Драгиње. Наставио је дошколовање у школи проте Милана Николића и Новом Бечеју, а по рукоположењу обављао дужност помоћника пароха у Кларију.

[33] Иван, наречен у монаштву Иринеј, Јовановић, (24.07.1891, Велики Семиклуш), по рукоположењу обављао је дужност администратора и учитеља у Толвадији.

[34] Милош, наречен у монаштву Михајло, Јовановић, (12.08.1882, Велики Семиклуш), по рукоположењу обављао је дужност пароха у Дежану, Ђиру, Станчеву и Љупкови.

[35] Станко, наречен у монаштву Симеон, Станков, (1876, Саравола), по рукоположењу обављао је дужност пароха у Свињици, Белобрешки, дивићу и Пожежени. Извесно време био је причисљен и братству Манастира Шенђурца, Базијаша и Златице.

[36] Милисав, наречен у монаштву Мирон, Јовичин, (21.05.1906, Моноштор) после примања монашког пострига обављао је дужност учитеља у Малом Гају и Камералном Светом Ђурђу.

[37] Искушеник Арсеније Гавриловић (04.12.1883, Велики Семиклуш) уписао је монашку школу у Манастиру Бездину 1925. године.

[38] Захарија Змуровић, (09.12.1882, Велики Семпетар), уписао је монашку школу али је услед болести морао напустити.

Колику су љубав према своме роду и свештеномонашком позиву имали млади полазници овог течаја, сведоче њихове својеручне молбе које су приложили приликом уписа на овај течај.

„*Родом сам из Великог Светог Миклуша, сиромашног сталежа без родитеља, стар сам 39 година, добар Србин православне вере а исто и црквени појац од девет година, нежењен. Свршио сам 4 разреда основне школе, сем тога говорим четири језика, добро читам и пишем као: српски, румунски, немачки и мађарски, у бившој аустро угарској војсци служио сам 4 године и то као подофицир. За сво ратно време био сам по фронтовима и као добар Србин, срцем и душом спомогао свакога и ма где било Србина од беде, а особито у Београду био сам три године као жандар за време аустријанаца, и упознао сам се са већим личностима као и бившим министрима, а о сваком брату Србину, по могућности и делокруг задатка чувао би их сваке беде, а особито набављао им животне намирнице што је њима најнужније било и стекао од њих у оно мученичко доба, добродушну захвалу а то је наша братска дужност Банаћана била према оној витешкој браћи, Србе наше који данас нам осветљавају образ пред целим светом, даље за долазак Срба овамо а пошто је нужно било ступио сам поново у јуначку српску жандармерију да њим помогнем а исто као подофицир а на својој молби иступио сам из службе што оверава отпусни лист*“ – изјавио је Арсеније Гавриловић.

„*Сазнавши да високопречасна Управа из крајева која су подпала под Румјунију, прима децу у своју школу где се учеи спремају да могу на себе примити свети монашки чин и тиме у овим оскудним местима послужити на корист свога народа. Горућа ми је жеља да и ја као син сиромашних ратара будем примљен у исту школу те да по свршетку науке ступим у свети монашки чин и послужим на корист милог ми српског народа!*” – написао је у својој молби Васа Миливојев.

Монашка школа у Манастиру Бездину наставила је са радом, али је одзив много мањи. Чак се архимандрит Стефан Николић двоумио да отвори и монашку школу у Манастиру Шенђурцу, јер је ова активност позитивно утицала на окружење. Министарство просвете Краљевине Румуније тражило је подробнија сведочанства од архимандрита Стефана у жељи да преуреди постојеће монашке школе у Румунији. Са друге стране, питомци ове школе, одмах по примању монашког чина и рукоположењу упућени су парохијама, а уједно и попуњена места учитеља на вероисповедним школама. Други су пак наставили своје школовање у приватној школи проте Милана Николића из Кетфеља.

Почетак Другог светског рата нападом Немачке на Југославију 1941. године неповољно је утицало на рад богословских школа у Југославији. Кандидати су враћени својим кућама а настава прекинута до даљњег. Том приликом и у Румунији било је враћено десетак кандидата. За њих је управа Темишварске епархије актом број 167/Д из 1945. године молила Свети архијерејски синод Српске православне цркве да теолозима који су започели и прекинули школовање дозволи рукоположење уз претходну проверу стечених знања.[39] Услед резолуције Информбироа из 1948. године и затегнутих односа између Румуније и Југославије, практично је било немогуће да се српски кандидати из Румуније школују у Југославији. Управа Темишварске епархије затечена је са два горућа проблема: достарели свештенички кадар и немогућност школовања ван границе Румуније. У међувремену епархија је већ била уврштена у ранг викаријата, те је као таква упутила Министарству вероисповести у Букурешту молбу да се оснује појачка школа, како је актом број 177/1948 пружена могућност свим вероисповестима.

Епархијска управа је најпре 1951. године одлучила, и за то тражила одобрење министарства, да појачки курс отпочне у Манастиру Светог Георгија, али, по свему судећи, није било одобрења да се отвори у овом манастиру. Преписка је и даље настављена те је епархија 1953. године поново послала молбу министарству вера да се оснује појачки курс. У одговору министарство је наложило конзисторији да образложи на који ће начин функционисати овај курс као и да се пошаљу имена полазника. У случају испуњавања свих тражених формалности одобрава се да појачки курс отпочне у 1953/1954. школској години.

После обављања свих формалности школа је отворена свечано 19. септембра/2. октобра 1953. године у Манастиру Бездину и најпре се на овај курс уписало 12 ученика. Настава је одржавана у седмичне смене од понедељка до петка. Предвиђено је да овај курс траје пет година, али како су услови и смештај полазника били недовољни и на терет остарелом братству Манастира Бездина већ идуће године школа је премештена у Темишвар, и овде остала до укидања школске 1960–1961. године. Од предмета које су слушали полазници убрајају се: Свето писмо, литургика, појање, омилитика, румунски језик, догматика, руски језик, пастриско

[39] Сажето према: Стеван Бугарски, Православна српска богословија Епархије темишварске 1953–1960, Темишвар, 2009.

богословље, немачки језик, морално богословље, латински језик, историја српске цркве, српски језик, филозофија, грчки језик, црквенословенски језик. После сваког тромесечја полазници су полагали испит из стеченог знања. Богословија и интернат смештен је у самој згради Темишварске епархије.

Наставни кадар сачињавали су свештеници Епархије темишварске, а на челу течаја именован је архијерејски заменик прота Стефан Томић. Остали предавачи су били: Драгутин Остојић (Стари Завет, руски језик, цртање), Миливој Беленцан (катихизис, морално богословље), Јован Папин (историја хришћанске цркве, српски језик), Љубомир Бугарин (појање, хигијена, спорт), Миливој Стојин (литургика, типик), Милорад Илић (француски језик, словенски језик), Вељко Унипан (појање, хор, румунски језик), Пантелејмон Дошен (пчеларство, пољопривреда), Љубомир Филипов (грчки језик, латински језик, црквенословенски језик, руски језик, српски језик), Павле Марковић (Свето писмо, појање), Јован Гајер (румунски језик, историја српске цркве, филозифија, психологија), Георгије Бугарски (немачки језик, црквено право, догматика, етика, администрација, историја хришћанске цркве). Свега је ову школу уписао 41 кандидат[40], од којих су 27 завршили течај, а од њих 22-оје ступило је у свештенички чин.

Школовање свештеничког кадра у новонасталим приликама после именовања новог архијерејског заменика протојереја ставрофора Владимира Марковића, све до децембарске револуције 1989. године, побољшано је из више разлога. У ту сврху за један део кандидата који су похађали румунску православну богословију *Јон Попасу* из Карансебеша,[41] епархијска управа именовала је протојереја ставрофора Драгомира Петковог за хонорарног

---

[40] Станомир Мирковић, Милош Стојков, Борислав Радак, Мирко Вадасан, Василије Везелић, Георгије Јовановић, Миливој Никић, Георгије Петков, Георгије Плавшић, Драгослав Росић, Мирослав Стојков, Станислав Тодоров, Милорад Бабин, Боривој Илић, Влада Јованов, Јосиф Лупуловић, Владимир Марковић, Жива Милован, Влајко Мутавски, Димитрије Никшић, Стеван Петров, Стеван Рајић, Раденко Стојковић, Станимир Велимировић, Миосав Гинђилов, Пера Дињашанин, Добромир Јоргован, Радивој Миленковић, Славко Миленовић, Славо Милетић, Александар Михајловић, Александар Петровић, Никола Радивојевић, Стеван Станковић, Бранко Тот, Стеван Јефтић, Владимир Остојић, Славко Остојић, Акса Петров, Радомир Петровић, Рада Шацин, Александар Стојин. Ванредно су положили испите Василије Миливојев, Пантелејмон Ћирић, Боривој Добросављевић, Љубомир Журка, Миливој Качик, Миодраг Перишић.

[41] Георгије Андрејић, Рада Арсин, Мила Арсеновић, Славољуб Везелић, Јоца Живановић, Василије Жупунски, Душан Кључар, Матић Љубомир, Милорад Остојин, Небојша Попов, Сава Поповић, Станковић Бранислав, Радослав Стојков, Георгије Сујић, Милорад Остојин.

професора при Карансебешкој богословији. Прота Драгомир је повремено одлазио у Карансебешу и ове српске кандидате учио српском црквеном појању, словенском језику и историји српске православне цркве. Кандидати који су касније настављали теолошке студије уписивали су се на Теолошки факултет у Сибиу[42] и Букурешту.[43] Са друге стране, залагањем епископа шумадијског и администратора Епархије темишварске др Саве Вуковића група кандидата уписала је студије на Београдској богословији и на Православном Богословском факултету у Београду. После децембарске револуције епископ др Сава Вуковић, а и његов наследник епископ Лукијан Пантелић, наставили су идеју о школовању будућих свештеничких кандидата у матици. Кандидати су према одлуци епархијског архијереја били примани у Богословију Светог Арсенија Сремца у Сремским Карловцима,[44] Богословију Светог Саве у Београду,[45] Богословију Светих Ћирила и Методија у Призрену,[46] Богословију Светог Петра Добросанског у Фочи[47] и Богословију Света Три Јерарха у Крки.[48] Они који су желели стећи академско теолошко образовање упућивани су на Православни Богословски факултету у Београду,[49] или у новије време

---

[42] Миливој Добрић, Драган Мирослав, Милан Јоргован, Васа Лупуловић, Владимир Марковић, Жива Мартиновић, Петков Драгомир, Александар Петровић, Георгије Плавшић, Емилијан Стојков,

[43] Пера Илијевић, Стева Рајић.

[44] Перица Живановић, Живорад Јаношевић, Борислав Макавеј, Јоца Несторовић, Зоран Остојић, Влада Петрин, Корнел Станојевић, Зоран Милованов, Милан Миоковић, Предраг Новичић, Драган Новичић, Радивој Рајчић, Јустин Стојановић, Саша Јашин, Перица Орбишор, Данијел Божин, Бохак Антон, Предраг Јоргован, Дејан Јакшин, Миливој Горник, Драгослав Везелић, Снежан Михај, Васа Моза, Миле Јанковић, Витомир Дејан, Дејан Жигум, Мирослав Попов.

[45] Љубодраг Богичевић, Верољуб Брнзеј, Саша Костић, Далибор Миленковић, Дина Чоков, Предраг Остојин, Емануил Станковић, Душко Остојин, Васа Јеремић, Далибор Михајловић, Богољуб Мартиновић, Јадран Мартиновић, Станко Станојевић, Слађан Јанковић, Златко Радивојевић, Далибор Брнзеј, Стојан Петровић, Арсеније Бугарски, Борислав Ђорђевић, Зоран Живић.

[46] Оливер Гинђилов, Борислав Лепојев, Сава Мареш, Сава Станковић, Бошко Тикартић, Милорад Младеновић, Алин Верза, Маријан Хергане.

[47] Дејан Жигум.

[48] Данијел Паларије.

[49] Милорад Остојин, Стојан Петровић, Арсеније Бугарски, Борислав Ђорђевић, Зоран Живић, Борислав Јовановић, Драган Керпенишан, Сава Корнић, Живојин Малетић, Маринко Марков, Милован Милин, Светомир Миличић, Драгослав Милован, Валериу Божидар Михајловић, Илија Павловић, Милан Стојановић, Огњан Плавшић, Василије Плестић, Бранислав Станковић, Мирослав Ђурковић, Благоје Чоботин.

на Теолошки факултет у оквиру Факултета за књижевност, историју и теологију[50] при Западном Универзитету у Темишвару и Теолошком Факултету Иларион В. Фелеа у Араду.[51] Више академско звање доктора наука свештенички кадар Епархије темишварске стекао је на универзитетима у Београду,[52] Араду,[53] Букурешту,[54] Темишвару,[55] Клужу[56] и Сибиу.[57].

Брига управе Епархије темишварске за школовање свога кадра током времена била је условљена разним потребама и историјским и политичким приликама и неприликама. Одвојеност од матичне земље или удаљеност од главних центара српске духовности нису биле препреке да се будући кандидати за свештенички и монашки чин упознају са историјом, културом, црквеним појањем свога народа. По рукоположењу у свештенички чин они су постајали светионици својих парохија јер *када се рукоположи млад свештеник то је као да се саградила црква у којој ће се служити пола века*. Наведени примери јасно доказују да је интересовање за школовање свештеничког кадра јачало, нарочито за стицање систематског теолошког образовања. Ако су свештеници на парохијама или монаси у манастирима поправљали стање набоље у праскозорје 18. столећа, у новијим данима наше историје активност високе црквене јерархије знатно је допринела побољшању интелектуалног слоја свештеничког и свештеномонашког реда. По свему судећи, црквена јерархија је увек водила бригу око уједначавања образовања свештеника и уложила знатне напоре да се оспособи кадар који ће ваљано, у одређеним токовима историје и културе, обављати своју мисију освећивања и просвећивања повереног духовног стада.

---

[50] Миодраг Јовановић, Силвју Јарема, Лазар Станковић, Слободан Вујић, Ћипријан Небанчеа, Атанасије Цоцин.

[51] Иван Попов.

[52] Јустин Стојановић, докторанд културолошких наука.

[53] Маринко Марков, доктор црквеног права.

[54] Бранислав Станковић, доктор теологије.

[55] Саша Јашин, доктор историје и докторанд на одсеку за славистику; Благоје Чоботин, докторанд на одсеку за славистику.

[56] Васа Лупуловић, доктор историје.

[57] Јосиф Станковић, доктор теологије.

Архивска грађа

ИАК (Историјски Архив Кикинда) – Циркуларни протокол Српске православне парохије Опово

АСПЕТ (Архив Српске православне Епархије темишварске) – Протокол седница парохијског одбора Темишварско Градског

АСПЕТ – Матични протоколи парохије темишварско градске

Библиографија

Бугарски, Стеван, *Српско православље у Румунији*, Темишвар–Београд–Нови Сад, 1995.

Бугарски, Стеван, Православна српска богословије Епархије темишварске 1953–1960, Темишвар, 2009.

Бугарски, Стеван, *О нашем монаштву после Првог светског рата*, у *Билтен Српског православног викаријата у Темишвару*, год. XI-XII, бр. 41-48/1982-1983, стр. 67-72.

Веселиновић, Рајко*, Срби у Великом рату 1683–1699*, у Историја српског народа. књ. 3, св. 1. Београд, 1993.

Јашин, Саша, *Иванда*, Темишвар, 2003.

Iaşin, Saşa, *Arhimandritul Pavle Kengelac (1766-1834) – cu ocazia împlinirii a 250 de ani de la naşterea sa*, în Analele Banatului, S.N., Arheologie – istorie XXIV, 2016.

Костић, Слободан, *Богословски течај у Темишвару 1800. године,* Темишвар, 1926.

Попов, Дејан, *Свештенство Епархије темишварске 1797. године* (1), у Темишварски зборник, Нови Сад, 2015.

Пузовић, Љиљана И., *Парохијско свештенство Темишварске епархије средином XVIII века*, у Темишварки зборник, 9, Нови Сад, 2017, стр. 19-39.

Руварац, Иларион, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар, 1888.

Руварац, Димитрије, *Темишварска епархија од њена постанка до 1758. год. Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије,* Срп. манастирска штампарија у Сремским Карловцима, 1914.

Церовић, Љубивоје, Срби у Румунији, Нови Сад, 1997.

Cosma, Aurel, *Bănăţeni de altă dată, vol. I*, Timişoara, 1933.

НОВИЈА ИСТРАЖИВАЊА О СРПСКОЈ ПРАВОСЛАВНОЈ ЕПАРХИЈИ ТЕМИШВАРСКОЈ

мр Сања Цврката[1]

Сажетак: У прилог сагледавања веома богате грађе о месту и улози Српске православне цркве у целокупној националној историји, као и библиографског баштињења те исте грађе која се налази у српској периодици, приступљено је анализи црквених тема у Темишварском зборнику. Темишварски зборник, ISSN 0354-6721, излази од 1994. године и садржи научноистраживачке радове о Србима у Румунији. Ови радови су претходно саопштени на симпозијумима у организацији Темишварског одбора, који делује у Одељењу за друштвене науке Матице српске. Досад је публиковано десет бројева, закључно са 2018. годином. Темишварски зборник делимично је библиографски обрађен у узајамно библиографско-каталошкој бази података COBIB.SR. На сајту Матице српске у одељку за научне часописе имамо отворен приступ скоро свим бројевима Темишварског зборника.

Поред Будимске, Темишварска епархија је најстарија епархија Српске православне цркве у расејању и већ је била доста проучавана, а у Темишварском зборнику овом темом су се бавили: Стеван Бугарски, Божидар Панић, владика Сава Вуковић, Даница Петровић, Дејан Попов, Дејан Јакшић, Павле Станојевић и др.

Смернице које је дао у првом броју Зборника будућим истраживачима академик Владимир Стојанчевић (1923–2017), по питању проучавања црквене историје српских и српско-румунских епархија у саставу Карловачке митрополије делимично су испоштоване. У овим смерницама акцент је усмерен на проучавање малих и удаљенијих парохија и живота Срба у њима (Липова, Карансебеш, Лугош, Оршава, Решица и друга места), а и на проучавање црквеног и црквено-школског живота српских насеља у Банатској клисури. Свакако, досад публиковани научни радови у Темишварском зборнику итекако употпуњују слику црквеног живота Срба у Румунији од првих писаних извора у 16. веку до данас. Фокус досадашњих научних радова у Зборнику усмерен је на живот и делатност српских архијереја у Румунији, правни положај свештенства и монаштва, и неколицина радова из црквене уметности, како ликовне тако и музичке. У десетом броју зборника имамо и

[1] Библиотекар саветник, Библиотека града Београда, sanja.dusanova@gmail.com

обраду једног новог поља истраживања, а то су парохијски храмови у Темишварској епархији из пера Љиљане И. Пузовић.

Кључне речи: Темишварска епархија, Карловачка митрополија, Темишварски зборник, аналитичка библиографија периодике.

Увод

У време прославе осам стотина година од успостављања аутокефалности Српске православне цркве (1219–2019) велика је привилигија посветити се и једној од најстаријих епархија које су ван отачаственних граница. Наиме, Сава Немањић, потоњи Свети Сава, је 1219. године рукоположен од стране цариградског патријарха Манојла I Сарантина у Никеји за првог српског архиепископа, а српска црква добија аутокефалност и достојанство архиепископија.

Срби на просторима данашње Румуније имали су развијен црквени живот много пре Велике сеобе 1690. године. Резултати најновијих историографских истраживања корене српског православља на тлу данашње Румуније налазе још на почетку 12. века, везујући појаву наше црквене организације за посету архиепископа Саве Немањића угарском двору 1220. године и добијање дозволе од угарског краља да Српска православна црква води бригу о нашем животу на тим територијама. Први познати податак о постојању епархије СПЦ на тлу данашње Румуније потиче из 1479. године, где се помиње митрополит Дионисије са седиштем у Јенопољу. После пада Баната под Турке 1552. године, Угарска митрополија подељена је на два дела. Српска православна црква организована на подручју Ердеља за седиште је задржала Јенопоље, док је део који је заузела турска војска седиште епархије имао у Липови. Ердељски митрополит Генадије помиње се 1580. године, а седиште му је било у Сасебешу. Епископија у Липови помиње се у документима већ 1563, а први српски епископ који је имао седиште у Темишвару, Неофит, забележен је 1608. године. Арадска епархија се простирала на подручју северно од Темишварске епархије, са друге стране Мориша, према поречју Криша. Установљена је у време реорганизације православне цркве на подручју Кришане 1695. године. Када је основана Поморишка граница, на њено чело стао је епископ Исаија Ђаковић, који је 1708. године изабран за првог српског митрополита у Аустријском царству.[2]

---

[2] Павле Станојевић, „Сређивање архивске грађе у цркви Светог Петра и Павла у Араду и сумарни попис докумената“, *Темишварски зборник,* Бр. 4, 2006, стр. 144-145.

И по Великој сеоби, и дуго по заснивању Крушедолске (1708), односно Карловачке митрополије (1713), Темишварска епархија је остала у надлежности Београдске митрополије, све до сједињења Београдске и Карловачке митрополије, у којем је Темишвару припала посебна улога. Наиме, Пожаревачким миром из 1718. године Аустрија је на рачун Турске добила Банат, Олтенију, део Србије са Београдом, делове Босне и Славоније. Београдски митрополит Мојсије (Петровић) је преместио седиште своје митрополије у Темишвар, где је устоличен 1721. године. По смрти карловачког митрополита Викентија (Поповића) 1726. године, Мојсије (Петровић) је изабран и за митрополита карловачког, чиме је практично почело уједињавање Српске православне цркве са територије Аустрије. При спровођењу јерархијске поделе у Карловачкој митрополији 1864. године Темишварска епархија је, као српска, остала у Карловачкој митрополији, с тим што је уступила румунске црквене општине, а преузела српске црквене општине из Арадске епархије. Мешовите црквене општине су додељене према већинској припадности верника. По мери укидања надлежности Карловачке митрополије, односно њеног укључивања у васпостављену српску Београдску патријаршију после Првог светског рата, и Темишварска епархија је постала део уједињене Српске православне цркве.[3] Тадашњи епископ Георгије Летић преместио је седиште из Темишвара у Кикинду. Године 1931. дошло је до арондације између Темишварске и новоуспостављене Епархије банатске (наследница Епархије вршачке), тако да је прва у потпуности преузела српске вернике у Румунији, а друга у Србији.

После смрти епископа Георгија Летића (1935) Темишварска епархија није попуњавана до данас, па је администрација овом Епархијом постала правило. Око шеснаест година Епархијом је администратирао др Сава (Вуковић), епископ шумадијски, а од маја 1996. администрација је поверена епископу будимском Лукијану (Пантелићу). Епархија је данас подељена на три окружна протопрезвитерата: Арадски, Соколовачки и Темишварски. Има 48 парохија и пет манастира.[4]

---

[3] Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији,* Православна српска Епархија темишварска, Темишвар; Српска академија наука и уметности, Београд; Прометеј, Нови Сад, 1995, стр. 11-12.

[4] Предраг Пузовић, „Епархије Српске православне цркве у расејању“, *Богословље*, год. 40**,** бр. 1-2, 1996, стр. 90-91.

Научна истраживања о српском православљу у Румунији

Подстрек за научно проучавање српског православља у Румунији дошао је од нашег уваженог академика, блаженопочившег епископа шумадијског Г. Саве (Вуковића), у време када је он био администратор Темишварске епархије (1980–1996). До тог времена имали смо неколицину штампаних радова:

- *Први шематизам Српске православне епархије темишварске: за годину 1897.* који је саставио протођакон Евгеније Летица, а издала је Епархијска управа Темишварска у Сремским Карловцима исте године 1897;
- статистички подаци у оквиру општег прегледа *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год*;
- радови проте Слободана Костића после Првог светског рата (*Шематизам православне Српске епархије темишварске у краљевини Румунији за 1924. годину*; *Српска црква и школа у Румунији 1930. године*; *Статистички преглед Православне српске епархије темишварске: за 1932. годину*; *Гробови епископа и грађана темишварских у православном српском Саборном храму темишварском: 1757–1838*).

О протојерeју Слободану Костићу имамо следеће сведочанство: Обично су га звали скраћено: Прота Костић. А он је на својим књигама уз име редовно додавао чин и место боравка: Прота Слободан Костић, Темишвар. Мада није био Темишварац по рођењу. Рођен је у Бачком Фелдварцу (сада Бачко Градиште) 1884. године. Богословију је завршио у Сремским Карловцима, а као парох темишварски служио је од 1909. до 1947. Вршио је дужност катихете за средњошколску омладину у Темишвару 1909/1910. школске године, епархијског подбележника за црквено-административне послове (1.8.1909–31.12.1910), епархијског рачуноревизора за Окружне протопрезвитерате темишварски и арадски (1. 1.1911–24.2.1916), епархијског бележника од 15.8.1919. и архијерејског заменика од 1942. до преласка у мировину. У Темишвару, стицајем околности, дуго није било владике. Последњи темишварски епископ, др Георгије (Летић), прешао је у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца још 1918. године, па је најпре као епископ темишварски столовао у Великој Кикинди, затим 1932. године прешао у Вршац као епископ банатски, а у Темишвар је долазио само повремено. По његовој смрти 1935. године темишварски епископски престо није више попуњаван, него повераван у администрацију. Због тога је прота

Слободан Костић, по свом положају, практично био први човек и за цркве, и за школе, јер су све српске школе у Румунији биле вероисповедне.[5]

Седамдесет година после прота Костићевих шематизама, 1995. године, на светлост дана појавила се монографија, шематизам *Српско православље у Румунији* као плод дугогодишњег истраживања инжењера Стевана Бугарског, потпредседника Епархијског савета епархије темишварске.

Када говоримо о истакнутим савремним истраживачима Темишварске епархије прво место, свакако, припада господину Стевану Бугарском. Рођен је у Српском Семартону (Румунија) 1939. Свршио је Српску гимназију у Темишвару (1956) и две године Факултета руског језика на Педагошком институту у Букурешту (1958). Осуђен на шест година поправног затвора због вербалног деликта, робовао је до помиловања 1962. По повратку из затвора запослио се као физички радник и машин-бравар, и свршио Машински факултет на Техничком универзитету у Темишвару (1971). Радио је у струци и сарађивао у Српској периодици и Српској емисији Радио Темишвара. Сада је пензионер; живи у Темишвару. Бави се културном историјом Срба на територији данашње Румуније. Аутор је следећих књига: По Семартону кроз простор и време (1982), Оно што се памти (1983), Годишњице Српског Семартона (1994), Српско православље у Румунији (1995), Три века Текелијине цркве (коаутор, 2002), Семартонски летописи (2004); сакупља српски фолклор – књиге: Бећарац (1982), Сватовац (1983); Дневник Саве Текелије (приредио, 1992); Ђорђе Бранковић: Хроника Словена Илирика, Горње Мезије и Доње Мезије (превео и приредио, 1994). Од првенца „По Семартону кроз простор и време“ (1982) до књиге „Монаштво Карловачке митрополије: грађа за биографски речник“ (коаутор Сава Вуковић, 2018), његово дело обухвата тридесетак томова из домена друштвене и културне историје Срба у Румунији.

Темишварски зборник

У прилог сагледавања веома богате грађе о месту и улози Српске православне цркве у целокупној националној историји, као и библиографског баштињења те исте грађе која се налази у српској периодици, приступљено је библиографској анализи црквених тема у

[5] Стеван Бугарски, „Прота Слободан Костић – жижа свога времена“, *Темишварски зборник,* бр. 3, 2002, стр. 27-29.

Темишварском зборнику. Темишварски зборник, ISSN 0354-6721, излази од 1994. године и садржи научноистраживачке радове о Србима у Румунији. Ови радови су претходно саопштени на симпозијумима у организацији Темишварског одбора, који делује у Одељењу за друштвене науке Матице српске. Досад је публиковано десет бројева, закључно са 2018. годином.

Смернице[6] које је дао у првом броју Зборника будућим истраживачима академик Владимир Стојанчевић (1923–2017), по питању проучавања црквене историје српских и српско-румунских епархија у саставу Карловачке митрополије делимично су испоштоване. У овим смерницама акцент је усмерен на проучавање малих и удаљенијих парохија и живота Срба у њима (Липова, Карансебеш, Лугош, Оршава, Решица и друга места), а и на проучавање црквеног и црквено-школског живота српских насеља у Банатској клисури.

Детаљним прегледом свих досад публикованих радова у поменутих десет бројева Темишварског зборника можемо закључити да је грађа о Темишварској епархији још увек недовољно истражена. Разлог за то је још увек несређена архивска грађа.

Већ и сама чињеница да је српска православна црква Светог Петра и Павла у Араду подигнута у раздобљу између 1698. и 1702. године, и да су јој ктитори били чланови чувене српске породице Текелија, говори о значају архивске грађе која се чува у овој цркви. У архивској грађи која се налази у Српској православној црквеној општини, поред матичних књига, домовних и циркуларних протокола Арадске епископије, различитих рачунских књига и евиденција прихода и расхода бројних задужбина и одбора црквене општине, очувани су и пописи ученика, књиге наплате станарине од кућа издатих у закуп, дневници рада Српске основне школе, као и разни записници и преписка Управног одбора, Школског одбора, Црквеног одбора, Српске добротворне задруге и свих других фондација, задужбина и завода који су постојали при Српској црквеној општини у Араду. Постоји и велики број докумената који откривају нове податке о знаменитим Србима у Араду. Сачувани су, између осталог, копија тестамента Еустахије Арсић, говор патријарха Јосифа Рајачића у Горњем дому Парламента у Пешти, разни списи о догађајима 1848. године итд.

---

[6] Владимир Стојанчевић, „О типологији и хронолошким периодима проучавања прошлости Срба на територији данашње Румуније“, *Темишварски зборник*, бр. 1, 1994, стр. 25-27.

По завршетку послова у Араду 2001. године, архивисти Архива Војводине започињу рад у Епархијском двору у Темишвару где су затекли архивску грађу Темишварске епархије. Том приликом, у подрумима испод Епархијског двора, нађено је још двадесетак картонских кутија са веома вредном архивском грађом насталом у распону од средине 18. до првих деценија 20. века, писаном на српском, немачком, латинском и црквенословенском језику. Организован рад на сређивању ове архивске грађе започет је 2005. године и траје и даље.

Што се тиче архивског фонда, који се под називом Српског православног викаријата у Темишвару чува у Тамишкој жупанијској служби Националног архива Румуније, ту заправо имамо само школску тематику, тј. грађу о српским вероисповедним школама у Румунији за период од 1900. до 1948.

Архивски фонд број 4 Архива Војводине *Темишварска епархија – Темишвар* категорисан је као фонд од изузетног значаја. За разлику од већине архивских фондова и збирки који се највише састоје од списа смештених у инвентарне јединице – кутије, овај се фонд састоји искључиво од књига (14,6 метара). Књиге су већим делом сачуване, док списи нису. Неколико књига је везано за ранији 18. век (Miscellanea), али основни распон година књига, уз присутне празнине, јесте 1781/3–1940. Фонд је архивистички сређен, урађен је сумарни инвентар, израђени предметни, именски и географски регистри за најмање 55 књига, од постојећих 347 књига.

У досадашњим радовима Темишварског зборника на тему Темишварске епархије имамо следеће тематске целине (следствено универзалној децималној класификацији библиографске грађе):

– о библиотекама манастира Светог Георгија на Брзави и манастира Бездина, као и о рукописном Четворојеванђељу српског калуђера Никодима, и о натписима на обредним предметима и споменицима арадске цркве Светих апостола Петра и Павла;
– о српским архијерејима који су столовали на просторима данашње Румуније и Баната, па и шире (свети Максим Бранковић, епископ будимски Јустин (Јовановић), епископ Софроније Кириловић, епископ арадски Синесије (Живановић), епископ темишварски Николај (Димитријевић), као и интервју са данашњим администратором Темишварске епархије епископом будимским Г. Лукијаном (Пантелић). Овде можемо прикључити и радове о јеромонаху Митрофану (Шољмошанову), о протојереју Слободану Костићу, о игуману манастира

Бездин Дионисију (Живоиновићу), затим приказ грађе за биографски речник *Монаштво Карловачке митрополије;*

– о црквама Темишварске епархије (Црква Светог Георгија у Темишвару, Црква у Новом Араду, Црква Светог Јована Крститеља у староарадском Ћуковцу, Црква Светог арханђела Гаврила у Овсеници и о парохијским храмовима из 18. века);

– о парохијском свештенству Темишварске епархије из 18. века;

– о администрацији и правном положају српских православних епархија у Румунији;

– о српској вероисповедној школи у Нађвали, а и о монашкој школи у манастиру Бездин;

– о икони Светог Николе у манастиру Черника;

– о крсној слави;

– о црквеним уметницима (сликарској породици Алексић; Спиридону Трбојевићу, непознатом српском музичару у Темишвару половином 19. века; о хорском појању у Темишвару, као и о вајарима Јанићи из Арада);

– приказ прозног и поетског опуса јеромонаха Мирона Ненадовића (1889–1949);

– и о сређивању архивске грађе у Темишварској епархији.

Око трећине досад публикованих радова у Темишварском зборнику бави се проучавањем Темишварске епархије што сведочи о значају српског православља за очување културног и националног идентитета Срба у Румунији. Неколицина радова која нас обавештава о стању и темпу сређивања архивске грађе у Темишварској епархији, управо и наговештава нова открића о српском православљу у Румунији.

Од аутора радова у Темишварском зборнику на тему Темишварске епархије, поред Стевана Бугарског, између осталих, истичу се:

- историчар и архивски саветник Дејан Јакшић (1973), који од 2001. године ради у Архиву Војводине где се бави старијим архивским фондовима и обрадом грађе на латинском језику. Током три истраживачка боравка у Темишвару систематски је проучавао садржај архивске грађе везане за данашњу територију Војводине, Баната и српски народ у тамошњем Државном архиву.
- инжењер електронике и телекомуникација Дејан Попов (1979), који се бави историјом Срба на територији Баната у Румунији. Објавио је књиге: Хор

Православне српске саборне цркве у Темишвару 1997–2007 (Монографске белешке), 2007 (друго, допуњено издање, 2017); Православна српска парохија у Улбечу, 2015; и више радова из области културне историје Срба у Румунији, као и из области технике у стручној периодици.

- пензионер, доктор физике Душан Ј. Попов (1948), који се посветио проучавању прошлост Срба у Поморишју.
- историчар уметности Павле Станојевић, који је био тринаест година управник Архива Војводине, када је организовао и руководио сређивањем српских црквених и манастирских архива по Војводини, у Араду (Румунија) и Коморану (Словачка), директор Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (од 2003), а 2004. изабран је за секретара Матице српске.

Закључак

Време у коме живимо је време обиља информација, које свакако изискују адекватно праћење, селекцију и библиографску обраду, а потом добру систематизацију у корпусу општег националног каталога. Данас су актуелни електронски каталози у узајамној бази српских библиотека. Имамо на националном нивоу неколико оваквих база, али и у оквиру њих оскудна су финансијска средства и кадар. То све наводи на закључак да библиографски рад остаје доста селективан и тиме непотпун. Појединици који преузимају на себе пројекте које треба да спроводи институција и даље су јунаци нашег времена. Када говоримо о месту и улози библиографског рада у сфери српске православне црквене литературе може се приметити да су црквене библиографије такође продукт рада појединаца. Не постоји нити једна национална база у којој се организовано спроводи библиографска обрада црквене библиографије, а све библиотеке раде само селективну библиографску обраду ове грађе. С обзиром на обим посла, неопходно је да се за сваку сферу људске делатности и у нашој земљи формирају стручни тимови који би посвећеније радили на квалитетнијој и целовитијој библиографској обради грађе. Институт за теолошка истраживања при Православном богословском факултету засад само подржава појединачне пројекте израде тематских, као и аналитичких библиографија (библиографија чланака) православних часописа. Нама библиографима, који смо свесни значаја једног уређеног тимског рада на потпунијим библиографским базама остаје да лобирамо и тражимо нове прилике за остварење ове идеје.

Додатак

Селективна библиографија о Српској православној епархији темишварској (чланци публиковани у Темишварском зборнику)

027.6:271.222(497.11)-523.6(498) БИБЛИОТЕКЕ

БУГАРСКИ, Стеван

1. Библиотека манастира Светога Георгија на Брзави. 1. књиге на словенским језицима / Стеван Бугарски. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 175-191.

ВОЈНОВИЋ, Жарко

2. Библиотека манастира Бездина према инвентару из 1783. године / Жарко Војновић. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 10 (2018), стр. 95-116.

091(=163.41) РУКОПИСИ

МИЛИН, Жива

3. О српском калуђеру Никодиму и о његовом рукописном Четворојеванђељу, преписаном 1404-1405. године у манастиру Водица, у румунској земљи / Жива Милин. – Белешке. – Summary; Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 151-156.

271.222(497.11)-523(498) ЦРКВЕ

МАКУЉЕВИЋ, Ненад

4. Мирослав Тимотијевић: Црква Светог Георгија у Темишвару, Нови Сад, 1996 / Ненад Макуљевић. – Приказ.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 2 (2000), стр. 213-219.

ПАНИЋ, Божидар

5. Црква Светог Јована Крститеља у староарадском Ћуковцу / Божидар Панић. – илустр. – Белешке уз текст. –Rezumat; Summary.
У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. – Бр. 4 (2006), стр. 31-50.

БУГАРСКИ, Стеван

6. Црква Светог арханђела Гаврила у Овсеници / Стеван Бугарски. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.
У: Бр. 6 (2011), стр. 83-89.

ПУЗОВИЋ, Љиљана И.

7. Парохијски храмови у Темишварској епархији средином XVIII века / Љиљана И. Пузовић. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.
У: Бр. 10 (2018), стр. 29-41.

БУГАРСКИ, Стеван

8. О православној цркви у Новом Араду / Стеван Бугарски. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.
У: Бр. 10 (2018), стр. 199-2004.

271.222(497.11)-526.62(498) ИКОНЕ

СТОШИЋ, Љиљана

9. Свети Никола на Орлецу / Љиљана Стошић. – илустр. – Белешке уз текст. – Rezumat; Summary.
У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. – Бр. 4 (2006), стр. 95-101.
271.2-526.62(498.1) п.о. Икона Светог Николе – Манастир Черника

271.222(4971.11)-726.1-36:929 СВЕТИТЕЉИ

БУГАРСКИ, Арсеније

10. Свети Максим (Бранковић) у Влашкој по румунским изворима / Арсеније Бугарски. – Белешке. – Summary. – Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 7-18.

271.222(497.11)-726.2:929 БИОГРАФИЈЕ ЕПИСКОПА

ВУКОВИЋ, Сава

11. Николај (Димитријевић) епископ темишварски (1728-1744) / Сава (Вуковић) епископ шумадијски. – Белешке. – Summary. – Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 113-124.

ЛУПУЛОВИЋ, Васа

12. Живот и рад епископа Софронија Кириловића / Васа Лупуловић. – Белешке. – Summary. – Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 135-141.

РАЈИЋ, Стеван

13. Синесије (Живановић) епископ арадски 1751-1768. / протојерej Стеван Рајић. –Белешке. – Summary. Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 243-249.

ПОПОВ, Дејан

14. Из преписке епископа темишварског Николаја (Димитријевића) / Дејан Попов. –Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat ; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 155-165.

ЈАКШИЋ, Дејан

15. Аутобиографија епископа будимског Јустина (Јовановића) / Дејан Јакшић. –Библиографија. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 10 (2018), стр. 167-176.

271.222(497.11)-726.3:929 СВЕТОВНО СВЕШТЕНСТВО

БУГАРСКИ, Стеван

16. Прота Слободан Костић – жижа свога времена / Стеван Бугарски. – Белешке. – Summary. – Rezumat. – Прилог: Библиографија радова проте Слободана Костића.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 27-42.

ПОПОВ, Дејан

17. Свештенство Епархије темишварске 1797. године (1) / Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 8 (2015), стр. 91-109.

ПУЗОВИЋ, Љиљана И.

18. Парохијско свештенство Темишварске епархије средином XVIII века / Љиљана И. Пузовић. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Библиографија. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 19-39.

ПОПОВ, Дејан

19. Свештенство Епархије темишварске 1797. године (2) / Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 127-147.

ПОПОВ, Дејан

20. Свештенство Епархије темишварске 1797. године (3) / Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 10 (2018), стр. 177-197.

271.222(497.11)-9(498) СРПСКО ПРАВОСЛАВЉЕ

ГАВРИЛОВИЋ, Никола

21. Јурисдикција Карловачке митрополије над православним Румунима у Банату, Кришани у Ердељу / Никола Гавриловић. – Литература. – Резумат. – Ресümее.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 1 (1994), стр. 63-79.

БУГАРСКИ, Стеван

22. Српско православље у Румунији (1864–1990) / Стеван Бугарски. – Белешке. –Резумат. – Резиме на рус. јез.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 1 (1994), стр. 81-90.

ГАВРИЛОВИЋ, Владан

23. Две окружнице темишварско-липовског митрополита Георгија Поповића из 1745–1746. године / Владан Гавриловић. – Белешке.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 2 (2000), стр. 181-189.

ПОПОВ, Душан

24. Очуван идентитет СПЦ у Румунији: разговор са преосвећеним епископом Лукијаном, епископом будимским и администратором Темишварске српске епархије водио је Душан Попов.

У: Бр. 5 (2008), стр. 7-10.

БУГАРСКИ, Стеван

25. Правни положај Православне српске епархије темишварске / Стеван Бугарски. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 6 (2011), стр. 7-22.

271.222(497.11)-788:929 МОНАШТВО

ПОПОВ, Дејан

26. Јеромонах Митрофан (Шољмошанов) (1866-1941) / Дејан Попов. – Белешке. – Summary; Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 211-217.

ЈАКШИЋ, Дејан

27. Биографија Дионисија (Живоиновића) приликом његовог постављења за игумана манастира Бездина / Дејан Јакшић. – Библиографија. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 149-154.

КАРАНОВИЋ, Мирјана

28. Сава, епископ шумадијски: Стеван Бугарски, Монаштво Карловачке митрополије. Грађа за биографски речник, Манастир Гргетег, Гргетег 2018. / Мирјана Карановић.

У: Бр. 10 (2018), стр. 211-213.

БУГАРСКИ, Стеван

29. Монашка школа у манастиру Бездину 1922/23. Године / Стеван Бугарски. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 41-60.

373.3(=163.41)(498) ВЕРОИСПОВЕДНА ШКОЛА

ПОПОВ, Душан Ј.

30. Српска вероисповедна школа у Нађвали 1919–1946. / Душан Ј. Попов, Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. –Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 61-90.

ПОПОВ, Душан Ј.

31. Српска вероисповедна школа у Нађвали 1919–1946. / Душан Ј. Попов, Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 9 (2017), стр. 61-90.

ПОПОВ, Душан Ј.

32. Српска вероисповедна школа у Нађвали 1869–1919 / Душан Ј. Попов, Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 10 (2018), стр. 73-94.

94(=163.41)(498 Satu Mare)"1869/1919"

39(=163.41)(498) КРСНА СЛАВА

РАДАН, Миља Н.

33. Нови прилог карашевској крсној слави / Миља Н . Радан, Миљана Радмила Ускату. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Библиографија. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 6 (2011), стр. 91-141.

ЛАУШ, Никола

34. Заштитник дома код карашевског народа у односу према кршћанској вјери / Никола Лауш. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Библиографија: стр. 199-200. –Summary; Rezumat.

У: Бр. 7 (2014), стр. 189-200.

730(=163.41)(498) ВАЈАРИ

ЈОВАНОВИЋ, Миодраг

35. Вајари Јанићи из Арада / Миодраг Јовановић. – Белешке. – Summary. – Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3 (2002), стр. 89-94.

75(=163.41)(498) СЛИКАРИ

МИКИЋ, Олга

36. Сликарска породица Алексић / Олга Микић. – Summary; Rezumat.

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 3(2002), стр. 173-183.

Сликари – Темишвар

Црквено сликарство – Темишвар

783(=163.41)(498) МУЗИЧАРИ

ПЕТРОВИЋ, Даница

37. Спиридон Трбојевић непознати српски црквени музичар у Темишвару половином XIX века / Даница Петровић. – Белешке. –Summary; Rezumat.

У: Темишварски зборник. [Књ.] 3 / главни и одговорни уредник = editor - in - Chief = redactorul şef şi responsabil Мирјана Малуцков ... [и др.]. - Нови Сад : Матица српска, 2002. - Бр. 3 (2002), стр. 199-209.

78.071.2:929 Трбојевић С.

РАИЦКИ, Слободан

38. Јоца Бугарски, Хорско појање при темишварском саборном храму Вазнесења Господњег, Темишвар, 2011 / Слободан Раицки.

У: бр. 7 (2014), стр. 238-239.

ПОПОВ, Дејан

39. Хорско појање при Српској саборној цркви у Темишвару (1836–1844) / Дејан Попов. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 7 (2014), стр. 87-102.

821.163.41(498) КЊИЖЕВНОСТ

МИЛИЋ, Исидора

40. Мирон Ненадовић, ИЗАБРАНИ СПИСИ, Књига уместо споменика, Темишвар 2004 / Исидора Милић.

У: Бр. 4 (2006), стр. 240-241.

930.2:003.071=163.41(498) ЕПИГРАФИКА

ПАНИЋ, Божидар

41. Натписи на обредним предметима и споменицима арадске цркве Светих апостола Петра и Павла / Божидар Панић, Стеван Рајић. – Белешке

У: Темишварски зборник. - ISSN 0354-6721. - Бр. 2 (2000), стр. 199-208.

930.25(=163.41)(498) АРХИВСКА ГРАЂА

СТАНОЈЕВИЋ, Павле

42. Сређивање архивске грађе у цркви Светог Петра и Павла у Араду и сумарни попис докумената / Павле Станојевић. – Белешке уз текст. – Фотограф. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 4 (2006), стр. 143-174.

СТАНОЈЕВИЋ, Павле

43. Сређивање архивске грађе Српске православне епархије у Темишвару и манастира Бездина од 2005. до 2010. године / Павле Станојевић. – Белешке уз текст. – Фотограф. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 6 (2011), стр. 251-282.

СТЕПАНОВ, Љубомир

44. Фонд Српскога православног викаријата темишварског у Тамишкој жупанијској служби Националног архива Румуније у Темишвару / Љубомир Степанов. – Библиографија. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 7 (2014), стр. 225-227.

ЈАКШИЋ, Дејан

45. Фонд Темишварске епархије у Архиву Војводине / Дејан Јакшић. – Напомене и библиографске белешке уз текст. – Библиографија: стр. 222. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 7 (2014), стр. 217-223.

СТАНОЈЕВИЋ, Павле

46. О раду на сређивању архивске грађе Српске православне епархије у Темишвару од 2011. до 2014. године / Павле Станојевић. – Rezumat; Summary.

У: Бр. 8 (2015), стр. 199-214.

94(=163.41)(498) ИСТОРИЈА

ЈАКШИЋ, Дејан

47. Стеван Бугарски – Љубомир Степанов, Срби у Темишвару. Град, Савез Срба у Румунији, Темишвар 2011, 486 стр. / Дејан Јакшић. – Белешке.

У: Бр. 7 (2014), стр. 248-250.

ПОПОВ, Игњатије

48. О поседу Срба у Ченеју 1910. године / Игњатије Попов. – Rezumat ; Summary.

У: Бр. 8 (2015), стр. 173-181.

Литература

Бугарски, Стеван, Српско православље у Румунији, Православна српска епархија темишварска, Темишвар; Српска академија наука и уметности, Београд; Прометеј, Нови Сад, 1995, стр. 283.

Пузовић, Предраг, „Епархије Српске православне цркве у расејању“, *Богословље*, год. 40, бр. 1-2, 1996, стр. 90-91.

ТЕМИШВАРСКИ зборник = The Timişoara Review = Culegere de Studii – Timişoara, 1994, 1- . - Нови Сад: Матица српска, Темишварски одбор, 1994-2018, ISSN 0354-6721

NEW RESEARCH ON SERBIAN JUDICIAL EPARCHY OF TEMISAVARIAN

SUMMARY

In support of the very rich material about the place and the role of the Serbian Orthodox Church in the entire national history, as well as the bibliographical heritage of the same material that is in the Serbian periodical, the analysis of church topics in the Timisoara collection was made available. The Timisoara review, ISSN 0354-6721, has been published since 1994 and contains scientific research works on Serbs in Romania. These works were previously announced at symposiums organized by the Timisoara Committee, which operates in the Department of Social Sciences of Matica Srpska. So far, ten numbers have been published, ending in 2018. The Timisoara review is partially bibliographically processed in a collaborative bibliographic-catalog database COBIB.SR. On the website of Matica Srpska, in the section for scientific journals, we have an open approach to almost all the numbers of the Timisoara review.

In addition to Budimska, the Timisoara Dicese is the oldest eparchy of the Serbian Orthodox Church in the diaspora and has already been studied quite a lot, and in the Timisoara review about same thema scribed the following authors: Stevan Bugarski, Bozidar Panić, Bishop Sava Vuković, Danica Petrović, Dejan Popov, Dejan Jakšić, Pavle Stanojević et al.

The guidelines given in the first issue of the Timisoara review to future researchers by academician Vladimir Stojančević (1923-2017) regarding the study of the ecclesiastical history of Serbian and Serbian-Romanian dioceses within the Karlovci metropolis are partially respected. In these guidelines, the emphasis is on studying small and distant parishes and the life of Serbs in them (Lipova, Karansebeš, Lugoš, Oršava, Rešica and other places), as well as the study of the church and church-life of Serb settlements in Banatski Klisuri. Certainly published scientific works in the Timisoara review complement the image of the church life of the Serbs in Romania from the first written sources in the 16th century to the present. The focus of the previous scientific works in the Timisoara review is focused on the life and activity of Serbian archbishops in Romania, the legal position of the clergy and monks, and a number of works in church art, both fine arts and musical. In the tenth issue of the review, we also have the processing of a new field of research, and these are the parish churches in the Timisoara eparchy in the work of Ljiljana I. Puzovic.

Keywords: Timisoara diocese, Karlovac metropolis, Timisoara review, analytical bibliography of periodicals.

СРПСКИ ДОБРОВОЉАЧКИ МЕМОРИЈАЛИ У ЈУГОИСТОЧНОЈ РУМУНИЈИ

мр Милоје Ж. Николић[1]
Ђорђе Стошић[2]

Сажетак: Краљевина Србија је крајем новембра 1915. године окупирана од Аустроугарске, Немачке и Бугарске. Народна скупштина, Влада, војска и део народа упутили су се преко албанских и црногорских планина према Јадранском мору. У исто време, Царска Русија је започела преговоре са Румунијом настојећи да је привуче у табор сила Антанте. Преговори су се одужили, али је ипак 17. августа 1916. потписан Букурештански споразум којим је Румунија ступила у савез са Русијом и њеним савезницама. Уговором су Румунији обећана велика територијална проширења на рачун Аустроугарске и Бугарске. Заузврат, Румунија је морала да отвори и држи фронт у Ердељу против Аустроугарске, као и да са Русијом зарати на Доњем Дунаву против Бугарске. Руском одреду под командом генерала Зајанчковског придружила се и Српска добровољачка дивизија састављена махом од православних Срба аустроугарских поданика који су доспели у руско ропство. Борбе румунских и руских јединица против Бугарске армије вођене су од 7. септембра до 22. октобра 1916. године, када су се Румуни, Руси и Срби повукли до десне обале Дунава, да би се почетком новембра пребацили на супротну обалу препустивши Северну Добруџу Бугарима. Српска добровољачка дивизија показала се у најлепшем војничком издању претрпевши страховите губитке. Тада се у румунској војци појавила тврдња: „Да се Срби никада не предају“. Српски војници пали у борбама вођеним у Јужној (Бугарској) Добруџи сахрањени су на Међународном војничком гробљу у Добричу, као и у неким костурницама заједно са Бугарима, Русима и Румунима. Добровољци погинули у Северној (Румунској) Добруџи, односно у Југоисточној Румунији почивају на једном гробљу и две спомен-костурнице. Највише их почива у костурници у граду Меџидија, али их има и у заједничкој костурници у Пиетренију и на гробљу у селу Мирча Вода.

Кључне речи: Срби, Бугари, Румуни, Руси, Северна и Јужна Добруџа, Аустроугарска, ратници, костурница, гробље, војска, страдање.

---

[1] Историчар конзерватор саветник, nikolicmiloje@gmail.com

[2] Историчар конзерватор, виши стручни сарадник, Завод за заштиту споменика културе Ниш, djordje.stosic@zzsknis.rs

Увод

Да би ублажила притисак Централних сила, после окупације Краљевине Србије новембра 1915. године, Русија је Румунију привукла у табор сила Антанте.[3] Румунија је стала уз Русију потписивањем Букурештанског уговора 17. августа 1916. Овим уговором Румунији су обећана велика проширења на терет Аустроугарске. У случају победе Румуни су полагали право на Ердељ (Трансилванија) и комплетан Банат до Тисе и Дунава. Поред тога обећано им је право и на бугарску Јужну Добруџу, веома плодну област. Да би стекла могућност за тако велика проширења Румунија је морала да у Ердељу отвори и држи фронт према Аустроугарској, као и да са руском војском отвори ратиште на доњем Дунаву, тј. румунско-руској војсци придружила се и Српска добровољачка дивизија састављена од Срба аустроугарских поданика са неколико Хрвата. Добровољачка дивизија под заповедништвом пуковника Стевана Хаџића прикључена је руском 47. мешовитом корпусу под командом генерала Зајанчковског. Рат између Румуније и Бугарске почео је ноћу, између 31. августа и 1. септембра 1916. Српска добровољачка дивизија сударила се са јединицама 6. бдинске (видинске) дивизије на прилазима граду Добричу 7. септембра 1916. године.[4] Добровољци су неустрашиво војевали скоро уништивши непријатељску дивизију, иако су морали да се боре и против бугарске коњице.

Војничко гробље у Добричу

[3] Милан Мицић, *Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Банатски културни центар, Ново Милошево 2016, стр. 99.

[4] Андреј Митровић, Павле Ивић, Драгиша Живковић, Предраг Палавестра Дејан Медаковић, Радован Самарџић и Владета Тешић. *Историја српског народа, шеста књига, други том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 1983, стр. 218.

Око Добрича су вођене љуте борбе и следећег 8. септембра, али залуд. Због лошег румунског ратовања и притиска бугарске Треће армије војиште се померило дан хода према северу, на линију између села Кара Синан (данашње Росеново) и Осман Фак (Козлодујци, добило име по Козлодујском пуку од Видина, који је ту тешко пострадао од српских добровољаца). На том фронту вођене су велике борбе 13. и 14. септембра у којима је српска дивизија разбила неколико непријатељских јединица. Али због неуспеха на осталим деловима фронта наређено је ново повлачење.

Румунско-руска и српска војна кампања у обе Добруџе трајала је 34 ратна дана септембра и октобра 1916. Она је обележена непрестаним повлачењем Антантиних трупа. После прве две борбе Српска добровољачка дивизија претрпела је велике губитке оставши без 2.600 ратника избачених из строја. Она је у тим борбама успела да разбије 25, 36. и 16. и делове 8. бугарског пука наневши им губитке од 5.000 ратника избачених из строја.[5] Трећу велику борбу водила је Српска добровољачка дивизија код Кокарџе и Сосуси Беја између 18. и 20. септембра. Ова места налазе се у Југоисточној Румунији, а Кокарџа се данас зове Пиетрени (Pietreni). И тада су српски ратници нанели непријатељу тешке губитке, претрпевши и сами велике губитке. После ове борбе командант дивизије пуковник Стеван Хаџић јављао је руској врховној команди Ставци, као и српској врховној команди да су добровољци одважно ратовали и да се убудуће морају боље чувати да не би нестали.

Пуковник Стеван Хаџић (1868–1931)
командант Српске добровољачке дивизије

[5] Милан Мицић, *Српски добровољци у Русији 1914–1918*, op.cit., 107.

Вероватно због овог извештаја добровољци су повучени у резерву. После кратког предаха (22–30. септембар) добровољачка дивизија се обрела у саставу Добруџанске армије, која се састојала од пет савезничких дивизија.[6] Добровољци су поново војевали од 2. до 6. октобра код Амзаче и Едилкјоја. Оба места се налазе у Југоисточној Румунији, односно Северној Добруџи, а Амзача се пише и изговара као Amzacea. У борби код Амзаче Друга бригада добровољачке дивизије овладала је местом приморавши на одступање 25. турску низамску дивизију, која је састојала од три пука. У спомењутим тешким бојевима дивизија је претрпеле страховите губитке: из строја је избачено 1.020 ратника, од тога 115 погинулих, 727 рањених и 178 несталих. У последњу борбу на Добруџанском ратишту код Енџи Махале и Едилкјоја од 19. до 21. октобра српска дивизија ушла је вема заморена, ослабљена и проређена. После три дана ратовања, дивизија се повукла 21. октобра, претрпевши и тада озбиљне губитке: 128 погинулих, 835 рањених и 472 нестала, укупно 1.435 војника, подофицира и официра. Румунско-руска и српска армија се од 22. до 27. октобра непрестано повлачила према Дунаву. Добровољачка дивизија прешла је Дунав код Иксаче новембра исте године нашавши се у Исмаилу.

Карта Добруџе са приказаним ратним дејствима
током септембра и октобра 1916. године

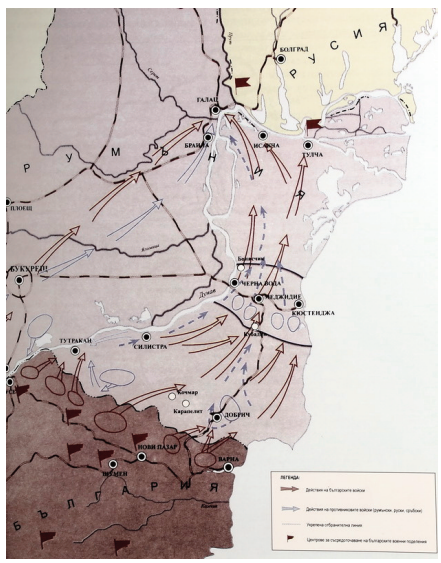

[6] Милан Мицић, *Српски добровољци у Русији 1914–1918,* op. cit., 112.

Српска добровољачка дивизија је за 34 ратна дана претрпела губитке од 53%. Из строја је изгубила 9.349 војника, од тога 722 погинула, 6.147 рањена и 2.480 нестала, од којих се 657 добровољаца појавило у Допунском батаљону. Током ратовања у обе Добруџе Српска добровољачка дивизија избацила је из строја 14.800 непријатељских војника, запленивши 4 артиљеријске батерије, 8 митраљеза и 1.450 пушака. За показану храброст дивизија је одликована са 2.408 високих одликовања српских, руских и румунских.[7]

Десантни чамци коришћени током добруџанског ратовања, на војном гробљу у Добричу

Током Добруџанског војевања Бугарска војска је добили помоћ од савезничких армија Немачке и Турске.[8] Захваљујући томе успела је да одбрани Јужну Добруџу од руско-румунског настаја и привремено окупира Северну, али то ју је скупо коштало, а самим тим је олакшало њен притисак

[7] Милан Мицић, op.cit., *Српски добровољци у Русији 1914–1918,* стр. 117.

[8] Симеонов Радослав, *Добричката епопея 1916, историко библиографски справочник*, Музеј града Добрича, Добрич 2006, стр. 15.

на Солунском фронту. Одбрана Јужне Добруџе подигла је самопоуздање бугарске армије и народа, јер су до тада стално имали пред очима чињеницу да су им Руси седамдесетих година 19. столећа подарили државу и слободу.

Српска спомен-костурница у Меџидији

Меџидија се налази у Северној Добруџи, односно Југоисточној Румунији, између луке Констанце и Дунава. Основана је средином 19. века, доласком Татара, вероватно са Крима, у доба Кримског рата (1854–1856.). Град је добио име тадашњег султана Абдул Меџида I (1839–1861). Данас у њему живи седамдесет хиљада становника, махом потомака досељених Татара, који су у међувремену прешли у православље, говоре румунским језиком и изјашњавају се као Румуни. Занимљиво је додати да огромна већина житеља Меџидије личи на своје рођаке који живе у Татарстану у Сибиру.

Да би се пронашли и ексхумирали земни остаци погинулих добровољаца широм обе Добруџе и сахранили у костурницу у Меџидији, основан је Одбор Савеза добровољаца „за обављање националне дужности“ преноса костију ратника у костурницу. Одбор је основан 1922. кренувши одмах у сабирање новца за сакупљање костију и градњу спомен-костурнице. Али резултати његовог рада били су неочекивано лоши, па је 1925. држава решила да се умеша. Министарство војске и морнарице донело је одлуку да се на десетогодишњицу Добруџанске епопеје 9. септембра 1926. године подигне костурница са спомеником. Исте 1925. године изабран је председник Одбора генерал Стеван Хаџић.

Спомен-костурница у Меџидији

Спомен-костурница је сагрђена 1926. године, на узвишењу изнад града, где се некада простирао дивизијски бивак. Подизање костурнице трајало је месец дана, а над њом је изведен споменик у облику четворостране пирамиде, који је изграђен од венчачког мермера довезеног из Србије, као поклон инжењера Милошевића.[9] Пројекат за споменик урадио је вајар Доријо, иако је планирано да споменик буде изведен од зеленог гранита са капелицом и костурницом испод, према пројектима архитекте Ђ. Бајаловића. Крипта, односно костурница смештена је у бетонском квадратном постољу 10,60 x 10,60 висине 5,00 метара.

Спомен-костурница у Меџидији

Спомен-пирамида са источне стране има грб Краљевине СХС, а испод следи посвета:

ЈУНАЦИМА
ПРВЕ СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ ДИВИЗИЈЕ
ПАЛИМ У ДОБРУЏИ У БОРБАМА
ОД 25. АВГУСТА ДО 12. ОКТОБРА 1916.

[9] Виолета Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918–1955*, Докторска дисертација одбрањена на катедри за Историју уметности Универзитета у Београду, Београд 2013, стр. 314.

ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ
ЗАХВАЛНА ОТАЏБИНА
КРАЉЕВИНА СРБА
ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА.

Испод се налази истоветни текст написан румунским писмом и језиком:

EROILOR
DIVIZIEI I-A DE VOLUNTARI SARBI
CAZUTI IN DOROGEA
IN LUPTELE DE LA 25 AUGUST
PANA LA 12 OCTOMVRIE 1916
PENTRU ELIBERARE si UNITATE
PATRIA RECUNDSCTOARE
REGATUL SARBILOR,
CROATILOR si SLOVENILOR

На западној страни пирамиде исписана су имена већине места где је дивизија ратовала:

Спомен-костурница у Меџидији

DOBRIČ – KARA SINAN
HARDALI – TEKEDERESI
KOKARDJA – AMZACEA
ENGE MAHALE – EDILKJOJ

Споменик је освећен 8. септембра 1926. године.[10]

Град Мецидија даровао је четири хектара земљишта око споменика за уређење спомен-парка. Аташе Краљевине СХС у Румунији генерал Чолак Антић уступио је по хектар: Београду, Загребу Љубљани и Сарајеву, да би сваки од њих имао могућност да уреди и одржава свој простор. Овакво поступање открива насилно настојање Краљевине да наметне заједнички именитељ борбе за слободу и уједињење свим њеним народима. Да ли су, и шта су радиле поменуте општине са поклоњеном земљом није нам познато. Али знамо да смо на том простору после 89 година затекли пространо и лепо уређено православно гробље.

Спомен-костурница у Мецидији са гробљем

[10] Виолета Обреновић, *Српска меморијална архитектура 1918–1955*, стр. 374.

На његовој средини налази се спомен-костурница са пирамидом. Костурница је затрпана земљом по којој расте негована трава и црни борови. Костурница је правоугаоне основе 10,60 х 10,60 м, а по њеним горњим ивицама постављено је дванаест бетонских стубића 0, 50 х 0,50 висине 0,70 м, међусобно удаљених од 2,18 до 2,48 метара. Стубићи су повезани тешким ланцима. Унутар те ограде постављена је пирамида у основи 6,52 х 6,52, висине 7,00 м. Од тла до постоља пирамиде урађено је 17 мермерних степеника.

Године 2006. на спомен-костурници су извршени конзерваторско-рестаураторски радови према пројекту Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда. Завод је вршио надзор, а радове је извела румунска фирма S.C. Du management construct. Лево од поменутог степеништа постављене су две спомен-плоче, на левој је написана посвета на српском:

Спомен плоча са посветом

ОВДЕ ЈЕ ВЕЧНА КУЋА РАТНИКА
ЈУНАКА ПРВЕ СРПСКЕ ДОБРОВОЉАЧКЕ
ДИВИЗИЈЕ ПАЛИХ НА ТЛУ ДОБРУЏЕ
У ЖЕСТОКИМ БИТКАМА 1916. ЗБРАТИМЉЕНИХ
СА РУМУНСКИМ ВОЈНИЦИМА У ВЕРИ И ЖРТВАМА
НЕКА ИМ ЈЕ ВЕЧНА СЛАВА
ЛИГА РУМУНСКО-СРПСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА
30. 01. 2007.

На десној спомен-плочи налази се истоветан текст на румунском језику:

AICI ODIHNESC INTRU VESNICIE
OSEMINTE ALE BRAVILOR OSTASI
DI DIVIZIEI I SARBA DE VOLUNTARI,
CAZUTI PE PANIANTUL DOBROGEI
IN APRIGEL ..... DIN 1916,
INFRATITI..... SI CROADINTA
CU .... ROMANI
VESNICA POMENIREA
LIGA DE..... SARBA
30 I 2007.

Десно од степеништа постављена су три јарбола за заставе, а у њиховом подножју налазе се две спомен-плоче. На десној је српским језиком, латиничним писмом исписана посвета:

Спомен-плоча о изведеним радовима 2007. године

RADOVE IZVELA FIRMA
S. C DU MANAGEMENT
CONSTRUCT S. R. L 2006.
GODINE, SREDSTVIMA
KOJE JE OBEZBEDILA
VLADA REPUBLIKE SRBIJE
I MINISTARSTVO RADA,
ZAPOŠLJAVANJA I
SOCIJALNE POLITIKE
2007.

На левој спомен-плочи уписан је истоветан текст преведен на румунски језик:

LUCRARILE AU FOST EXECUTATE DE
FIRMA S. C. DUO MANAGEMENT
CONSTRUCT S. R. I. IN ANUL 2006.
..... ASIGURATE
DE GUVERNUL REPUBLIII SERBIA
SI MINISTERUL MUNCII
ANGAJARILOR SI POLITICII SOCIALE
2007.

Спомен-костурница у Кокарци (Пиетрени)

Код Кокарце и Сосуси Беја вођене су велике борбе између руско-румунских и српских војника против Бугарске треће Варненске[11] армије потпомогнуте савезничким немачким и турским јединицама од 18. до 20. септембра 1916. године. Српски ратници су и тада нанели непријатељу страховите губитке, претрпевши и сами такође велику штету. Током

[11] Бугарска трећа армија звала се и Варненска, јер је на фронт у Јужној Добруџи око Добрича дошла из гарнизона приморског града Варне.

жестоких борби пало је са обе стране преко хиљаду бојовника. Њихови земни остаци су сабрани и сахрањени у спомен-капелу у средишту Кокарце, која се данас зове Пиетрени (Pietreni). Спомен-капела је освештана 26. октобра 2006. године.

Спомен-костурница у Кокарци – Pietreni

Према сведочењу колеге Радослава Симеонова, тадашњег кустоса на међународном војничком гробљу у Добричу, у костурници се поред посмртних остатака чувају и спискови страдалих ратника. Радослав је преписао имена бугарских војника, напоменувши да се тамо налазе и српска.

Српски ратници на међународном војничком гробљу у селу Мирча Вода

Једно Међународно војно гробље смештено је у селу Мирча Вода (Mirca Voda), које се налази поред пруге и канала Дунав–Црно море. Гробље има спомен-капелу са звоником која је саграђена између 1925. и 1928. године. У

средишњем делу гробља, иза капеле постављена је спомен-костурница. Остали простор је подељен на парцеле: румунска, руска, бугарска, немачка и руско-бугарска. Наших седам добровољаца сахрањено је на руским и бугарским парцелама. На гробљу почива око пет хиљада и двеста војника.

Спомен-капела на Међународном војном гробљу у Мирча Води

Надгробни крст Гаврила Димитријевића

Гаврило Димитријевић је изгубио живот као војник. Поред имена и презимена нема других података о овом ратнику.

Димитријевићево име и презиме исписани су румунским писмом и језиком.

Његов надгробни крст је од бетона широк 100, а висок 70 и дебео 10 сантиметара. Напомена: Надгробни крстови свих ратника су исте величине па их више нећемо наводити.

SOLD
DIMITRIEVICI GAVRIL

ВОЈНИК
ДИМИТРИЈЕВИЋ ГАВРИЛО

Надгробни крст војника Мијата Војводића

Ратник Мијат поред имена и презимена има и датум смрти.

Војводићево име и презиме уписани су румунским писмом и језиком.

SOLD
VOIDIVITGE MIJAT
29 10 917

ВОЈНИК
ВОЈВОДИЋ МИЈАТ
29 10 (1)917

На бугарско-руској парцели пронашли смо једног српског ратника.

Надгробни крст Драже из Сарајева

Дража је родом из Сарајева. Он нема ни презимена, али има годину страдања 1918. што упућује на претпоставку да је после Добруџанске епопеје продужио да војује нашавши смрт у последњој години Великог рата.

Његово име и име града порекла написани су румунским писмом и језиком.

DRAJA SARAVO
1918.

ДРАЖА САРА(ЈЕ)ВО
1918.

На бугарској парцели сахрањена су три српска војника.

Надгробни крст Марина Горановића

Марин на надгробном крсту има име и презиме и годину смрти. Његови основни подаци исписани су румунским писмом и језиком.

FRUNT
GORANOFF MARIN
11 10 917

ФРОНТАШ
ГОРАНОВИЋ МАРИН
11 10 (1)917

Надгробни крст Теодора Георгијевића

Теодор је можда страдао непосредно на фронту јер му то пише на крсту. Георгијевићеви лични подаци исписани су румунским писмом и језиком.

FRUNTA
GHEORGHEEFF TEODOR
R 4 CAL 5. 6. 917

ФРОНТАШ
ГЕОРГИЈЕВИЋ ТЕОДОР
R 4 CAL 5. 6. (1)917

Надгробни крст Јордана Македончића

Јордан је страдао 3. јула 1917. године.

Његови подаци уписани су такође румунским писмом и језиком.

PLUTMAJ
MAGHEDONCIC IORDAN
11 MITR
3. 7. 1917.

ПЛУТ МАЈ (Непознато значење)
МАКЕДОНЧИЋ ЈОРДАН
11. МИТР.(Непознато)
3. 7. 1917.

Надгробни крст Александра Тенелића Ђорђевића

Александар Ђорђевић је изгубио живот као војник. Поред имена и презимена нема других података о овом ратнику.

Ђорђевићево име и презиме исписани су румунским писмом и језиком.

SOLD
TENELICSC ALEXANDRU
GHEORGHEVICI

ВОЈНИК
ТЕНЕЛИЋ АЛЕКСАНДАР
ЂОРЂЕВИЋ

Закључак

Добровољачка српска дивизија формирана је захваљујући несебичној помоћи Руске Царевине. Срби, аустроугарски војници, поставши руски ратни заробљеници радо су прихватили позив Руске армије 1914–1916. и јавили се добровољно у састав војске Краљевине Србије, која се од 1916. године налазила на Солунском фронту.

Бројни Срби понети патриотским осећањима, као и могућношћу да напусте тескобни заробљенички живот пријавили су се у добровољце. Убрзо после првог одушевљења схватили су да су постали велеиздајници Хабзбуршке монархије довевши тиме у тежак положај не само себе, већ и своје породице и фамилије у Црно-жутој монархији. У овој околности се вероватно налази објашњење њихових ратничких подвига на фронтовима. Многи су „безглаво" срљали у борбу у огањ, желећи рађе да погину, него да их заробе и тиме изложе страдању своје најмилије код куће.

Командант Српске добровољачке дивизије постао је пуковник Стеван Хаџић, који је на дужност дошао са Солунског фронта. Пре повлачења наше војске из отаџбине постојали су планови да се добровољци уведу у борбу у Србији. Нове околности после повлачења преко Албаније промениле су и планове везане за Добровољачку дивизију, која је укључена у 47. мешовити корпус под заповедништвом генерала Зајанчковског. Руски корпус је са румунском војском ратовао против Бугарске армије у Јужној и Северној Добруџи од 7. септембра до 22. октобра 1916. год. Српска добровољачка дивизија је током тих ратних операција претрпела страховите губитке оставши без 53% људства. Из строја јој је избачено 9.349 војника, од тога је погинуло 722 ратника, 6.147 је рањено и 2.480 нестало. Од несталих се касније појавило у допунском батаљону 657 бораца. Доцније су бројни помрли од задобијених рана, па је број страдалих далеко већи од броја палих у борбама.

Изгинули ратници сахрањују се тамо где су изгубили животе, па су кости наших добровољаца расуте по Јужној Бугарској и Северној Румунској Добруџи. Дакле, српски добровољци почивају од Међународног војничког гробља у Добричу, преко Спомен-костурнице у Росенову и уништене у Козлодујцима, све у Бугарској, па до Спомен-костурнице у Меџидији, Спомен-капеле у Кокарџи (Пиетрени) до Међународног војног гробља у месту Мирча Вода у Југоисточној Румунији.

Знајући за наведено стање ми смо током теренских истраживања и обраде Српских војних меморијала у Бугарској 2015. и 2017. године,

проширили истраживања и на Северну Добруџу, пронашавши и обрадивши помињане војне меморијале. При томе морамо напоменути да се од обрађених меморијала до наше посете Румунији знало једино за Спомен-костурницу у Мецидији.

Сва три обрађена војна меморијала налазе се у добром стању. Србија се стара о Спомен-костурници у Мецидији, а о остала два меморијала Румунија.

На основу горе саопштених сазнања предлажемо да се током службених посета наших дипломатских представника Спомен-костурници у Мецидији, исто уради и Међународном војном гробљу у Мирча Води и Спомен-капели у данашњем Пиетренију. Страдали добровољци заслужују далеко више од куртоазне посете једном годишње на Дан примирја 11. новембра, када су прекинута непријатељства у Великом рату 1918. године. Тога дана се на војним меморијалима одржавају парастоси на језицима почивших ратника и вешају заставе њихових отаџбина. Тада у Мирча Води и Пиетренију нема парастоса на црквенословенском језику и није окачена застава Србије. Да ли су то наши хероји заслужили?

Литература

Митровић, Андреј, Ивић, Павле, Живковић, Драгиша, Палавестра, Предраг, Медаковић, Дејан, Самарџић, Радован и Тешић, Владета, *Историја српског народа, шеста књига, други том. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Српска књижевна задруга, Београд 1983.

Мицић, Милан, *Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Банатски културни центар, Ново Милошево 2016.

Обреновић, Виолета, *Српска меморијална архитектура 1918–1955*, Докторска дисертација одбрањена на катедри за Историју уметности Универзитета у Београду, Београд 2013.

Симеонов, Радослав, *Добричката епопея 1916, историко библиографски справочник*, Музеј града Добрича, Добрич 2006.

SUMMARY

In late November 1915, the Kingdom of Serbia was occupied by Austro-Hungarian, German and Bulgarian. The National Assembly, the Government, the Army and a part of the people headed across the Albanian and Montenegrin mountains towards the Adriatic Sea. At the same time, Imperial Russia started negotiations with Romania in an effort to attract the forces of Antanta. The negotiations were delayed, but on August 1916, the Bucharest Treaty was signed by which Romania entered into an alliance with Russia and its allies. The agreement promised large territorial extensions to Romania at the expense of Austro-Hungarian and Bulgarian. In return, Romania had to open and hold the front in Erdzel against the Austro-Hungarian Empire, as well as with Russia to slam on the Lower Danube against Bulgaria. The Serbian Volunteer Division, composed mainly of Orthodox Serbs of Austro-Hungarian subjects, joined the Russian division under the command of General Zajanckovsky. The fighting between the Romanian and Russian units against the Bulgarian army was conducted from September to October 1916. Serbian volunteer division suffering terrible losses in those fightings. Serbian soldiers killed in action in the South (Bulgarian) Dobrudzha were buried at the International Military Cemetery in Dobrich, as well as in other cemeteries together with the Bulgarians, the Russians and the Romanians. The volunteers who died in the Northern (Romanian) Dobrudzha, or in Southeastern Romania, rest in peace on a cemetery in the city of Medgidia, but also in the common cellar in Pietreni and at the cemetery in the village of Mirce Voda.

КРАЉИЦА МАРИЈА И ДИНАСТИЈСКИ ОДНОСИ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ И КРАЉЕВИНЕ РУМУНИЈЕ

Слађана Здравковић[1]

Сажетак: У модерној историји Србије, њени владари женили су се углавном српкињама, чији је друштвени статус био сличан њиховом. Тек са Михаилом Обреновићем Србија за кнегињу добија странкињу, док је краљ Петар I Карађорђевић био први српски краљ који је за жену имао кћер владара једне суверене државе.[2] Једном речју, у 20. веку краљевски брак био је више од акта приватног живота владара. Политички значај краљеве женидбе огледао се на пољу спољне и унутрашње политике јужнословенске краљевине створене 1918. године. Као чланица Мале антанте, Краљевина СХС борила се заједно са Румунијом и Чехословачком, за очување мира и територијалног поретка у Европи, створеног после Првог светског рата. У контексту поменутих политичких токова међуратне Европе треба посматрати успостављање династичких веза између Краљевине СХС и Краљевине Румуније, женидбом краља Александра Карађорђевића румунском принцезом Маријом од Хоенцолерна. Народ је своју краљицу прихватио с љубављу и поштовањем, а она је истим узвратила водећи рачуна о његовим потребама. Краљу и династији је подарила три сина, три принца, потпуно се посветивши њиховом васпитању и школовању. Остала је упамћена по својој скромности, човечности и хуманости. Краљица Марија је финансијски помагала и даривала цркве и манастире, градила школе и домове, била покровитељ Црвеног крста, као и разних културно-уметничких друштава. Циљ нашег истраживања био је да се у контексту југословенско-румунских дипломатских односа сагледа живот и овековечи улога краљице Марије Карађорђевић као скромне и достојанствене владарке, деци посвећене мајке и добротворке великог срца, те као таква приближи широј читалачкој публици.

Кључне речи: краљица Марија, краљ Александар Карађорђевић, краљ Петар II Карађорђевић, краљ Фердинанд Хоенцолерн, Краљевина СХС, Краљевина Румунија, Мала антанта.

Балканско-подунавско подручје је кроз историју одувек представљало једно од најнемирнијих и најдинамичнијих попришта европске политике.

---

[1] Докторанд, истраживач-сарадник, Институт за европске студије.

[2] А. Ђ. Маринковић, *нав. дело,* стр. 11-12.

Велики рат је са собом донео и велики мир 1918. године, али не и онај који је одговарао интересима земаља Антанте нити држава које су се нашле на страни поражених. Ривалство великих сила над балканским и подунавским државама, оживљавање експанзивне политике у Европи, те јачање политичких струја које су заговарале реваншизам и ревизију париских мировних уговора, само су неки од чинилаца који су условили формирање међуратних регионалних пактова, попут Мале антанте, односно Балканског пакта. Нестанак старих царства и формирање нових националних држава у средњој и југоисточној Европи изменило је у потпуности њену политичку мапу. Поникле на начелу права народа на самоопредељење, државе наследнице су се по проглашењу независности, између осталог, суочиле са проблемом разграничења. Потешкоће око утврђивања границе појавиле су се и између Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевине Румуније. Предмет спора био је Банат, на који су обе стране полагале право.[3]

У исто време када је у Паризу разматран банатски проблем, започели су и преговори о женидби регента Александра Карађорђевића са једном од кћери румунског краља Фердинанда, из немачке династије Хоенцолерн-Симгарингена (чланови ове династије владали су Румунијом од 1866. године до увођења комунистичког режима 1947. године). Повезивање српског двора са румунским сматрано је добрим дипломатским потезом којим би се учврстило пријатељство два балканска народа који су у Првом светском рату припадали снагама Антанте; регулисало питање разграничења и коначно, допринело политичкој стабилности Балкана и очувању Версајског поретка. Веридба краља Александра Карађорђевића са принцезом Маријом Хоенцолерн објављена је званично 9. јануара 1922. године, на 22. рођендан принцезе. Том приликом је договорено да се венчање обави 8. јуна исте године у Београду. Чину венчања претходило је коначно разграничење између две државе фебруара 1922. историјском поделом Баната, којом је острво Ада Кале припало Румунији. Јован М. Јовановић је записао да је та договорена граница била неподесна, кривудава, „као да су је правила два парничара, а не савезника“.[4]

---

[3] Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига,* Београд, 2015, стр. 258-259; Здењек Сладек, *Мала антанта 1919–1938. Њене привредне, политичке и војне компоненте,* Београд, 2019, стр. 13-16.

[4] Даница-Каћа Чоловић, Срђан Чоловић, *Марија Карађорђевић; краљица-мајка*, Београд, 2001, стр. 27-33; Александар Ђ. Маринковић, *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд, 2004, стр. 30-52, 98-99; Јован М. Јовановић, *Дипломатска историја Нове Европе 1918–1938,* II, Београд, 1938, стр. 156.

Будућа краљица Срба, Хрвата и Словенаца, принцеза Марија Хоенцолерн, рођена је 9. јануара 1900. године у Готи (Немачка). Као кћер румунског краља Фердинанда Хоенцолерн-Сигмарингена (владао од 1914. до 1927. године) и енглеске принцезе Марије, налазила се у блиским родбинским везама са дворовима Енглеске (као праунука енглеске краљице Викторије), Русије (праунука руског цара Александра II), Немачке, Шпаније, Португалије... Румунски краљевски пар имао је осим Марије, још две кћери: Јелисавету и Илеану, као и три сина. Звали су је Мињон, јер се у ноћи када је рођена, у позоришту у Готи давала истоимена опера. Румунска принцеза, будућа југословенска краљица Марија, била је велики љубитељ опере, сликања и вајања. По удаји, њен мали атеље налазио се у „Сељачкој кући", у близини двора на Дедињу, у коме је проводила часове одмора бавећи се сликањем или израђујући карикатуре у скулптури. Попут својеврсног мецене, веома је ценила и помагала уметнике, позивајући их у госте. Осим уметности, волела је и природне науке, нарочито хемију, физику и ботанику. Образовање које је стекла на румунском двору употпунила је боравком у школи Хилтфилд у близини Аскота, у Енглеској, након завршетка Првог светског рата. Осим румунског, говорила је француски, енглески, руски и немачки језик. У слободно време бавила се јахањем и аутомобилизмом, зими клизањем и вожњом у бобу. Београђани су имали прилике да виде краљицу како улицама града вози своје синове и децу кнеза Павла. Била је редован члан ауто-клубова у Паризу и Букурешту, али и покровитељ ауто-клуба Београд од његовог оснивања 1922. године. Одевала се скромно, није волела упадљиве и раскошне тоалете, преферирала је једноставне хаљине спортског кроја, пастелних боја који су одговарали карактеру модерне, самосвесне жене која је ценила отменост и неусиљеност.[5]

За време Великог рата, супруга краља Румуније краљица Марија Хоенцолерн и њене две кћери, Јелисавета и Марија, помагале су у војној болници која је носила име „Краљица Марија", негујући болеснике. Принцеза Марија Хоенцолерн имала је свега шеснаест година када се, радећи као болничарка, суочила са стравичном патњом рањених и умирујућих људи. Своју дужност обављала је савесно, схватајући је као своју обавезу према отаџбини и људима који су страдали борећи се за интересе своје краљевине. У својим меморарима, румунска краљица Марија писала је о својој кћери: *„Мињон се сва састојала из суште кротости и осмеха.*

[5] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 19, 52-55; А. Ђ. Маринковић, *нав. дело,* стр. 30-34, 70-72; Бојана Поповић, *Мода у Београду 1918–1941,* Београд, 2000, стр. 69-70.

Њене главне особине изгледа да су биле милосрђе и стрпљење; сем тога и извесна доза равнодушности: она је свачим била задовољна, пристајала је радо да је уз другога, без жеље да икада заповеда или да господари. Никада се није наљутила и никада се ни на шта није пожалила. Њен поглед из великих, плавих очију изражавао је спокојство. Мињон је била штедљиво дете, у свако доба приправна да помогне."[6]

Женидба краља Александра Карађорђевића румунском принцезом изазвала је интересовање у народу, док је југословенска престоница први пут након ослобођења добила разлог за славље. Десетине хиљада људи слило се у Београд, 8. јуна 1922. године како би видело будућу краљицу. „Високе младенце" венчао је Његова светост патријарх српски, архиепископ пећки и митрополит београдско-карловачки Димитрије у Саборној цркви Светог Архангела Михаила у Београду. Краљ Велике Британије Џорџ V, кога је заступао његов други син, принц Алберт (војвода од Јорка, биће крунисан 1936. године за краља Енглеске под именом Џорџ VI) био је венчани кум, кнез Арсен Карађорђевић стари сват, а принц Никола румунски девер. Прихватање кумства од стране енглеског двора представљало је корак ка нормализацији дипломатских односа са Београдом. Наиме, након Мајског преврата из 1903. године Велика Британија је према атентаторско-завереничкој влади заузела најтврђи став: укинула је привремено своје посланство у Србији и упорно захтевала да краљеубице буду кажњене. Краљ Едвард VII био је дубоко потресен чињеницом да су официри убили свог законитог краља, и нарочито, једну жену, па макар она била и омрзнута краљица. Тих година је било готово немогуће раздвојити реакције енглеског краља од става британске владе. Смиривање политичке ситуације у Србији, уз раскидање са свим рецидивима официрске завере која је Карађорђевиће довела на српски престо, био је резултат политичког деловања регента, потом краља Александра Карађорђевића и као такво ишло у корист помирења српског двора са енглеским.[7]

Убрзо након венчања краљица је почела да учи српски језик и према речима њеног сина, краља Петра II, говорила га је веома добро. Савременици су тврдили како је *„краљица Марија од Југославије одмах освојила симпатије свих захваљујући својој скромности, једноставности и доброти. Они који су имали част да посете краљевски пар у двору на Дедињу, сачували*

[6] А. Ђ. Маринковић, нав. дело, стр. 19, 71-72.

[7] Љубомир П. Ристић, *Србија у британској политици 1889–1903,* Београд 2014, стр. 498-512.

су у себи незаборавну успомену на њену топлину и непосредност". Рођење првог сина краља Александра и краљице Марије сматрано је прворазредним догађајем, од важности и за династију и за земљу. Сама краљева женидба представљала је значајан чин на пољу унутрашње и спољне политике. Према члану 56. Видовданског устава из 1921. године, краља је наслеђивало мушко потомство, из законитог брака, по реду првороћења. Рођење престолонаследника био је предуслов за спокојнији живот државе, а брак југословенског краљевског пара био је благословен са три мушка потомка. Престолонаследник Петар рођен је 6. септембра 1923. године у Београду, према дворском протоколу у присуству највиших представника Владе и Скупштине. Краљевић Томислав је рођен 19. јануара 1928, а краљевић Андреј 28. јуна 1929. године. Члан 13. брачног уговора краљевског пара Карађорђевић прописивао је да образовање и старање о деци произашлој из брака буде регулисано према грађанским законима Краљевине СХС, и да деца буду одгајана у православној вери.[8]

Краљичин најважнији задатак било је васпитавање деце. Образована по енглеским узорима, краљица Марија се определила да и своју децу одгаја на сличан начин. Као потомак енглеске краљице Викторије, краљица је за своје синове увек бирала енглеске васпитаче. Они су, међутим, морали да воде рачуна о средини у којој та деца расту и развијају се, тј. требало је да не осете да живе у претераној раскоши. На краљевом имању на Дедињу направљена је дрвена кућица како би се млади принчеви васпитавали у природи, са омиљеним животињама и дружили се са децом из околине. Краљевски пар је код деце развијао толерантан однос према друштву, што потврђује краљичина жеља да се на Дедињу отвори школа коју ће похађати престолонаследник Петар, млађи принчеви и ђаци који станују у том крају Београда. Краљица Марија је бринула о физичком и интелектуалном развоју своје деце. Трудила се да код принчева развије љубав према музичкој уметности: Петар је свирао саксофон, Томислав кларинет, а Андреј тромбон, касније флауту. Код принчева је на првом месту, развијана љубав према народу и отаџбини, а своју државу су упознавали боравећи по њеним разним крајевима. Учени су хуманости, на посредан и непосредан начин, између осталог тиме што је краљевски пар известан број добротворних и културно-просветних друштава ставио под покровитељство малолетних принчева.

[8] А. Ђ. Маринковић, *нав. дело,* 99; Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 35, 63-68; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или Како је укинута монархија у Југославији*, Београд, 2001, стр. 1-3.

Осим тога, краљица је за празник мајки – Материце – редовно примала децу у двор и даривала их. Тај обичај је наставила и након смрти свог супруга, краља Александра. Принчеви су присуствовали тим свечаностима и помагали мајци да дели поклоне.[9]

Синови краљевског пара припремани су и оспособљавани за изузетно одговорне државничке послове, од којих је зависила судбина народа, нарочито када је било речи о престолонаследнику Петру. Краљ Александар посвећивао је много пажње наследнику престола принцу Петру, кога је од најранијег детињства уводио у друштвени живот и обавезе узимајући учешће у протоколарним почастима, уз посебно уважавање родитеља и околине. Принчеви Томислав и Андреј имали су више времена за разоноду и игру. Престолонаследник је одмах по крштењу уписан као редов у Прву чету Другог батаљона Шестог пешадијског пука и у морнарицу као морнар друге класе. Убрзо је добио и свој пук, да би касније постао припадник Краљеве гарде. Са свега годину дана, по жељи његових родитеља, постао је високи заштитник Подмлатка Црвеног крста Краљевине СХС, потом старешина Подмлатка витешке организације Соколи Краљевине Југославије. Након убиства краља Александра, како би га поштедела великог бола, краљица Марија није дозволила да принц Петар види мртвог оца, нити да присуствује испраћају његових посмртних остатака из Марсеја. Краљица Марија је после краљевог убиства остала да живи у Београду, поред своје деце. Када су принчеви Томислав и Андреј 1937. године отишли у Енглеску на школовање, краљица их је редовно обилазила, али је и даље углавном боравила поред малолетног сина, краља Петра II. Краљица Марија се уз то трудила да очува традицију и обичаје породице Карађорђевић, те је преузела покровитељство над крсном славом краљевске породице, строго поштујући српске обичаје и онда када је живела у Енглеској.[10]

Краљица Марија је у данима одмора, а посебно у сезони лова, увек била уз мужа, учествујући и сама у лову и роболову. Краљица се није бавила политиком, изузимајући учешће у протоколарним пријемима. Њено учешће у јавном животу најчешће се испољавало у хуманитарном раду. Обилазила је породилишта и материнска удружења, сиротишта, уточишта за изнемогла и стара лица. Краљица је несебичну помоћ пружала добротворним

---

[9] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 64-67; Др Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици,* III, Београд, 2002, стр. 173.

[10] Б. Глигоријевић, *нав. дело,* стр. 3; Др Б. Глигоријевић, *нав. дело,* стр. 173; Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 65, 68, 86-87.

друштвима која су водила бригу о деци без родитеља, о старим и болесним људима, док је посебну пажњу указивала ратним инвалидима, удовицама и генерално сиротињи, помажући им лично или пак преко хуманитарних друштава. У зимским данима сама је плела блузице и капице за сиромашну децу. Владика Николај Велимировић истакао је краљичино задужбинарство и њену пожртвованост према српском народу следећим речима: *„ У краљици Марији народ је нашао оно за чим је жудео: идеалну владарку, добру супругу, пожртвовану мајку, вредну домаћицу, достојанствену краљицу. Српски народ је благодаран Богу што је краљевски дом узор чедности, слоге, верности и љубави. Узор свим поданицима Њиховог величанства. Гледајући у своју племениту краљицу, народ је оживео у себи успомену на краљицу Јелену Анжујску, ктиторку манастира Градца, и на кнегињу Милицу Љубостињску. "*[11]

Њено величанство краљица Марија Карађорђевић је од доласка у Београд 1922. године помагала народу коме је постала краљица. Прецизан попис институција, друштава и појединаца који су се налазили под заштитом краљице-мајке, како је народ из захвалности прозвао, немогуће је реконструисати, имајући у виду да је већина докумената која сведоче о њеном задужбинарству изгубљена или уништена, а спомен-плоче са њеним именом склоњене са зграда болница, школа и домова након завршетка Другог светског рата. На пољу пружања хуманитарне помоћи краљица Марија уживала је подршку свог супруга, краља Александра Карађорђевића, до његове смрти 1934. године, када је краљица лично преузела бригу о добротворним удружењима и институцијама које су се налазиле под покровитељством породице Карађорђевић.[12]

Један од најзначајнијих материјалних доказа несебичности краљевског пара представљало је оснивање „Краљевог фонда" од средстава сакупљених у целој земљи на име „свадбеног дара" краљу, са задатком да путем награда, помоћи и похвалница помаже институције и појединце који доприносе моралном, културно-образовном, верском и здравственом уздизању народа. Приликом оснивања Фонда, а на дан венчања „високих младенаца", краљ Александар приложио је три милиона динара властитих средстава. Многе болнице, цркве, школе и домови (између осталог, мешовити студентски дом у Београду „Краљ Александар I" – до скора се звао „Иво Лола Рибар", и дом

[11] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 55; Др Б. Глигоријевић, *нав. дело,* стр. 173.

[12] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 10-11.

за девојке „Краљица Марија“ – садашњи назив „Вера Благојевић“) подигнути су и обновљени управо из средстава поменутог Фонда.[13]

После убиства краља Александра, сва средства Фонда пренета су у новоосновану институцију исте намене, названу Канцеларија Њеног величанства краљице Марије. Краљица се обавезала да ће се старати о раду Канцеларије, посредством које су прилагана средства свим организацијама којима су били заштитници краљ Александар, млади принчеви и она лично. Старала се да новчана средства редовно пристижу болницама, црквама, домовима за децу, ђаке и студенте, хуманитарним друштвима, задужбинама и одабраним појединцима. Осим помоћи у новцу, из Краљичине канцеларије упућивани су пакети са одећом, обућом и другим потребним стварима у подручја погођена природним непогодама. Пакети су упућивани и добротворним друштвима широм Краљевине. Новац прикупљен издавањем пригодних и добротворних поштанских маркица са ликовима краљевске породице Карађорђевић, коришћен је за изградњу болница, збрињавање сирочади и сузбијање разних болести, на првом месту туберкулозе.[14]

Школе и домови за ученике, студенте и стара лица који су се налазиле под високом заштитом краљице Марије и чију је изградњу/обнову помагала били су: Основна школа „Краљица Марија“ на Вождовцу; Женска гимназија „Краљица Марија“ у Улици краљице Наталије у Београду; Београдско женско друштво; Друштво ђачких склоништа и школских кухиња; Добротворно друштво књегиња Љубица; Друштво мајка Јевросима; Државна школа за сестре помоћнице у Загребу; Женска занатска школа; Дом студенткиња „Краљица Марија“; Дом Кола српских сестара; Дечји дом „Витешки краљ Александар Ујединитељ“; Дом за васпитање младежи; Дом материнског друштва у Београду; Дом „Краља Александра Првог“; Кухиња краљице Марије; Дом милосрђа у Загребу; Ђачки дом „Краљ Александар Први“ у Скопљу и многе друге васпитно-образовне институције.[15]

Краљица Марија је била покровитељ бројних здравствених организација, институција и болница, међу којима треба истаћи: Лигу против туберкулозе; Друштво београдских жена-лекара; меморијална болница „Др Елси Инглис”; Универзитетска дечја клиника у Тиршовој улици на Врачару; Гинеколошко-акушерска клиника Медицинског факултета у Београду; Онколошки

---

[13] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 10; А. Ђ. Маринковић, *нав. дело,* стр. 94.

[14] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 119-121.

[15] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 31-136, 145-148.

институт Медицинског факултета у Београду; Централни градски завод за заштиту деце, матера и младежи у Београду; Болнице железничара у Демир Капији; Дечја амбуланта на Савској цести у Загребу; Хуманитарно друштво „Српска мајка“ итд.[16]

Краљевски пар је помагао Задужбину Илије Милосављевића Коларца у Београду као и бројна културно-уметничка (певачка) друштва, између осталог: Јужнословенски певачки савез у Београду; Певачко друштво „Захумље“ из Никшића; Српско певачко друштво „Слога“ из Сарајева; Певачко друштво „Гусле“ из Мостара и Музичко друштво „Станковић“ из Београда.[17] Када је реч о добротворним организацијама која су се налазила под покровитељством Њеног величанства, треба истаћи следећа: Црвени крст Југославије; Добротворно друштво Карађорђе; Женско друштво; Коло српских сестара; Материнско удружење; Хуманитарно друштво „Насушни хлеб“; Друштво краљ Дечански; Југословенска унија за заштиту деце; Савез хуманитарних друштава Краљевине СХС; Удружење југословенске ратне сирочади; Удружење породица погинулих и умрлих официра у ратовима од 1912. до 1918; Друштво југословенска школска матица; Друштво за помагање сиротиња и сузбијање просјачења; Друштво „Незаштићена мајка и дете“; Друштво „Доброта“; Хуманитарно друштво „Племенита душа дечје наде“; „Зимска помоћ“ итд.[18]

После погибије краља Александра, владали су напети односи између краљице Марије и кнеза Павла Карађорђевића, који се налазио на функцији намесника до навршавања пунолетства краља Петра II. Милан Стојадиновић, председник југословенске владе и први саветник Круне, налазио се у деликатном положају; са једне стране кнез Павле је у њему тражио савезника у случају војног пуча који би, према тврђењу кнеза, краљица могла евентуално да изазове, док је краљица Марија страховала за свог малолетног сина и њихов положај за време Намеснишства. Председник владе је настојао да спречи ширење гласина у јавности о неслози која је владала у краљевском дому. Према његовим речима, погоршање односа између краљице и кнеза био је резултат деловања књегиње Олге, „којој се сад пружила прилика за раније рђаво понашање према њој“.[19]

---

[16] Ibid., стр. 137-144.

[17] Ibid., 149; стр. 177-178.

[18] Ibid.,стр. 153-175.

[19] Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt,* Rijeka, 1970, str. 557-567.

Краљица Марија је крајем 1939. године отпутовала у Енглеску, како би са синовима, принчевима Томиславом и Андрејем провела Божић. Околности у којима се нашла, операција и потом објављивање рата Краљевини Југославији, нису јој дозволиле да никада више крочи на тло државе чија је била краљица. Током Другог светског рата, краљица се трудила да помогне свом народу. У Лондону је основала две хуманитарне организације за помоћ југословенском народу и заробљеним војницима и официрима: Комитет југословенског друштва Црвеног крста 1. јула 1941. године и Хуманитарно друштво Свети Андреј Првозвани (названо по крсној слави породице Карађорђевић) 1942. године. Помоћ у Југославију стизала је и након завршетка рата, до 1952. године и поред укидања апанаже њој и њеној породици (1944. године); забране повратка у отаџбину породици Карађорђевић (1945. године) и одузимања њихове целокупне имовине у земљи (1947. године).[20]

Њено величанство краљица Марија Карађорђевић преминула је 22. јуна 1961. године у Лондону. Сахрањена је у Виндзору, на гробљу Фрогмору где се сахрањују чланови британске краљевске куће, покрај маузолеја своје прабабе, енглеске краљице Викторије. Њени посмртни остаци пренети су у Србију 2013. године, да би 26. маја била сахрањена на Опленцу, поред сина, краља Петра II Карађорђевића и снахе, краљице Александре. Годину дана касније, одлуком Вишег суда у Београду, краљица Марија је рехабилитована, чиме је Указ Председништва Президијума Федеративне Народне Републике Југославије из 1947. године којим је краљици одузето држављанство и конфискована имовина, проглашен правно ништавним у делу који се односи на Њено величанство.[21]

Литература

Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Петар II Карађорђевић у вртлогу британске политике или Како је укинута монархија у Југославији*, Београд 2001.

Др Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић у европској политици,* III, Београд 2002.

---

[20] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 137-143.

[21] Д. Чоловић, С. Чоловић, *нав. дело,* стр. 115; *Рехабилитована краљица Марија,* http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1574283/rehabilitovana-kraljica-marija.html (приступљено 15.11.2019.)

Јовановић, Јован М., *Дипломатска историја Нове Европе 1918-1938,* II, Београд 1938.

Маринковић, Александар Ђ., *Женидба краља Александра Карађорђевића*, Београд 2004.

Поповић, Бојана, *Мода у Београду 1918-1941,* Београд 2000.

Попов, Чедомир, *Од Версаја до Данцига,* Београд 2015.

Сладек, Здењек, *Мала антанта 1919-1938. Њене привредне, политичке и војне компоненте,* Београд 2019.

Ристић, Љубомир П., *Србија у британској политици 1889-1903,* Београд 2014.

Рехабилитована краљица Марија, http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1574283/rehabilitovana-kraljica-marija.html (приступљено 15.11. 2019.)

Stojadinović, Milan M., *Ni rat ni pakt,* Rijeka 1970.

Чоловић, Даница-Каћа, Чоловић, Срђан, *Марија Карађорђевић; краљица-мајка*, Београд 2001.

СРБИ ИЗ РУМУНИЈЕ И ЊИХОВА ВЕРА

Владан Станковић[1]
Владимир Спичановић[2]

Сажетак: Овај рад је за *тему* истраживања одабрао верски аспект међу Србима који живе на простору данашње Румуније. Имајући у виду аутохтоност Срба на простору Румуније рад настоји да пропрати не само верски идентитет Срба на том простору, већ и односе Срба и других народа у једној мултиетничкој и вишерелигијској средини. Истраживање није *временски* ограничено, а *просторно* је усредсређено на западну и југозападну Румунију: омеђено румунским делом Баната и румунском страном дунавско-карпатског приобаља, где Срба и данас има у значајним траговима. *Циљ* истраживања је да расветли улогу и значај религијске компоненте код Срба на простору Румуније и да сагледа верске односе у српској заједници, али и између Срба и припадника других националних и етничких скупина. Током израде рада биће употребљене следеће *методе*: анализа садржаја, развојни приступ, метод посматрања, упоредни метод, статистички приступ и метод унакрсних култура. *Научни допринос* рада своди се на продубљивање сазнања о религији српске заједнице у Румунији. *Друштвени допринос* огледа се у развоју националног и културног идентитета Срба у Румунији, јачању веза Срба са обе стране границе, развоју међуетничког и међурелигијског дијалога на простору Баната и шире...

Кључне речи: Срби, Румунија, православци, католици, религија, идентитет.

Рад који стоји пред нама изучава три најзначајније религијске целине везане за банатске Србе који данас живе у Румунији. Прва од тих целина тиче се односа банатских Срба према Карловачкој митрополији Пећке патријаршије. Друга образлаже место, улогу и значај епископа темишварских у животу темишварске епархије. Трећа се бави Карашанцима – Србима (римо)католицима у румунском делу Баната. Коначно, аутори уместо закључка нуде објашњење етничког и верског статуса Срба у савременој Румунији.

---

[1] Социолог религије и Виши научни сарадник Института за политичке студије у Београду.

[2] Дипломирани историчар из Београда.

Срби Баната и Карловачка митрополија Пећке патријаршије Српске православне цркве

Савремена археолошка истраживања и доступна историјска грађа указују на постојање словенско-српских насеобина на простору источног Баната од најранијих векова нове ере.[3] Први званични преостали извори бележе податке да је на просторима данашње темишварске епархије било српских насеобина у XIII и XIV веку.[4] Сасвим сигурно, Срби су у равном Банату присутни још од раног средњег века: „(...) на левој обали Мориша... живели су Бодрићи.“[5] Још од тих старина потиче подела Баната на две морфолошко-климатске целине: Пољадија (или равничарско-пољски део Баната), односно Доњи Банат и Клисура (камени, кршни крашко-планински део) или Горњи Банат.[6] Оно о чему се сада већ сасвим поуздано зна је да су банатски Срби били: „распростањени на много већем простору него данас. Најстарији слој никада није прелазио јужно од Саве и Дунава. Све до краја 18. века Срби су и читавом Банату чинили већинско становништво.“[7]

У стратификационом, демографском и социолошком смислу међу Србима источног Баната преовладавали су земљорадници. Било је то махом пољоделно становништво које се бавило узгајањем житарица и стоке. У градовима источног Баната, међу српском популацијом, посебно су се истицали трговци и занатлије. Углавном се из занатског сталежа формирала тзв. „услужна интелигенција“: свештенство, адвокати, лекари, учитељи... Уносни трговачки послови преносили су се са колена на колено. Сви су ови друштвени слојеви били васпитавани у традиционалном духу. „Интелигенција образована у израженом традиционалном духу, не налазећи себи место у условима јединствене румунске националне државе, ускоро ће напустити Темишвар или Арад, селећи се у Вршац, Велики Бечкерек, Нови

---

[3] „(...) у источном Банату велика већина насеља и топонима уопште српског су порекла...“ (Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 59).

[4] Миленко Лукин, „Срби у Румунији – општи приказ“, стр. 16-21, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 16: „Први писани извори о Србима у овим крајевима потичу из 13–14. века и односе се на Србе из Арада и околине Темишвара.“

[5] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 57.

[6] Сава Д. Илић, *Музичко наслеђе Срба, Шокаца и Карашеваца у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 10.

[7] Ibidem

Сад или Београд.“[8] Тако су Срби још пре Другог светског рата изгубили снажну духовну и културну елиту и започели осипање.[9]

Ваља истаћи да је пре велике сеобе Срба под Арсенијем III Чарнојевићем Темишварска епархија постојала већ вековима и била интегрисана у састав Београдске митрополије.[10] Београдска митрополија месно је надлежна за темишварску епархију још од пада деспотовине 1459. године када је духовни пастир над српским православним становништвом у Угарској постао београдски метрополита. Још је „Симеон Бранковић под именом Сава II у Трговишту 1665. проглашен за митрополита Влаха, Срба, Грка и Русина у Ердељу. Устоличењу Саве II за митрополита поново су се супротставили калвинисти, који су повели жестоку кампању против њега...“.[11] Обједињавање Влаха, Срба, Грка и Русина под исту митрополију представља један од најзначајних догађаја у историји пречанских Срба пре стицања статусних права Карловачке митрополије. Након велике сеобе Срба из 1690. године бечки двор са црквеним вођама српског народа у Панонији поверава Карловачкој митрополији старатељство над свом православном паством грчког обреда у Аустријском царству.[12] Тако је Митрополија карловачка добила на црквену управу старатељство над православцима: од северног Јадрана (односно Кваренера) на западу све до Черновица, у данашњој Украјини, на истоку. Огроман простор обухватао је не само српску популацију, већ и милионске масе Влаха у Ердељу, Молдавији и Буковини,

---

[8] Андреј Милин, Миодраг Милин: *ССКДУР или Срби из Румуније на барикадама Хладног рата*, Темишвар, 2009, стр. 31.

[9] „ (...) већ после 1924. године у сталном су бројном опадању.“ (Миленко Лукин, „Срби у Румунији – општи приказ“, стр. 16-21, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 16).

[10] Стеван Бугарски, „Верски живот Срба у Румунији“, стр. 38-41, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 38.

[11] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 70.

[12] Предраг Пузовић, „Карловачка митрополија“, *Теолошки погледи*, N° 1-4/1997: 185-201, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1997, стр. 185: „Карловачка митрополија је посебна црквена област српског православног народа у Аустроугарској. Обухватала је Србе у Војводини, Хрватској и Славонији. Основао ју је крајем XVII века патријарх Арсеније III Црнојевић на основу привилегија аустријског цара Леополда I. Као датум признања нове црквене области од стране државних власти узима се 4. III 1695, када је цар Леополд I потврдио организацију Српске православне цркве под аустријском влашћу, коју је извео патријарх Арсеније III.“

Малорусе, нешто Грка и друге етничке заједнице грчко-православне ортодоксије.[13] „Карловачка митрополија од свог оснивања па све до успостављања аутономне ердељске румунске митрополије 1864. године у својој надлежности имала и пространа подручја настањена православним Румунима у Банату, Кришани, Ердељу и Буковици...“.[14] Срби и Власи су на том простору живели не само измешано и заједно, већ су често и здружено деловали против Турака.[15]

Већ је Темишварски сабор из 1790. године истакао захтев Срба да им се „додели посебна територија, и то Банат...“.[16] Исказано је незадовољство што Срби у царевини немају своје територије „већ су осуђени да буду скитајући народ и на више делова распоређени“.[17]

Срби су током читавог XIX века проширивали своју културну и верску аутономију у Хабзбуршкој монархији, а круна тих напора је територијална аутономија проглашена 1849. године стварањем *Војводства Србије и Тамишког Баната*, територијалне аутономије у којој су Срби били најбројнији, иако не и већински народ.[18] Ипак, само Војводство било је кратког века, па је већ 1860. године угашено притиском угарских власти.[19]

---

[13] Никола Гавриловић, „Срби у Румунији – живљење Срба и Румуна на подручју данашње Темишварске епархије“, стр. 22-28, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 22: „Карловачка митрополија имала је и обавезе: да организује, штити и брани целокупни црквени, школски и општедуховни живот својих румунских једноверника у свим аустријским наследним земљама.“

[14] Ibidem

[15] Тако нпр. у: Радослав Перовић, *Вести о Србима у румунским летописима*, Београд, 1941, стр. 23: „1808. децембар: У војсци влашког кнеза Константина Ипсидантија има свих врста народности. Био је такође један пук војника који се звао *Карађорђијев полк*, и он је имао своју сопствену заставу са сликом св. Николе у усправном ставу, држећи у једној руци Јеванђеље, а у другој исукан мач.“

[16] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

[17] На ову тему у: Владан Гавриловић, „Темишварски сабор 1790. године – Срби у монархији између угарских и аустријских власти“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада*, N° 7: стр. 11-30, Нови Сад, 2013.

[18] Душан Петровић „Карловачка митрополија“, *http://www.vi.sanu.ac.rs/GalerijaPics/KM DusanPetrovic.pdf*, САНУ, Београд, стр. 7.

[19] Горан Васин, „Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884“, *Истраживања 21*, Vol. 21, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010, стр. 321: „Показало се убрзо да Мађари не желе да се очува Војводство Србије. Цар је изашао у сусрет мађарским захтевима. Царско решење о укидању Српског Војводства и Тамишког Баната издато је 27. децембра 1860.“

Све до 1864. године Карловачка митрополија у свом саставу је имала и искључиво влашке епархије. Већ пре средине XIX века влашку интелектуалну елиту обузела је румунизација и порицање заједничких илирских, „српско-влашких", корена.[20] Румунизација влашког становништва подразумевала је романизацију (језика, навика и културе), преправљање историје и одбацивање ћириличног писма против чега су нарочито били карловачки митрополити, који су сматрали да је прелазак на латиницу у потпуној супротности са православним духом влашког народа у Ердељу, Молдавији и Буковини (Буковици).[21] До коначног раскида долази 1864. године када се ердељске, молдавске и буковичке епархије издвајају из састава Карловачке митрополије. (У наредним деценијама доћи ће до сједињења трансилванских епархија са влашким епархијама на јужној страни Карпата, чиме је настала Румунска православна црква.) Тако је након средине XIX века Карловачка митрополија изгубила велики део својих верника, па су јој утицај и моћ драстично опали. Некада велика и моћна митрополија сада је задобила искључиво националне размере. Етнички и национално хомогенија митрополија се много више него раније окренула националним питањима. Њена преокупација се, пре свега, огледала у политичком обједињавању националних потенцијала како би се остварила права пречанских Срба у Банату, Срему, Бачкој, Барањи, Западној Славонији, Војним крајинама и свим

(О аустријско-угарском односу спрам српског питања у Хабзбуршкој монархији у: Дејан Микавица, „Равноправност и дискриминација на угарској Диети 1690–1848", *Истраживања 21*, Vol. 21, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010, стр. 213-214: „По Коловратовом тврђењу привилегије српског народа нису ствар *provinciale et politikum Hungariae* већ *austriaco-politik*, јер је илирски народ баштина аустријског дома, односно *patrimonium domus austriacae*, тзв. *Јужне земље* су царске а не мађарске, јер су стечене царским оружјем. Ово становиште је још од Карловачког мировног споразума (1699) стекло заговорнике, нарочито у високим царским круговима, али и у ставовима и идеолошким назорима оних политичара и државника који су оваква тумачења одбацивали у интересу мађарских и хрватских феудалних сталежа").

[20] „За све време док Румунима није призната националност већ су сматрани за племе (*gens vlaschica*) привилегије које су биле дате Србима протезале су се подједнако и на Румуне. У аустријским и угарским архивама и Срби и Румуни сматрани су за јединствену илирску нацију (*Natio ilyrica*)." (Никола Гавриловић, „Срби у Румунији – живљење Срба и Румуна на подручју данашње Темишварске епархије", стр. 22-28, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 23)

[21] убивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 150: „Отпор Карловачке митрополије према издвајању Румуна из њеног састава био је снажан и када се поставило питање укидања ћирилице и њена замена латиницом у богослужбеним књигама."

другим областима Хабзбуршке монархије где су Срби чинили етничку и националну већину.

Епископи Темишвара, Карловачки митрополити, тријарси Српске православне цркве

Крајем XVII и почетком XVIII века Карловачка митрополија Пећке патријаршије добила је од хабзбуршког двора повељу којом је постала месно надлежна за све православне грчког обреда у Аустријском царству. Тако су под јурисдикцију карловачких митрополита дошли и: Власи, Малоруси, Русини и други народи источног обреда. У тој подели можда и најугледнији статус имала је чувена Темишварска епископија коју су прославили познати епископи и често, касније, и будући митрополити, па чак и патријарси.

Први епископ, након Велике сеобе под Арсенијем III Чарнојевићем, који је столовао у банатском Темишвару био је Константин „Грк“ (1704–1713). Како надимак сведочи, Константин је по националности заиста био грчког порекла. О њему нема много података, осим писаних трагова сусрета са пећким патријархом Калиником, који га је изабрао и посветио у епископско звање. Пећки патријарх је 1710. године потписао грамату којом је српској митрополији у Аустријском царству дао пуну аутономију независног деловања северно од Саве и Дунава.[22]

Следећи значајан епископ био је владика Николај Димитријевић (1728–1744). Родом је из Херцеговине. Митрополит карловачки, Мојсије Петровић га хиротонише за епсикопа вршачког, а у Темишвар бива премештен после само две године. Посредовао је између српског патријарха Арсенија IV (Шакабенте) и бечког двора, током рата између Аустрије и Турске 1736–1739. Током његове епископске владе бива спаљен Епископски двор, и стара саборна црква која је у пламену нестала.[23] Након смрти митрополита Мојсија Петровића владика Димитријевић бива постављен за администратора Митрополије карловачке. И поред нескривене подршке бечког двора за митрополита Карловачког није изабран, јер је противкандидат Викентије

---

[22] Сава Вуковић (епископ шумадијски), *Српски јерарси од IX до XX века*, Евро-Београд/Унирекс-Подгорица/Каленић-Крагујевац, 1996, стр. 281.

[23] Иларион Земерски, *Темишварски епископ Николај Димитријевић и паљење његове резиденције и цркве*, Vol. 5, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932, стр. 89.

Јовановић имао огромну подршку народа, фрушкогорских монаха и самог патријарха пећког Арсенија IV. После смрти епископа вршачког Максима Несторовића бива постављен за администратора вршачке епархије. Упокојио се 1744. године и сахрањен у манастиру Бездин.

Посебно место у редоследу епископа који су имали велику улогу у узнапредовању темишварске епархије има епископ Георгије Поповић. Родом старовлашанин родио се око 1701. године, и замонашио у Пећи 1735. године. Помагао је аустријску војску у аустријско-турском рату (1736–1739), па се 1737. заједно са аустријском војском повлачи из своје, нишке, епархије, на север.[24] Потом прелази Саву и настањује се у Сремским Карловцима. Од 1745. постаје становник Темишвара.[25] Рукоположен је за темишварског епископа исте године. Био је толико образован да га је Доситеј Обрадовић означавао као филозофа-рационалисту. На почетку своје епископалне управе успео је да изгради садашњу саборну цркву у Темишвару, и главни део епископског двора. Умро је децембра 1757. у Темишвару, где је у саборној цркви и сахрањен.

Посебно место међу темишварским епископима и карловачким метрополитима има Викентије Јовановић, познат и као „Видак", који је на епископској столици столовао од 1759. до 1774. године. Рођен је у Сремским Карловцима марта месеца 1730. године као Василије Јовановић. Књигу је изучио код карловачког проте. Од 1745, када је рукоположен за ђакона, преко замонашења новембра 1749. у манастиру Раковац, прошао је све црквене чинове до архимандрита (априла 1753). Сва ова напредовања обавио је уз духовну заштиту и подршку потоњег митрополита Павла Ненадовића. Пошто је 1757. постављен за администратора пакрачке епархије убрзо је, 1759. године, посвећен а марта те године устоличен за епископа у Темишвару.[26] У жељи да подигне ниво учености свештенства у епархији, владика Викентије је у Темишвар довео чувеног српског историчара Јована Рајића, који је при владичанском двору у тамишком Банату провео 18 месеци.[27] За време боравка у тамишком крају Рајић се кретао „у друштву

---

[24] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 138.

[25] Слободан Костић, „Гробови епископа и грађана темишварских у Православном српском саборном храму темишварском 1757–1838", *Прилози монографији епархије темишварске и парохије темишварско-градске*, Timisoara, 1938, стр. 11-12.

[26] Сава Вуковић (епископ шумадијски), *Српски јерарси од IX до XX века*, Евро-Београд/Унирекс-Подгорица/Каленић-Крагујевац, 1996, стр. 74.

[27] Никола Радојчић, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд, 1952, стр. 47.

Видакових најближих сарадника који су највише на подстицај државних власти постали опасни и безочни владичини клеветници".[28] Читава ова ујдурма изгледа да је имала за сврху онемогућавање владичиног избора за митрополита у Карловцима. Као епископ Видак је помагао бројне просветне раднике, међу којима је био и Доситеј Обрадовић, као човек из ових крајева. Након избора за карловачког митрополита Викентије Јовановић је, упркос противљењу бечких власти, интензивно радио на одржању достигнутих права које су Срби већ раније завредили нагодбама са Бечом. Умро је у Барањи, у Даљу, 1780. године, и сахрањен у порти цркве Светог Димитрија.

Мојсије Путник столовао је на епископском трону темишварске епархије у периоду између 1774. и 1781. Рођен је у Новом Саду 1728. године под именом Василије Путник. Школовао се на Кијевској духовној академији. Свештеничке и духовне путеве прошао је од ђакона до архимандрита за осам година, да би за бачког епископа био рукоположен 1756. године. Од 1754. до 1756. провео је извесно време у Велико(в)арадској епархији, у којој се успешно посветио борби против унијаћења Влаха. После осамнаест година управљања бачком епархијом, бива постављен, на сопствени захтев, за епископа темишварског. За време његовог епископата темишварска епархија је доживела својеврсну ренесансу. Његова везаност за Банат и Темишвар била је толика да се и са митрополитског трона у Сремским Карловцима и даље бавио темишварском епархијом. (Ово посебно добија на значају ако имамо у виду заузетост карловачких митрополија масом удаљених источних, махом влашких, епархија по Ердељу, Молдавији и Буковини.) Први је међу ондашњим српским епископима који је добио звање царског тајног саветника. У Темишвару је радио на организовању црквене просвете. Истовремено је послао у Беч предлог за оснивању *Семинарија за православне свештенике*. Заносио се мишљу да седиште Семинара буде у Темишвару, и да у полазнике буду укључени како Срби тако и Власи и Каравласи. Митрополит Путник је заступао становиште да „Семинариј буде школа савременог типа са модерним наставним програмом".[29] За ову активност имао је и личну подршку цара Јосифа II. Упркос амбицијама, напорима и подршци идеја епископа Мојсија, нажалост, није угледала светлост дана. Умро је 1790. током посете Бечу. Заузимао се, при бечком

[28] Ibidem, стр. 49.

[29] Никола Гавриловић, „Руске семинарије и мишљење карловачког митрополита Мојсија Путника о њима", *Зборник за историју*, Vol. 5, Нови Сад, 1972, стр. 133.

двору, за српске народне стечевине под хабзбуршком круном, и да се омогући сазивање Народно-црквеног сабора у Темишвару. Нешто од ових идеја, жеља и настојања су остварени а већина, ипак, не. Посмртни остаци епископа Мојсија леже у српској саборној цркви у Сентандреји.

Владика Петар Петровић (око 1740. Сремски Карловци † 23. децембар 1800, Темишвар) био је најпре горњокарловачки епископ са седиштем у Плашком (од 1774. до 1783. године), потом епископ арадски од 1784. до 1786. године, и најзад епископ темишварски од 1786. до 1800. године.[30] Био је штићеник карловачког митрополите Павла Ненадовића, који га је лично рукоположио за ђакона. Карловачки митрополит Јован Ђорђевић рукоположио га је за раковачког архимандрита 1774. године. Исте године постаје епископ горњокарловачки, да би након година борбе у пружању отпора против укидања црквене аутономије био 1783. године послат у арадску епархију.[31] Бранио је православне епархије са претежно влашком популацијом од аустроугарских претензија, да би 1786. добио признање за рад и био именован за епископа темишварског. На темишварском епископском трону је наследио Мојсија Путника.

У занимљивом раздобљу историје пречанских Срба столовао је на епископском трону темишварског Баната Пантелејмон Живковић. Он је студије завршио у угарском Пожуну (данашња словачка Братислава). Био је владика далматински и будимски, заређени темишварски епископ од 1839. до 1851. године. „У његово време су се одвијали историјски догађаји 1848. година и проглашење Војводства Србије и Тамишког баната 1849. године.“[32]

Самуило Маширевић био је епископ града Темишвара од 1853. до 1864. Рођен је у Сомбору. После завршене гимназије студирао је и завршио права и богословију, па се замонашио 1826. године у Крушедолу. Пошто је прошао сву црквену хијерархију, све до чина архимандрита, постао је епископ темишварски 1853. године. Пре него што је рукоположен за епископа појављује се као старешина манастира Бездин покрај Арада. Након упокојења Јосифа Рајачића бива постављен за администратора Карловачке митрополије, која је у то време већ доживела ампутацију влашких епархија. Јула 1864. постављен је за митрополита Карловачког и патријарха српског. Само

---

[30] Видети у: Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, Vol. 2, Карловац, 1891.

[31] Милан Радека, *Срби и православље горње Крајине*, Савез удружења православних свештеника, Загреб, 1963.

[32] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 139.

неколико месеци након постављења новог митрополита Самуила, Карловачка митрополија бива редукована на јужнословенско православно становништво. Епископије које су се одвојиле од Карловачке митрополије објединиле су се у Ердиљску митрополију, и касније ступиле у Румунску православну цркву. Епископ Самуило упокојио се 1870. године у Сремским Карловцима.

Стефан Авакумовић рођен је у Сентандреји око 1756. године. По завршетку гимназије и студија државног права ступа у државну службу. Потом је завршио богословију и замонашио се. Био је архимандрит манастира Гргетег, када је изабран за епископа горњокарловачког 1798. године, да би након три године постао епископ темишварски. Посебно се истакао на подизању, обнови, па и украшавању цркава. Велики број цркава широм Баната подигнут је управо у његово доба. Умро је 1822. године у Темишвару и сахрањен у Саборној цркви.[33]

Јосиф Путник рођен је у Шиманду, поред Арада, 1776. године. Као настојатељ Гргетега од 1801. до 1808. године изабран је за епископа пакрачког. Управитељ је у Вршцу од 1806. године. Био је администратор арадске епархије и последњи Србин на њеном челу. На том положају водио је огорчену борбу за очување српске мањине у арадској епархији.[34] Године 1828, после шестогодишње паузе, рукоположен је за епископа у Темишвару. Умро је 1830. у Темишвару и сахрањен у Саборној цркву.

Карашевци – Срби католици (?)

Срби на простору Румуније су доминантно православне вероисповести, и готово до једног су у окриљу Српске православне цркве. Па ипак, има једна не толико бројна колико важна скупина Срба који су (римо)католици. Реч је о Карашевцима или Карашанима – К(а)рашовани.[35] Најновије процене истичу податак да у Румунији тренутно живи око 2.700 Крашована или Карашеваца.[36]

---

[33] Видети у: Стеван Бугарски, *Српско православље у Румунији* – преглед православне српске епархије темишварске, Темишвар/Београд/Нови Сад, 1995.

[34] Сава Вуковић (епископ шумадијски), *Српски јерарси од IX до XX века*, Евро-Београд/Унирекс-Подгорица/Каленић-Крагујевац, 1996, стр. 259.

[35] У хрватској језичкој варијанти користи се израз: Кершовани.

[36] Миленко Лукин, „Срби у Румунији – општи приказ“, стр. 16-21, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 17.

Име су добили по реци Караш око које су се настанили. Данас Карашевци живе у седам карашевских места око Рашице, жупанија Караш-Северин.[37]

Не постоји сагласност око њиховог порекла. Једни сматрају да је реч о аутохтоном становништву које је у позном средњем веку напустило грчки обред и покатоличило се. Други су мишљења да је реч о групацији насељеника из околине Црне реке, притоке Тимока, који су под навалом Османлија прешли Дунав и населили простране низије Влашке и Баната.[38] Коначно, трећи држе да су дошли из торлачких подручја југоисточне Србије, Западне Бугарске и са севера данашње Македоније, чак и са Косова.[39] Када је реч о њиховој вери она је католичка. Нема података када су Карашани остварили везу са папским Римом. Према једнима они су одувек били у духовној и институционалној вези са Римом. Ова теза истиче неспорно јужнословенски (српски или хрватски) карактер Крашована и њихову везаност за католичку веру одвајкада, тј. од времена када се оптирало за латински обред у мору грчке ортодоксије. Други тврде да су Карашевци били православци, те да су под притиском угарског двора ушли у непосредну унију са папством и постали део Католичке цркве. Трећи су пак мишљења да су Крашовани од почетка били подељени на православне и католике, али да је на крају, под снажним утицајем угарског и касније аустријског двора, преовладало католичанство.[40]

У националном смислу данас се највећи број Крашована изјашњава као Хрвати, док се мањи део Крашована изјашњавају да су Срби-католици. Занимљиво је да је до конверзије Карашеваца као Срба-католика у Хрвате дошло у исто време када су нове југо-комунистичке власти у Војводини преименовале све Буњеваце и Шокце у Хрвате.

---

[37] Ibidem, стр. 16.

[38] „Крашовани су у Банат дошли са подручја Црне реке притоке Тимока крајем XIV века... Према Цвијићу католичанство су примили у Банату,..“ (Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 64).

[39] „Ово становништво је касније ојачано досељавањем из области јужно од Дунава (из Старе Србије, можда и Бугарске или Македоније) у времену од 13. века. У то време су, највероватније, и преведени из православља на католичанство.“ (Сава Д. Илић, *Музичко наслеђе Срба, Шокаца и Карашеваца у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 13).

[40] Миља Радан, „О Карашевцима“, стр. 25-28, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 27.

Како год било Карашевци су засебна етничка заједница са аутохтоним обичајима.[41] Постоји дилема да ли говоре косовско-ресавским или тимочко-лужичким дијалектом српског језика.[42]

Срби у Румунији и њихова вера

Са сломом Хабзбуршког царства Срби у румунском делу Баната привремено су били ослобођени од туђинске власти и нашли су се у окружењу српске ослободилачке војске. Међутим то није дуго потрајало. Српска војска била је принуђена да се повучене на демаркациону линију. Убрзо је дошло до разграничења. Већински српска села на источној страни банатске низије припала су Краљевини СХС. Села у којима су Румуни чинили већину, али и градови Темишвар и Арад припали су румунској страни. Претила је опасност да Срби остану без Темишвара највећег и најзначајнијег урбаног упоришта у Банату који је железничким и путним везама спајао друга већа српска средишта у Банату: Велику Кикинду, Зрењанин и Вршац.[43] Најпре је дошло до привременог, а потом и до трајног разграничења на раније утврђеним демаркационим линијама. Бројна српска заједница нашла се иза границе – у румунском окружењу. Између два светска рата, и нарочито у доба комунистичке владавине, српство се у Румунији потире понајвише културалном асимилацијом.[44]

Ни до данашњих времена епископија темишварска Српске православне цркве, као законити заступник Карловачке митрополије Пећке патријаршије, нема озакоњен статус у румунском делу Баната. Према канонима Ердељске митрополије Румунске православне цркве Темишварска епископија већ постоји и она не припада Карловачкој митрополији Српске православне цркве, већ једино може бити подређена Ердељској митрополији Румунске

---

[41] „Карашевце одликује архаичан говор и обичаји. Специфична ношња, фолклор и менталитет, римокатоличка вероисповест.“ (Сава Д. Илић, *Музичко наслеђе Срба, Шокаца и Карашеваца у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 12).

[42] Миља Радан, „О Карашевцима“, стр. 25-28, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 26.

[43] Љубивоје Перовић, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997, стр. 407.

[44] ... деца рођена у мешовитим породицама махом (се) усмеравају ка несрпском етничком идентитету. (Србољуб Мишковић, „Колико нас има“, стр. 29-33, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 29)

православне цркве.[45] Управо из овог црквеноправног питања је и непризнавање темишварске епископије Српске православне цркве. Тако је отворен спор у погледу надлежности између двеју цркава. Српско становништво наставило је да поштује српску темишварску епископију, док је већински народ оформио своју и приклонио је ердељској митрополији Румунске православне цркве. Ипак, начело раздвојености државе од цркве омогућило је да, без обзира што Темишварска епископија и Епархија темишварска Карловачке митрополије Српске православне цркве нису признате, румунска држава улаже напоре да омогући остваривање аутономних верских и грађанских права Срба у Румунији.[46]

Литература

Бугарски, Стеван, „Верски живот Срба у Румунији“, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 38-41.

Бугарски, Стеван, *Српско православље у Румунији* – преглед православне српске епархије темишварске, Темишвар/Београд/Нови Сад, 1995.

Васин, Горан, „Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884“, *Истраживања 21*, Vol. 21, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010.

Вуковић, Сава (епископ шумадијски): *Српски јерарси од IX до XX века*, Евро-Београд/Унирекс-Подгорица/Каленић-Крагујевац, 1996.

Гавриловић, Владан, „Темишварски сабор 1790. године – Срби у монархији између угарских и аустријских власти“, *Годишњак историјског архива града Новог Сада*, N° 7: 11-30, Нови Сад, 2013.

Гавриловић, Никола, „Срби у Румунији – живљење Срба и Румуна на подручју данашње Темишварске епархије“, *Српска национална мањина*

[45] „При спровођењу јерархијске поделе између Румуна и Срба 1864. године као последица оснивања румунске Ердељске митрополије, Темишварска епархија је као српска остала у Карловачкој митрополији са 84 црквене општине.“ (Стеван Бугарски, „Верски живот Срба у Румунији“, стр. 38-41, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 38).

[46] „(Темишварска)... епархија није никада законски регистрована, ни правно призната од румунске државе, и не налази се на списку званично признатих вероисповести, иако на делу ради без сметње.“ (Ibidem, стр. 40).

у Румунији, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 22-28.

Грбић, Манојло, *Карловачко владичанство*, Vol. 2, Карловац, 1891.

Зеремски, Иларион, *Темишварски епископ Николај Димитријевић и паљење његове резиденције и цркве*, Vol. 5, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци, 1932.

Илић, Сава, *Музичко наслеђе Срба, Шокаца и Карашеваца у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 2006.

Костић, Слободан, „Гробови епископа и грађана темишварских у Православном српском саборном храму темишварском 1757–1838“, *Прилози монографији епархије темишварске и парохије темишварско-градске*, Timisoara, 1938.

Лукин, Миленко, „Срби у Румунији – општи приказ“, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 16-21.

Микавица, Дејан, „Равноправност и дискриминација на угарској Диети 1690–1848“, *Истраживања 21*, Vol. 21, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду, Нови Сад, 2010.

Милин Андреј, Милин Миодраг, *ССКДУР или Срби из Румуније на барикадама Хладног рата*, Темишвар, 2009.

Мишковић, Србољуб, „Колико нас има“, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 29-33.

Перовић, Љубивоје, *Срби у Румунији*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

Перовић, Радослав, *Вести о Србима у румунским летописима*, Београд, 1941.

Петровић, Душан, „Карловачка митрополија“, http://www.vi.sanu.ac.rs/GalerijaPics/KMDusanPetrovic.pdf, САНУ, Београд

Пузовић, Предраг, „Карловачка митрополија“, *Теолошки погледи*, N° 1-4/1997: 185-201, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1997.

Радан, Миља, „О Карашевцима“, *Српска национална мањина у Румунији*, Институт српског народа Српске светске заједнице, Београд, 1996, стр. 25-28.

Радека, Милан, *Срби и православље горње Крајине*, Савез удружења православних свештеника, Загреб, 1963.

THE SERBS FROM ROMANIA AND THEIR RELIGION

SUMMARY

Banat Serbs, and those Serbs who later came to the Banat region, are in Orthodox-Christian faith. As the orthodoxy of the Serbs is related to the Serbian Orthodox Church, it is not surprising that the Peć Patriarchate and especially the Karlovac Metropolitanate (as the local authority in the Habsburg Empire) had significance on the Serbs in Austrian Imperia. The significance of the Metropolitanate of Karlovac becomes even greater if it is known that in its composition it had not only Serbs but also: Vlachs, Greeks, Malorussians (Ukrainians) and other ethnic communities of Greek orthodoxy in Habsburg state. The Metropolitanate of Karlovac was a barrier to Serb assimilation in the Habsburg Empire, especially in Banat. However, in the mid 19th century, the Vlachs separated from the Karlovac Metropolitanate. Even before isolation, the Vlach population was affected by process of Romanization. Booming Romanian nationalism was particularly strong in eastern Banat, and the Serbian population was gripped by demographic decline, assimilation and migration into the Serbian part of Banat.

ПОЛИТИКА, ПРАВО И ДИПЛОМАТИЈА

SÂRBII DIN ROMÂNIA, ÎNTR-O DEMOCRAŢIE RECENTĂ, LA MARGINEA EUROPEI

(- E posibil, încă odată, podul peste Nera?)

de Miodrag Milin

În recenta noastră democraţie unul dintre cele mai atrăgătoare sloganuri electorale, la care toţi ciuleau periodic urechile prin Clisura Dunării, era cel ce promitea refacerea podului de peste Nera, între Socol şi comuna sârbească Vračev Gaj. S-a turnat chiar şi asfaltul pe strada familiei Belodedici, ce duce spre Nera, până la apă, dar... dar...

Pe acolo trecea, urmând traseul Anina-Oravița-Iam-Jasenovo-Biserica Albă-Vračev Gaj-Socol-Baziaş, cea mai veche linie ferată de pe teritoriul de azi al ţării noastre, construită imediat după potolirea furtunoasei răzmeriţe de la 1848-49; la fel şi o altă cale ferată, ridicată şi ea imediat atunci, în anii 50, pornind de la Timişoara-Deta-Vârşeţ-Biserica Albă, cu finalitate tot la portul Baziaşului. Aici de îndată a răsărit o gară impozantă, un hotel elegant, o şcoală model, antrepozite de lemne, cărbuni, peşte şi alte produse menite să ia calea Dunării. Nu departe, pe o colină, s-a înfiripat şi un romantic cimitir, loc de veşnică odihnă călătorilor din lumea largă ce-şi aflau refugiu în acest inedit şi oarecum pitoresc avanpost al Levantului – Balcanii şi Dunărea de jos, în egală măsură.

A venit şi Războiul cel Mare, cu scurtele dar intensele sale convulsii de tip naţional[1] ori chiar anarhic şi sovietic[2]; iar Baziaşul, punct terminus dinamic al

---

[1] Cam anarhic şi după ureche, inspiraţi de „consemnul vremii", luând aminte de proclamaţia slovacilor din septembrie 1918, sub sloganul „Hej Slovani!" şi îndemnurile lui Thomas Masarik, primii români bănăţeni s-au pus în mişcare la Oravița. Vezi mai recent în Dr. Mihail Gropşianu, „Revoluţia anului 1918 din Oravița – Caraş şi Proclamaţia reîntregirii naţiunei române. Oravița la 4 Novembrie 1918", în ***Trei avocaţi bănăţeni despre Marea Unire. Jurnale,*** Editor Lazăr Gruneanţu, Editura Universul Juridic, Bucureşti, 2018, p. 15-16 („La 4 noiembrie 1918, deci înaintea Alba-Iuliei, proclamaţia vede lumina zilei, este dusă în toate satele şi cătunele din jurul Oraviţei. Proclamaţia poartă semnătura: dr. Petru Corneanu, Preşedintele Consiliului Naţional, dr. Mihail Gropşianu, căpitan, comandantul Gărzilor Naţionale...Unirea românească şi-a avut prima ei etapă la 4 Noiembrie 1918 în Oravița, judeţul Caraş... Întrunirea de la „Orăviţeana"[bancă], apoi în ciuda unor glasuri adverse, proiectul de proclamaţie, mă deleagă cu domnii dr. Petru Corneanu, căpitan Bălica şi locotenentul N. Turla, să luăm

imperiul. Noi trei ofiţeri mergem la Primăria Oravița Montană, acolo găsim adunaţi pe fruntaşii vieţii sociale germano-ungare, capii de autorităţi, în sala din stânga porţii. Intrând, eu mă adresez Primului Pretor...Om de treabă altminterea, Iuliu Bauer şi secondat de murmurul sinhedriştilor (consilierilor) veniţi ca la răstignire, îmi primeşte somaţia mea. Textual: „Domnule Prim Pretor, d-ta primul păzitor al ordinei publice aici în oraş şi în jur, vezi ce se petrece în afară? Aţi pierdut puterea. Noi românii luăm asupra noastră răspunderea şi garanţia pentru viaţa şi averile cetăţenilor. Cu ziua de azi intrăm noi în stăpânirea puterii publice". Palid şi impresionat, omul blând, venit la bune sentimente răspunde: „Poftiţi, luaţi această răspundere asupra d-voastră şi veţi vedea consecinţele". Le-am văzut. Ieşim noi afară, în drum spre Orăviţeana înapoi, ni se ataşează o ceată de copii, tineri aproape infanţi; mă uit la ei, îi privesc, sunt micii Cornei: Ghiţă, Rică, e Bibi Mangiuca. Şi copilaşii serioşi şi gravi până la ilaritate îşi oferă serviciile lor. Bineînţeles, toţi să-mi fie adjutanţi, copiii aveau râvnă „la mai mare"… Cu această şarjă de copii, apoi căpitanul Bălică executorul chiar şi al viselor noastre, soldat prompt, organizator excelent şi N. Turla locotenent, inspirat de consemnul vremii, se dezarmează garnizoana altcum redusă a rămăşiţei austro-ungare, apoi la rândul ei jandarmeria maghiară, finanţi şi o pornim spre cazarmă, la Oraviţa Română, pentru a ne instala acolo. Ne trebuia simbolul viu şi văzut al Stăpânirii Româneşti!")

[2] Întâmplător, lucrând prin Biblioteca Academiei sârbe de la Belgrad, am dat de o interesantă evocare autobiografică despre satul Zlatiţa de pe Nera şi vom stărui un pic asupra ei, pentru a reţine câte ceva din starea de spirit a acelei lumi rurale grănicereşti de la capăt de ţară. Traducere aproximativă: „*Urmărind armata austro-ungară înfrântă , în ziua de 9 noiembrie 1918 a intrat în Biserica Albă armata sârbă. Încă înainte de aceasta 'cadrele verzi'împreună cu foştii prizonieri i-au alungat pe funcţionarii maghiari, i-au dezarmat pe jandarmi şi au instaurat propria lor autoritate. Când a venit armata sârbă, a adus şi propria ei rânduială. Această nouă putere a întâmpinat însă o vehementă obstrucţie din partea unor săteni din Cusici şi din Zlatiţa, care şi-au proclamat propria 'republică populară' şi au cerut ca şi comandantul militar de la Biserica Albă să le recunoască această republică a lor. Comandantul i-a primit frumos, povăţuindu-i că nu fac bine ceea ce fac şi să renunţe la planurile lor necurate. 'Republicanii' însă au rămas consecvenţi cu revendicările lor. Atunci comandantul, maiorul Dodici, i-a ameninţat cu pedeapsa de 25 de bastoane la fund pentru cel ce îndrăzneşte să mai pomenească despre republică. Delegaţii au părăsit clădirea comenduirii locale furioşi şi extrem de nemulţumiţi. Asta s-a întâmplat pe 15 noiembrie. Venisem şi eu cu ei de la Zlatiţa căci, după gripa spaniolă, urmau să reînceapă cursurile de la liceu. Şcoala era însă încuiată în continuare şi m-am reîntors acasă cu căruţa unchiului Spasa [fost prizonier în Rusia, la bolşevici]...Dintre cei de la Zlatiţa au mai fost şi...cu o a doua căruţă...Cei din Cusici veniseră cu patru căruţe. Unchiul Spasa mi-a povestit mai târziu că ei se asociaseră cu câţiva social-democraţi mai vechi din Cusici şi din Zlatiţa şi aveau de gând să înfăptuiască puterea poporului precum în Rusia şi din această cauză au înfiinţat „republica Cusici-Zlatiţa". Pe când ne apropiam de Biserica Albă oamenii noştri s-au pus pe cântat: 'Ситна киша нала, Аустрија нпронала!'/ 'Plouă mărunt iar Austria s-a prăpădit !', iar alţii au îngânat şi cântece revoluţionare ruseşti. Ameninţările comandantului cu bătaia s-au şi materializat apoi iar lui Stanislav Martinovici i-au fost*

drumurilor de fier şi al căilor de apă, intră, treptat, într-un gen de somnolentă letargie, într-o parcă stranie coincidență de destin cu orașul port de la celălalt capăt al Dunării române, Sulina.

În interbelic au mai fost și iluzii de mai bine, doar erau înrudite dinastiile, cu opțiuni antantiste deseori identice ori măcar similare; trenul și acum mai circula, de la Timișoara la Baziaș, dând iluzia legăturii cu civilizația și lumea accesibilă a metropolei bănățene locuitorilor mai oropsiți ce vieţuiau prin Clisură. Dar și aici un indiciu simptomatic: când se trecea prin spațiul țării vecine și până la un punct prietene, era interzis să părăseşti vagonul, iar ferestrele erau prevăzute, pe exterior, cu jaluzele care se trăgeau odată ce treceai de teritoriul național. Era totuși un compromis acceptabil, făcut să prelungească și ideea unei normalități problematice.

Dar a venit o a doua și mai cumplită vijelie mondială, care a dat de-acum totul peste cap. Reizbucnesc vechi resentimente, adormite doar în cenușa păcii dinastice: în indignarea lor „proletară" noii „eliberatori" jefuiesc și devastează până la temelie hotelul, gara și debarcaderul, smulgând inclusiv terasamentul feroviar...A rămas doar vechiul cimitir și mai vechea mănăstire a Sfântului Sava sârbesc, cu vreo 20 de gospodării și adăposturi răzlețite, pentru caprele ce și-au dobândit de-acum deplină libertate, să pască peste tot, pe unde apucă printre văgăunele Munţilor Locvei.

*

În toamna anului 1944 Armata Roşie se apropia vertiginos de Belgrad. Ca să fie la înălţimea misiunii de eliberare a capitalei şi Armata iugoslavă a partizanilor lui Tito făcea strădanii pentru a-şi întări potenţialul combativ.

Printre numeroasele noi centre de recrutare de luptători-voluntari antifascişti prindea astfel viaţă, prin lunile septembrie-octombrie şi centrul de la Biserica Albă.

Cunoscutul istoric de mai târziu al relaţiilor româno – sârbe Nikola Gavrilovici din Moldova Veche dunăreană, fost cadru înrolat în armata regală iugoslavă, prin 1943 abia a scăpat cu zile din încercările cumplite ale

---

administrate toate cele 25 de bastoane. A bolit vreo 2-3 ani şi apoi a şi murit de pe urma lor. În pofida interdicţiei comandantului revoluţionarii au mai bântuit cu căruţele lor în satele din jur [din Clisură], agitând mereu pentru 'republica' lor. Au încetat abia în iulie 1919, când s-a trasat graniţa pe Nera între Cusici şi Zlatiţa." (Дејан Адам, *Детињство у Златици/* Deian Adam*, Copilărie la Zlatiţa,* Beograd, 1992, pag. 90-91)

prizonieratului şi de muncă forţată în Germania. Revenit acasă, n-a ezitat să se înroleze, luptând activ, în detaşamentul de partizani ce opera prin Banatul de sud. Intelectual cu convingeri antifasciste, astfel şi-a câştigat un remarcabil ascendent, de om al vremurilor noi, printre conaţionalii săi din Clisura.[3]

În euforia mitizatelor gărzi patriotice-muncitoreşti, singurul sprijin de nădejdie al Armatei Roşii, la sugestia Regionalei PCR Reşiţa au luat fiinţă şi prin Clisură asemenea formaţiuni locale de autoapărare şi sprijin al „eliberatorilor". Acesta s-a arătat a fi şi un aranjament convenabil pentru sutele de dezertori de tot felul care mişunau prin zona de frontieră din Munţii Banatului. Doar la Moldova Veche avem date că s-au înscris pe tabel 333 de asemenea gardişti-străjeri.[4] Spuneam „străjeri" şi după specificul locului, în fosta Graniţă militară bănăţeană.[5] Termenul are aici şi o conotaţie cu totul specială, *Narodna straža,* gărzile naţionale sârbeşti din 1918 fiind sprijinul cel mai important al Armatei sârbe, după 13 noiembrie, când au intrat în vigoare prevederile Armistiţiului de la Belgrad, care instituia administraţia provizorie sârbească în sudul Ungariei de atunci (Voivodina şi Banatul).[6]

De data aceasta „străjerii", avizaţi şi de PCR, se afişau însă şi cu simboluri iugoslave pe caschetă (steaua roşie), cu ecusoane de umăr gravate cu litere chirilice şi cu mare dispreţ faţă de autorităţile „semi-fasciste" rămase de la Antonescu. Iar îndrumările le căutau şi primeau de la Biserica Albă şi omul lor de acolo, care le „garanta" protecţia din partea armatei iugoslave, profesorul Gavrilovici şi apropiaţii săi.[7]

---

[3] Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România şi relaţiile româno – iugoslave (1944-1949),* Timişoara, 2004, 71-74

[4] Arhivele Naţionale jud. Timiş, *Fond Uniunea asociaţiilor culturale democrate slave din România (UACDSR),* 4/1945, 76-80. Tabel nominal cu membrii Frontului antifascist slav (FAS) din Moldova Veche, 25 februarie 1945. După intervenţia în forţă a Jandarmeriei de la Oraviţa, din noaptea de 27 ianuarie (la balul de Sfântul Sava), Straja populară a fost destituită şi membrii acesteia au aderat în masă la FAS.

[5] Există şi o localitate cu numele de Straja, în apropiere de Vârşeţ, pe drumul spre Biserica Albă.

[6] D. Njegovan, M. Milin, *Voivodina şi Banatul la 1918*, în ***Istoria Banatului****. Studii privind particularităţile unei regiuni transfrontaliere,* Coordonator Victor Neumann, Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită, Editura Academiei Române, Bucureşti, 2016, 543-558

[7] Inutil de adăugat că, după „pogromul" jandarmilor din noaptea de Sf. Sava, s-a terminat şi cu „straja" de la Moldova Veche şi cu prezenţa profesorului Gavrilovici în România.

Curând apar noi fapte şi personaje, emblematice acestui capăt de ţară dar şi sfârşit de lume, aşezată şi rânduită cândva, cu multă chibzuială şi înţelepciune. Sunt prime semne adevărate că, iată, se prăbuşeşte o lume şi în loc se aşează o grotescă improvizaţie.

*

Dacă la Timişoara prindeau viaţă „fronturi" panslave şi antifasciste, de inspiraţie mai degrabă sovietică,[8] în Clisură Tito şi oamenii lui trec de-a dreptul la fapte: pe 10 şi 11 decembrie 1944 au loc două consfătuiri, regizate de OZNA,[9] la Biserica Albă. Prima[10], după metodologia orchestrărilor de masă, era cea pregătitoare, a Consiliului provizoriu al sârbilor voluntari din Clisura pentru lupta antifascistă (şi, în fapt, alipirea la Iugoslavia comunistă). Următoarea trebuia să fie desemnarea, propriu-zisă, a respectivului consiliu de alipire. Aceiaşi oameni, de două ori, rezoluţiile culese la aceeaşi maşină de scris, cu aceleaşi minore greşeli şi neconcordanţe, repetate.[11]

De fapt, cine sunt aceşti actori primi şi cum au ajuns ei în scena aceasta extrem de „mişcătoare" a istoriei noastre recente. Ei sunt mai degrabă nişte rătăciţi, debusolaţi pe căile istoriei. Pe lângă prezenţa sporadică a profesorului Gavrilovici, militant antifascist de-adevăratelea dar şi un nostalgic al strajelor sârbeşti de altădată, apare ca o interfaţă constantă în „zonele fierbinţi" figura învăţătorului – contractual iugoslav[12] (cândva în post, la Divici, pe Clisura) Miloš Šaletić.

---

[8] Vezi „Însemnările despre FAS şi UACDSR" de Bojidar Stanoevici, în Andrei Milin, Miodrag Milin, Ţvetco Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului,* Timişoara, 2011, 45 şi urm.

[9] OZNA, Odbor za zaštitu naroda/ Consiliul securităţii poporului, Securitatea lui Tito. Vezi subiectul pe larg într-o excelentă monografie, Kosta Nikolić, *OZNA – mač redolucije/OZNA – spada revoluţiei,* Beograd, 2013

[10] Arhivele Serbiei, Beograd, ***Fond Odbor Slovena dobrovoljaca Banatske Klisure/*** *Consiliul slavilor voluntari din Clisura Dunării,* Dj-125/ 1944, doc. 1 şi 2

[11] La anexele 1 şi 2 membrii comitetelor de iniţiativă şi ai celui permanent sunt aceiaşi, cu nume repetate. Dintre toate documentele emanate de respectivul consiliu, primele două sunt, de departe, mai elaborate birocratic decât restul, vădind o mână de expert în producerea lor.

[12] În baza Convenţiei şcolare româno – iugoslave pentru învăţământul minoritar, din 1934, s-a convenit trimiterea de învăţători contractuali iugoslavi în şcolile sârbeşti din România şi vice-versa, în Iugoslavia. Sistemul acesta, destul de eficient pentru perpetuarea educaţiei şi culturii în limbile minorităţilor a funcţionat, formal, până la reforma învăţământului din 1948. [Obs. M. M.]

În toiul recrutărilor şi instruirii politice de la Biserica Albă, îl aflăm pe Miloš Šaletić în calitatea de comandant al oraşului. Peste câteva luni, din biroul său de delegat al Regiunii militare Voivodina pe lângă Comisia aliată de control de la Timişoara, acelaşi Šaletić va supraveghea (ori îndruma) pregătirile exaltaţilor activişti sârbi pentru congresul de „democratizare a României".[13]

Deocamdată însă, revenim la Biserica Albă. Šaletić este aici comandantul militar în exerciţiu; comandantul OZNA este (maiorul?) Slobodan Paulievici; iar şeful de partid iugoslav (comisarul politic) Zoran Vuletici, voluntar de frunte la partizani, originar din Socol.

Avem deci oameni de pe la Moldova Veche, din Socol, Divici; dar nucleul „fierbinte" al Clisurei îl vor constitui, de acum înainte, cei de la Belobreşca. Şi aici, ca să fim mai convingători, trebuie să spunem o poveste, tristă şi chiar tragică,[14] ca mai toate cele despre război.

Pomeneam de activitatea în regiune a unor subunităţi de partizani, cu incursiuni sporadice şi pe malul românesc al fluviului, având puncte de sprijin în satele sârbeşti. Unul era în satul Belobreşca, unde acţiona în clandestinitate un comunist, fost student belgrădean de-al locului, Jarco Despotovici. Cu vreo două săptămâni înainte de 23 august 1944 o asemenea grupă, înfiltrată de pe malul sârbesc, a fost surprinsă şi anihilată de jandarmii de la pichet, din Belobreşca. Au fost capturaţi doi: bărbatul, rănit, a fost ucis în bătaie; iar femeia, rănită şi ea, a fost dusă la Moldova Nouă, la spital, sub escortă. Despotovici a încercat tot posibilul pentru a-şi elibera camarada; s-a înţeles cu jandarmii pentru o sumă de bani. A luat apoi legătură cu un consătean, angrosist şi om cu stare, Slavco Stoicovici. Şi acesta simpatiza cu cauza, însă opţiunile sale erau pro-monarhice. În urma discuţiei negustorul s-a oferit să acopere jumătate din suma solicitată, restul căzând în sarcina comuniştilor. Disperat şi fără de soluţie, Despotovici l-a ameninţat pe Stoicovici, cu revolverul armat, să dea toţi banii. A intervenit o dispută mai aprigă, Stoicovici smulgându-i arma şi rănindu-l grav. Fapta s-a petrecut în preajma gospodăriei familiei Radosavlievici, de la marginea satului. De faţă erau şi fraţii Radosavlievici, Nikola, mai în vârstă, infirm

---

[13] Congresul acesta, preconizat a se deschide la 8 mai 1945, în sala Manej a Cazarmei „Transilvania" din Timişoara, a fost stopat, existând (nu întâmplător!) bănuieli despre o propagandă iugoslavă mascată privind alipirea Banatului. Vezi detalii la M. Milin şi A. Milin, *Sârbii din România şi relaţiile româno – iugoslave...,* 45-52

[14] Subiectul a fost prelucrat literar de către Dumitru Radu Popescu, în nuvela *Duios Anastasia trecea.* Tema s-a bucurat şi de o abordare cinematografică.

(cocoşat)[15]şi Svetomir, tânăr mecanic şi aderent de asemenea al partizanilor comunişti. Stoicovici s-a predat de îndată la Pichet, relatând propria-i versiune a faptelor. Fraţii Radosavlievici l-au adăpostit pe rănit, care avea dureri atroce şi cerea să-i fie curmate suferinţele, să nu cadă viu pe mâna jandarmilor. Se pare că fratele mai în vârstă a preluat asupra sa cumplita povară a omorului, dând apoi zvon prin sat că eroul comunist ar fi fost asasinat de *cetnikul*[16]Stoicovici. Ca să dispară orice dubiu şi să împiedice cercetările asupra cadavrului, mortul a fost împins de cei doi într-o groapă cu var nestins. Spectrul morţii s-a abătut şi asupra celei din urmă victime a incidentului nocturn de la Dunăre: partizana rănită a fost ridicată de la spital de „pedanta" poliţie germană de frontieră şi executată la Biserica Albă, cu doar câteva zile înainte de eliberare.[17]

Trec alte câteva săptămâni; s-au retras germanii, au venit ruşii, partizanii umblau în voie prin satele Clisurii: a fost asasinat jandarmul Ion Babu, cel implicat la Belobreşca, era căutat peste tot prin Banat şi de negăsit Stoicovici contrabandistul, colaboraţionistul şi „asasinul cetnic".[18]

În urma episodului nefericit şi cam la voia întâmplării, cu straja populară a „chiulangiilor şi dezertorilor" [„zabušanti"] de prin sate, o formulă mai revoluţionară de implicare a „voluntarilor" a fost concentrarea acestora, pe liste, în aşa-numitul *Consiliu al voluntarilor slavi din Clisura bănăţeană, reunit la 11 decembrie 1944 la Biserica Albă.*

După informaţii abia de curând accesibile putem deduce că organizarea structurii amintite s-a făcut pe baze militare, cu sediul în Comenduirea unităţii (implicit şi a OZNA) şi angajarea factorilor locali, de prin satele bănăţene ale Clisurii. Arătam în altă parte că era în toi în acele zile o intensă campanie propagandistică iugoslavă, de capacitare a Omului de la Kremlin, pentru

---

[15] Era un autodidact cu o remarcabilă inteligenţă intuitivă şi o devoratoare ambiţie de afirmare în faţa propriilor conaţionali şi consăteni. O caractertistică frecvent întâlnită la oamenii din Clisura, foşti grăniceri ai Imperiului de altădată, acum în uitare şi pauperizaţi. Cei din Belobreşca se considerau pe sine „fala Clisurii" şi trăiau aceste frustrări cu şi mai mare intensitate.

[16] Cetnicii, partizanii iugoslavi pro-monarhici, reprimaţi de OZNA

[17] Detaliile relatării sunt după „Însemnările..." lui Boja (Bojidar) Stanoevici, în A. Milin, M. Milin, Ţ. Mihailov, *Sârbii din România în vremea Comunismului..., 43-45*

[18] etre Ţurlea, *Românii din Serbia 1940-1944,* Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 2012, 137+139. O relatare foarte sugestivă a haosului politic din Clisura, în octombrie 1944.

consimţământul la materializarea unor determinate intenţii anexioniste, inclusiv în Banat.[19]

Deci, în timp ce fruntaşii iugoslavi Hebrang şi Kardelj se întreţineau inclusiv pe teme româneşti la Moscova cu Stalin, în teren lucrurile s-au pornit prin operaţiunea poliţiei secrete din cadrul armatei iugoslave: s-au convocat ,,voluntarii Clisurii", s-au redactat îngrijit liste cu oameni de încredere de-ai locului, în frunte fiind propulsat un ,,om greu", Bogdan Despotovici, fratele continuator, asociat cu mitul recent, al jertfei comuniste de la Belobreşca.

Că oamenii de la Biserica Albă nu erau suficient de pregătiţi pentru ceea ce-şi puseseră în gând ne-o arată însă derularea faptelor.

Pe lângă sediu *Consiliul voluntarilor...* a lăsat urmaşilor şi un *fond de arhivă,* cu un registru de peste 500 de acte emise, pe parcursul a mai bine de doi ani (iarna 1944-primăvara 1947). Acum apare cu adevărat improvizaţia, rod al neştiinţei haotice şi inculturii militante, fuzionată într-un trist crochiu de statalitate cu iz folcloric, ,,de Belobreşca". Deducem din primele acte că acest Consiliu (...) îşi asuma un rol central, de Consiliu de eliberare naţională şi alipire a Clisurii la Iugoslavia democrată şi federativă. Apoi, luăm act şi de prezenţa unui sigiliu al Consiliului(...) cu însemnele statalităţii iugoslave (steaua roşie). Pe măsură ce timpul trecea şi entuziasmul ,,unionist" al foştilor ,,voluntari" păleşte: documentele apoi spun că nu mai avem de-a face cu o părticică de Iugoslavie ci Clisura bănăţeană este, totuşi, România.

Ce mai caută atunci în Iugoslavia ,,consilierii" inventaţi de OZNA şi rămaşi fără de ,,obiectul muncii"?. Ei se joacă în continuare de-a reprezentanţii ,,nu ştiu cui", coborând întreaga prestaţie la nivelul scandalului sătesc. Ţin şedinţe ,,incendiare", mimând de-acum revoluţia, cu actori de prim plan din satul de pomină: Nicola Radosavlievici, fără să fie investit în vreo calitate oficială, dar omniprezent la Biserica Albă, ca om ,,de casă" şi consătean de-al lui Bogdan Despotovici (şi parte componentă, vie şi întunecată, a legendei Clisurii), delirează cu acuzaţii pe hârtie, împotriva obsedantului duşman-chiabur-cetnic-asasin Stoicovici[20] dar şi împotriva altor consăteni, aflaţi cu păcate colaboraţioniste ori

---

[19] A. Milin, M. Milin, Ţ. Mihailov, *op. cit.,* 307-308

[20] Miodrag Milin, Andrei Milin*, Sârbii din România. Documentar şi studii despre remodelarea identitară,* Editura Cetatea de Scaun [Târgovişte], 2017, Document nr. 6, 81-84 (Delaţiune, Biserica Albă, 1 mai 1945, în traducere românească:,,...Poporul se temea în special de Mirko, fiindcă era prieten intim al sergentului de jandarmi Ion Babu, care l-a ucis pe partizanul Deian Brankov; el a fost, de asemenea, agent şi companion al celui mai mare

chiar „iubitori de fascişti". Curg fraze sforăitoare despre „sângele vărsat" al partizanilor, ameninţări cu pistolul în stânga şi în dreapta, doar-doar îşi va prelungi clipele de „extaz revoluţionar"[21] în prim-planul scenei din Clisură; peste câţiva ani, anchetat de Securitate, încerca, cu aceeaşi viclenie rurală, să-şi adapteze partitura la noile condiţii ale „democraţiei populare" româneşti, explicând anchetatorilor săi că, pe o hartă ce o creionase spre folosul partizanilor, s-a străduit să facă „cât mai mică" porţiunea din Clisură ce o presupunea că revine Iugoslaviei.[22] Un altul, care şi el se susträgea de la încercările frontului

---

reacţionar şi fascist din Clisură, Slavco Stoicovici, care l-a ucis pe conducătorul poporului din Clisură, partizanul Jarko Despotovici....")

[21] *Ibidem,* Document nr. 8, 86-93(Raport, Biserica Albă, 9 iunie 1945, Preşedintele Consiliului...Bogdan Despotovici, despre depăşirea prerogativelor revoluţionare de către Nicola Radosavlievici, despre contrabandă cu purcei din Serbia, jefuirea gospodăriilor „duşmanilor" de ţigle, vin, sustrageri de pe front, favorizarea rudelor şi alte „perle" din universul haotic al satului la război.)

[22] *Ibidem,* 57(Iată o mostră despre *Secesiunea Clisurii,* în viziunea actorilor de la Belobreşca, Socol şi Moldova Veche şi regia OZNA-ei din Biserica Albă: „Declaraţie. Subsemnatul Radosavlievici Nicola, născut în anul 1919, luna decembrie ziua 8, cu ultimul domiciliu în comuna Belobreşca, jud. Caraş, declar următoarele: În anul 1944, imediat după 23 august, a venit la mine Zoran Vuletici, care mi-a spus că a discutat problema alipirii Clisurii la Iugoslavia, cu unele persoane cu care el avea legături peste graniţă. În timpul acela eu mă aflam la Belobreşca , iar când mie mi-a cerut părerea despre aceasta, eu am fost de acord cu el. După câtva timp când eu mă stabilisem în Biserica Albă împreună cu fratele meu Sveta [Svetomir], Zoran Vuletici şi alţii, a venit la noi Despotovici Bogdan care ne-a întrebat dacă ştim că s-a format un grup de oameni, aşa-zişi *reprezentanţi ai Clisurii* şi care lucrează pentru alipirea Clisurii la Iugoslavia şi care în acest sens au făcut şi un *memorandum* şi urmând ca în după-amiaza aceea să aibă şi o şedinţă în legătură cu aceasta, condusă de Nika Gavrilovici, Iancovici Jarco, Isacovici Jarco şi încă câţiva. Au mai fost chemaţi apoi comandantul oraşului Biserica Albă Şaletici Miloş, Despotovici Bogdan precum şi Slobodan Vuletici. La această şedinţă Nika Gavrilovici a explicat cum trebuia să se ducă lupta pentru a face tot posibilul pentru alipirea Clisurii la Iugoslavia, apoi cine va fi şeful, îl va alege poporul. Toţi cei de faţă au fost de acord cu propunerea lui Nika; care apoi a citit *memorandumul* pe care îl făcuse şi care s-a hotărât să fie trimis lui Coicici Trişa[Trifun] din comuna Socol, pentru ca acesta să meargă prin satele din Clisură şi să strângă semnături pe acest *memorandum.* Prin martie 1945, în timp ce Zoran Vuletici era ajutor de comisar [locţiitorul comandantului] în Siguranţă [la Oraviţa], dar care ţinea legătura mai departe cu OZNA din Iugoslavia, a luat fiinţă la Timişoara Organizaţia antifascistă slavă [denumirea corectă: Frontul antifascist slav – FAS; obs. M. M.] în fruntea căreia se găsea Rada Fenlaciki. Mai târziu în Clisură în fruntea Org. antifasc. slave se găseau Trişa Coicici, Deian Adam, Nika Gavrilovici şi alţii, care întreţineau şi mai departe spiritul de alipirea Clisurii la Iugoslavia. Apoi eu, după planul meu, am redus cu cât se poate mai mult teritoriul Clisurii

adevărat, străbătea în goana motocicletei cu ataş satele de la Dunăre, difuzând mesajul despre noua putere de la Biserica Albă, căreia toţi erau datori să-i dea ascultare.[23] Celălalt Radosavlievici, Svetomir, tot cu pistolul, teroriza în numele comuniştilor „de dincolo" autorităţile civile şi militare locale. Mărturisea, spăşit apoi, că nu făcuse *decât să dea o mână de ajutor comuniştilor români în promovarea democraţiei* şi nimicirea fascismului de acasă. Iar *colaborarea sa cu OZNA era tot spre folosul comuniştilor* români.[24]

Că „gura păcătosului adevăr grăieşte" ne-o confirmă şi anumite fapte în derularea lor ciudată. Acel Zoran Vuletici[25] din Socol şi politruc iugoslav de la Biserica Albă va fi, peste puţină vreme, locţiitorul şefului Siguranţei de la Oraviţa. În aceeaşi vreme Svetomir Radosavlievici era agitatorul-şef al comuniştilor români din plasa Moldova Nouă şi totodată activist de frunte al Consiliului (...) secesionist de la Biserica Albă.

La un moment dat se pare că nu era important că aveam de a face cu România ori Iugoslavia; important era doar că pe teren legea o făcea OZNA – şi într-o parte şi în cealaltă (ca şi „consilieri" ai comuniştilor români, în lupta lor pentru putere).

Deci, ca şef al Siguranţei de la Oraviţa, Zoran Vuletici a dat o hotărâtoare mână de sprijin cumnaţilor săi, fraţii Radosavlievici în „capturarea" asasinului „de serviciu" Stoicovici. Prin vara lui 1946 împreună au pus la cale o macabră

---

care trebuia să fie alipit Iugoslaviei, lucru cu care ei nu au fost de acord. Pe la începutul lunii mai 1945, la Timişoara, Org. antifasc. slavă pregăteşte un congres al tuturor slavilor din Banatul românesc, pentru a se trece în revistă forţele slave existente în Banat. În acel timp a venit la Biserica Albă şi Zoran Vuletici care ne-a spus că trebuie să participe la Congres şi câţiva reprezentanţi ai Clisurii, fiindcă se va pune în plan şi discuţia alipirii unor teritorii din Banatul românesc cu populaţie slavă de statul iugoslav, în care plan este pus[ă] şi alipirea Clisurii. Noi am hotărât ca fratele meu Sfeta să reprezinte Clisura la acest congres, în care scop am pregătit şi un *memoriu*, în care am explicat dorinţa şi necesitatea sârbilor legaţi de Iugoslavia ca această regiune să fie înăuntrul graniţelor iugoslave, urmând a fi citit la congres. Aceasta nu s-a putut face că[ci] congresul nu a mai avut loc. Împreună cu Sfeta trebuia să mai participe la congres Zoran Vuletici, Sneider Alois şi Bogdan Despotovici. Aceasta îmi este declaraţia pe care o dau, susţin şi semnez. 12 mai 1950. Radosavlievici Nicola m. p." – Arhivele CNSAS, *Inventar P-1143,* vol. II, 34-35)

[23] *Ibidem,* Doc. 8, Raport...9 iunie 1945, 92-93

[24] Arhivele CNSAS, *Inventar R-166612,* 31-41. Interogatoriu S. Radosavlievici, 23 sept. 1955

[25] În vremea prigoanei împotriva sârbilor „titoişti", de la sfârşitul anilor 40, s-a refugiat la Tito făcând o remarcabilă carieră în serviciile secrete iugoslave (a ajuns general de securitate, şi chiar gardă de corp al fostului lider de la Belgrad - obs. M. M.).

„reconstituire" a crimei din august 1944, în care acelui nefericit nu i s-a permis nici să vorbească, fiind purtat, batjocorit şi insultat de masa asmuţită împotriva lui, prin satele de la Dunăre, până ce, la urmă, l-au ucis bestial. Înclinăm să punem acest oribil asasinat „în numele revoluţiei" în legătură cu înscenarea juridică de la Belgrad, din aceeaşi vară şi apoi asasinarea misterioasă a conducătorului rezistenţei cetnicilor din Serbia, generalul Draja Mihailovici. În condiţii la fel de misterioase au pierit, în acelaşi an, militantul cetnic Nemania Costici,[26] fiul protopopului Slobodan Costici din Timişoara şi simpatizantul acestora de la Bucureşti, Petar Pantovici[27].

Dezavuaţi ca insuficient de „combativi" pentru Consiliul (...) de la Biserica Albă, cei din *straja populară* de prin satele din Clisură s-au adaptat situaţiei şi vor adera, în masă, la Frontul antifascist slav de inspiraţie comunistă şi pro-sovietică. Însă şi FAS cu sediul la Timişoara a prins viaţă tot din iniţiativa aceleiaşi OZNA şi a maiorului acesteia Duşan Iovanovici. Ca lucrurile să se lege mai bine, aceiaşi oameni (care în prealabil fuseseră în vizită „de lucru" la Belgrad la înalţi demnitari de la Externele iugoslave) au fost consiliaţi să pregătească un congres pentru „democratizarea României". O altă „mână de ajutor" cu iz secesionist, oprită în ceasul al doisprezecelea de intervenţia perspicace a premierului român dr. Petru Groza pe lângă emisarii sovietici din Comisia *aliată* de la Bucureşti[28]. La acest congres – fantomă printre delegaţi erau desemnaţi, de către structura din Biserica Albă, fraţii Radosavlievici, cumnaţii Vuletici şi alţii asemenea.[29]

Congresul n-a izbutit; aşa că de-acum ajutorul „frăţesc" dat comuniştilor români pentru „democratzizarea" propriei ţări se va limita la intervenţiile de consiliere date de OZNA prin Ambasada de la Bucureşti (pentru înlăturarea protopopului Costici şi a oamenilor săi de la Timişoara şi apoi pentru desemnarea

---

[26] Răpit, spun martorii, în stil mafiot, cu o maşină neagră venită de la Oraviţa...

[27] Despre destinul tragic al acestui fruntaş al coloniei iugoslave de altă dată de la Bucureşti, vezi pe larg, M. Milin, „O poveste sumbră româno – sârbă de război ", în *Sârbii din România în secolul XX,* Editor Miodrag Milin, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2012, 23-35

[28] Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România şi relaţiile româno – iugoslave...,* Doc. 8, Timişoara, 3 mai 1945, 78-79. (Înştiinţare FAS, adnotată de primarul Timişoarei Traian Novac, consemnând intervenţia dr.-ului P. Groza ptr. oprirea congresului).

[29] Ca fapt divers, o dispută aprigă s-a încins apoi între cei din Belobreşca şi cei din Socol, primii contestând desemnarea pentru congres a unei tinere din Socol. Care nu se arăta a fi în ochii lor la înălţimea „aşteptărilor politice". Orice ar fi fost să fie, Belobreşca trebuia singură să rămână „fala Clisurii".

candidatului sârb dr. Miloş Todorov la alegerile din noiembrie 1946) sau prin echipele de asasini şi „isprăvile" lor macabre.

Între timp s-a stabilizat şi frontiera româno-iugoslavă, „consilierii" de la Biserica Albă au rămas fără de ocupaţie, s-a închis în cele din urmă şi lagărul de teroare asupra germanilor bănăţeni de la Mariolana-Plandište[30] pe care-l păzeau cu străşnicie „voluntarii" din Clisură... Au pornit apoi să curgă de la Biserica Albă spre Belgrad şi Novi Sad cereri de ajutor social, de invaliditate, de urmaşi ai celor căzuţi, de burse şcolare... Statul comunist de la Belgrad nu s-a lăsat prea impresionat de doleanţele conaţionalilor şi i-a invitat să plece pe la casele lor, preferând ajutorul „frăţesc" şi „tovărăşesc" în folosul comuniştilor români decât cel interminabil, pentru conaţionalii de toate categoriile, la ananghie. Petru Groza vine în vizită la Belgrad, în iunie 1947; Tito este apoi primit cu ovaţii la Timişoara unde închide definitiv acest subiect, cu deviza că... „Locul sârbilor este în primele rânduri ale democraţiei populare din România!".[31]Urmează, la Bucureşti, tratatul de prietenie veşnică româno - iugoslav[32]... dar acesta nici n-a apucat să fi fost ratificat, că apele politice s-au învolburat curând şi rău de tot...

„Ucenicii" de la OZNA din Biserica Albă rămaşi fără de ocupaţie au fost preluaţi apoi, instruiţi gata, de Securitatea poporului, care le va găsi o complexă utilitate spre subjugarea propriei minorităţi (căci iată, s-au făcut vinovaţi de trădare de ţară şi trebuiau să ispăşească, prin politică culturală, şcolară, mediatică, publicistică...) şi apoi, mai departe, spre edificarea şi a noilor modele ale democraţiei parlamentare româneşti.

Cât despre podul de peste Nera, să fim sănătoşi cu promisiunile electorale, să tot fie! Dar şi o speranţă: pe lângă clădirea şcolii, singura supravieţuitoare a vremurilor de altădată, în anii din urmă a prins viaţă acolo un centru cultural şi o tabără şcolară, cu program de instruire multiculturală.

---

[30] O evocare cutremurătoare a pătimirii etnicilor germani în lagărele post-belice iugoslave, la Robert Hammerstiel, *O ikonama i pacovima. Jedno banatsko detinjstvo 1939-1949/ Despre icoane şi şobolani. O copilărie bănăţeană 1939-1949,* Vârşeţ, 2003

[31] Pe frontispiciul jurnalului sârbesc din România „Правда" stătea butada lui Tito de la Timişoara (din 12 decembrie 1947): „Ја желим да Срби одавде буду у првим редовима у изграђивању народне демократије у Румунији!" /„Eu doresc ca sârbii de aici să fie în primele rânduri în construirea democraţiei populare din România!"

[32] Textul tratatului de prietenie, colaborare şi ajutor reciproc dintre România şi Iugoslavia, Bucureşti, 19 decembrie 1947, în M. Milin, A. Milin, *Sârbii din România şi relaţiile româno – iugoslave...,*163-165

*

S-a întâmplat şi Decembrie 1989 de la Timişoara. A început şi în România marea schimbare. Sârbii s-au mişcat şi ei: în 20 decembrie fizicianul Veljko Unipan (fiu de preot, cu necazuri din partea fostei Securităţi) a salutat Revoluţia de la balconul Operei din Timişoara…

După căderea dictatorului comunist Ceauşescu, peste noapte, Televiziunea Română (TVR) s-a trezit că…de fapt toţi românii l-au urât pe Ceauşescu şi întreaga naţiune, cu mic cu mare, s-ar fi ridicat împotriva lui. Acum, la doar câteva ore după coşmarul unei săptămâni de groază, între viaţă şi moarte de la Timişoara, când oraşul trăia singur şi izolat în pragul propriei apocalipse, România mediatică a fost lovită brusc de-o amnezie.

Emisarii Frontului democratic de la Timişoara de-acum degeaba se călcau pe picioare cu tot felul de gură-cască la revoluţie, aşteptând să le vină rândul pe culoarele TVR de la Bucureşti, ca să transmită mesajul către ţară al noii democraţii de la Timişoara. După o regulă, încetăţenită prin neregulă şi la revoluţie, n-au ajuns nicicum la microfonul Puterii de la Bucureşti: despre Timişoara se vorbea tot mai rar şi atunci o făceau…tot bucureştenii.

Buimăcit din coşmarul lui decembrie `89 s-a trezit istoricul din mine, conştient de valoarea excepţională a acelor zile de la Timişoara şi de marele pericol ca tot ce a fost mai frumos în Victoria revoluţiei noastre să ne fie confiscat de malaxorul noii propagande ce prindea viaţă după exersatele vechi şabloane comuniste. Şi aşa s-a închegat şi prima carte de mărturii despre săptămâna de foc de la Timişoara[33], cu emulaţia fără egal de la Reşedinţa episcopului Tokes, cu izbucnirea de neoprit „- Libertate pentru Tokes!" - „- Libertate pentru România !", „- Jos Ceauşescu!, - Jos Comunismul!" şi momentele care i-au succedat, ca explozia unei rachete, dezvoltată în trepte succesive de evoluţie.

În paralel s-au trezit, conştiente de propriul potenţial asimilat în noua democraţie şi minorităţile. Cei mai conectaţi la tensiunea marilor prefaceri au fost maghiarii, grupaţi masiv în propria Uniune democratică; la fel de organizaţi s-au arătat şi germanii, reuniţi cu toţii în Forum.

Sârbii, cum spuneam, s-au mişcat şi ei; în 27 decembrie, împreună cu domnul Unipan (pe care-l cunoşteam bine, copiii noştri mergeau împreună la şcoală), am pornit la părintele vicar (în Casa Domnului, la cel mai înalt prelat al Bisericii

[33] Miodrag Milin, *Timişoara, 15 – 21 Decembrie `89,* Timişoara, Tipografia „Banatul", 1990, 121 pag.

ortodoxe sârbe din România), cu gândul de a ne constitui într-o nouă Uniune sârbească, ferită de-acum de îngerinţele propagandistice ale gazetarilor comunişti, grupaţi la redacţia publicaţiei „Banatske novine"(fosta „Pravda").

Părintele vicar Markovici ne-a primit, cam speriat, ce-i drept, sugerându-ne …să mai meditǎm asupra gândului nostru şi să revenim, a doua zi. Aşa am şi fǎcut. Am fost introduşi în reşedinţa oficială de la Palatul episcopal şi…surpriza: i-am aflat, reuniţi în bloc, pe toţi gazetarii redacţiei amintite, vociferând de-acum pe o cu totul altă partitură decât o fǎcuseră doar cu câteva zile în urmă.

S-a constituit şi uniunea, s-a ales conducerea, cu o majoritate fermă din echipa de activişti, metamorfozaţi în suporteri ai noii democraţii, în frunte cu propagandistul şef şi poetul de serviciu al sistemului Gvozdenovici. Peste noapte secera şi ciocanul au devenit…cruce pravoslavnică! Cultul lui Ceauşescu a fost preschimbat în adularea lui Miloşevici; comunismul egalitarist a fǎcut loc cultului eroilor de la Kosovo şi sfinţilor de la Muntele Athos…Au urmat şi alegerile…Gvozdenovici, veşnic deputat, 5 mandate la rând, adevărat Matusalem parlamentar, veşnic, de neclintit…şi înainte şi şi după… Adulaţie şi spaimă, deopotrivă, ca de la un satrap din alte orizonturi istorice: „- Nu te pune cu el, că e de tot periculos!" – Măi, să fie?

Normal că am revenit de îndată la ceea ce mă pricep mai bine, la ştiinţă şi cercetare. Cu timpul, s-au dechis arhivele cele adevărate, s-a condamnat, oficial, comunismul…În arhivele Securităţii, - peste ce dau ? Cel mai zelos informator al sârbilor, vicarul Markovici, de peste 40 de ani îi raporta pe credincioşii lui la Securitate. Mai caut un pic, la Belgrad, - şi ce găsesc ? Tatăl vicarului nostru era, din anul 1947, activist din Clisura Dunării[34] pentru secesiunea acesteia şi alipirea ei la Iugoslavia lui Tito.[35] N-au reuşit în gândul lor, în schimb au fost racolaţi, cu toată structura lor, de către Securitate. Aşa se face că tânărul (pe atunci) preot Markovici din Clisură ajunge, peste noapte, inspector bisericesc şi apoi curând şi vicar, la Timişoara.

Urmând un traseu paralel, un alt tânăr „promiţător" din Clisură, Slavomir Gvozdenovici, profesor la o şcoală rurală de la el de-acasă, ajunge proiectat direct într-un apartament somptuos (gurile rele spun de-a dreptul „locuinţă

[34] Este vorba despre o fâşie pe malul stâng al Dunării, între satele Socol – Moldova Veche, vreo 7-8 localităţi rurale cu populaţie preponderent sârbescă, aproximativ 5-6000 de locuitori. [Obs. M. M.]

[35] Miodrag Milin, Andrei Milin, *Sârbii din România. Documentar şi studii despre remodelarea identitară,* Editura „Cetatea de Scaun", Târgovişte, 2017, 412 pag.

informativă") din centrul Timişoarei şi în funcţia de propagandist şef la gazeta sârbească de partid. Aici îl prinde Revoluţia noastră şi propulsarea pe o nouă traiectorie, cea a democraţiei celei mai recente.

Lucrând la o cronologie a vieţii minorităţilor de după 1989 (studiu de caz, sârbii),[36] am încercat să înnod firele în legătura lor firească…aceiaşi oameni, şi înainte, şi după, cu rezultate foarte bune chiar în evaluarea UDMR-ului[37]…iar în fapt, se închid şcoli minoritare, în singurul liceu sârbesc rămas, în 1989 erau 900 de elevi iar azi abia de mai sunt vreo 200… folclorul sârbesc bănăţean e pe cale de dispariţie, în schimb toate formaţiile artistice cu finanţare de la stat (sau dinafara) promovează dansuri şi cântece din Kosovo ori Serbia de sud… iar inspectorii de la Cultura minorităţilor (de regulă maghiari ori germani) au doar cuvinte de laudă !?

Şi din nou : - A fost o Revoluţie ? – N-a fost o Revoluţie ? Într-o analiză pertinentă despre ţările Blocului sovietic de după Război, istoricul Joseph Rotschild constata[38]că peste tot în Est minorităţile au avut doar de pierdut. – Oare constatarea e valabilă şi pentru realitatea de după `89 ?

Sau, pur şi simplu, realitatea e mult mai prozaică: ne stingem, pe zi ce trece[39], într-o confuzie şi neputinţă, implacabilă, deplină.

Cuvinte cheie : democraţie, minorităţi, Securitate, colaborare, credibilitate

---

[36] *Sârbii din România în secolul XX,* Editor Miodrag Milin, Prefaţa Acad. Camil Mureşanu, Editura „Argonaut", Cluj-Napoca, 2012, 259-295

[37] Deputatul (senatorul?) Dr. Francisc Baranyi, în *op. cit.,* p. 274

[38] Joseph Rotschild, *Întoarcerea la diversitate. Istoria politică a Europei Centrale şi de Est după Al Doilea Război Mondial,* Ediţia a doua, Trad. Mihnea Columbeanu, Aditura „Antet", [Bucureşti], 1997, 420 pag. /În original: *Return to Diversity: A Political History of East-Central Europe since WWII*, Oxford University Press Inc. 1993

[39] Populaţia sârbă din România, în cifre: 1930 – 50000 (sârbi, croaţi, sloveni); 1956 – 46517 (la fel); 1992 – 29080 (sârbi); 2002 – 22561 (sârbi); 2012 – 18503(sârbi).

SERBS IN ROMANIA, IN A RECENT TIME DEMOCRACY AT THE EDGE OF EUROPE

SUMMARY

Which were the main means of repression mechanism and political control developed by the system toward the minorities?

Which were the „special" treatments exercised by Securitate on the Serbian orthodox church , the most conservative minority institution, passed as such under the control, surveillance and thorough checking and, on case by case basis, callous repression with painful consequences to the community life?

What destructive effects did cause this negative action on the „system servants" from within the community?

And finally – what was the outcome of these complicated reactions and malefic interconnections in the minority alchemy of the new domestic democracy?

The following pages are, in their own way, possible explanations to these series of sensitive questions... Minorities who, as an integral part of the deranged Romanian world, failed to prove the necessary maturity for a genuine new beginning and absolution from the repudiated phantoms of the past which are keeping haunting, being resurgent by the collective sub-consciousness of our problematic democracy.

Key words: Democracy, Minorities, Securitate, Collaboration, Credibility.

ПРАВНИ СТАТУС РУМУНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРБИЈИ

др Душко ДИМИТРИЈЕВИЋ[1]

Сажетак: С почетка 21. века Србија је усвојила нов Устав, а потом је кроз низ аката употпунила свој раније успостављени правни оквир о заштити слобода и права националних мањина. Конституционални оквир и законодавни акти претежно су усклађени са прихваћеним обавезама из међународних конвенција донетих под окриљем Савета Европе, као што су Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода из 1950. године, Европска повеља о регионалним и мањинским језицима из 1992. године и Оквирна конвенција за заштиту националних мањина из 1995. године. Но, и поред веома широких јемстава датих за остварење права и слобода националних мањина, чини се да је на интерном плану изостала свеобухватна заштита свих мањинских заједница интегрисаних у српско друштво. Овакав закључак односи се и на румунску мањину у Србији у погледу које би ваљало појачати државне активности у циљу даљег унапређења њеног правног положаја и то, пре свега, на плану остваривања права на одлучивање у јавном животу, права на употребу језика, права на образовање и информисање, као и права на слободу вероисповести. У вези свих других питања која се могу поставити у односима Србије и Румуније, као што је то примера ради „влашко питање", сматрамо да иста не би требало међусобно повезивати. Тим пре, јер одговор на ово питање не би био могућ без претходно јасно утврђених идентитетских критеријума и слободне примене принципа самоидентификације. С обзиром на то да питање мањинског идентитета условљава генерално и доследну примену мањинских права, повезивање овог питања са питањем статуса румунске националне мањине није у складу са обавезама које је Србија преузела на међународном правном плану.

Кључне речи: Србија, румунска национална мањина, права и слободе, правни статус.

---

[1] Научни саветник у Институту за међународну политику и привреду, Београд, dimitrijevicd@diplomacy.bg.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2020. године", који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2020. године.

Увод

Сагледавајући социјалну динамику и актуелна политичка кретања која постоје у Србији, сматрамо да би данас било рационално поставити питање усклађености постојећег правног оквира са европским и међународним правним стандардима у области заштите људских и мањинских права. Ово питање нарочито је важно ако се узме у обзир да Србија као мултиетничка, мултиконфесионална и мултикултурна заједница тежи бржој интеграцији у Европску унију и укључењу у међународне интегративне токове. Унапређење постојећег институционалног оквира у области заштите људских и мањинских права намеће се отуд као природна нужност и битна претпоставка за реализацију наведених стратешких циљева. У том смислу и усвајање Акционог плана за остваривање права националних мањина у оквиру Поглавља 23 (правосуђе и основна права), у преговорима са Европском унијом, одређује правце даљих напора Србије на овом веома важном државном плану.[2] У студији која следи пажња се најпре посвећује анализи најважнијих правних аката Савета Европе о заштити права мањина које је Србија највећим делом и у приличној мери инкорпорирала у свој правни поредак. Потом се пажња посвећује и анализи правних решења прописаних у унутрашњем законодавству Србије. У завршном делу студије, позорност је усмерена на разматрање актуелних српско-румунских односа у вези заштите права мањина. Студија је заснована на упоредноправној методологији којом се на егзегетски, дескриптиван и синтетички начин дају прикази међународноправног, конституционалног и законодавног оквира од

[2] Полазећи од решења предвиђених у Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина, у Европској повељи о регионалним и мањинским језицима, као и од налаза садржаних у Извештају Експертске мисије Европске комисије за националне мањине, Влада Републике Србије је на седници од 3. марта 2016. године усвојила Акциони план за остваривање права националних мањина. Акциони план представља средњорочни програмски документ који садржи стратешке циљеве постављене у складу са препорукама Саветодавног комитета Оквирне конвенције Савета Европе, а чија реализација је неопходна за отклањање уочених недостатака у спровођењу права и слобода националних мањина у Републици Србији. Савету за националне мањине поверено је праћење реализације активности из Акционог плана у циљу остваривања пуне инклузивности националних мањина у процесу мониторинга и пуне координације рада државних органа. Видети: „Акциони план за остваривање права националних мањина“, Канцеларија за људска и мањинска права Владе Републике Србије, https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/21793 13.08.2019.

значаја за системско сагледавање правног статуса румунске националне мањине у Републици Србији.

Међународноправни оквир о заштити националних мањина у Републици Србији

С обзиром на више него видљиво одсуство правно обавезујућих аката о заштити права мањина на универзалном нивоу, определили смо се да нашу студију започенемо са анализом најзначајнијих међународних аката који обухватају европске државе.[3] Предметна студија стога полази од крајње партикуларног приступа и регионално ограниченог нормативног важења *Оквирне конвенције за заштиту националних мањина,* која представља најзначајнији правни инструмент Савета Европе, чији је Србија члан од 2003. године, и чије прокламоване циљеве у вези заштите људских права, плуралистичке демократије и владавине права Србија тежи да оствари.[4]

---

[3] Лоше искуство у вези заштите мањина у оквиру система Друштва народа, понукало је творце Повеље Уједињених нација да изоставе ову проблематику из њеног текста. У студији Генералног секретара Уједињених нација поводом питања даљег важења предратног система мањинске заштите, изнета је теза да целокупан систем заштите мањинских права између два светска рата није преживео промењене околности *(rebus sic stantibus),* у периоду од 1939. до 1947. године, због чега више није на снази. Видети: Момир Милојевић, „Уједињене нације и заштита мањина", у: Милош Мацура, Војислав Становчић (уред.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, Српска академија наука и уметности, Београд 1996, стр. 503. Ипак, ваља уочити да у прокламованим циљевима Повеље, заштита људских права и забрана дискриминације заузимају значајно место. Ова чињеница, није била без значаја за изградњу система мањинске заштите унутар система Уједињених нација. (нпр. са Усвајањем Универзалне декларације о правима човека из 1948. године, Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1966. године и Декларације о људским правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина из 1992. године). Иако је наведеним актима направљен значајан прогрес у нормативном регулисању заштите мањинских права на универзалном нивоу, остало је неспорно да је послератни развој ове гране међународног права ишао двоструким колосеком и то, више политичким неголи хуманитарним и правним *stricto sensu.* Видети: Миодраг Митић, *Националне мањине – права припадника мањина и заштита територијалног интегритета држава,* Службени лист СРЈ, Београд, 1998, стр. 17-19.

[4] Од самог почетка свог деловања 1949. године, Савет Европе бави се питањем свеобухватне заштите људских и мањинских права. Под његовим окриљем донете су многобројне мултилатералне конвенције од значаја за кодификацију и прогресивни развој међународног права. Међу најважнијим је свакако Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода из 1950. године, са 14 додатних Протокола. Иако не садржи нити једну

Оквирна конвенција Савета Европе усвојена је на састанку Комитета министара 10. новембра 1994. године, а ступила је на снагу 1998. године. Савезна Република Југославија самоиницијативно је, 3. децембра 1998. године, ратификовала Оквирну конвенцију, сматрајући да тим чином показује чврсту опредељеност у погледу поштовања права националних мањина. Међутим, та ратификација није прихваћена од стране Савета Европе јер прописана процедура, која подразумева претходни позив Комитета министара држави која није чланица ове европске организације, није била испоштована. Југославија је коначно приступила Оквирној конвенцији 1. септембра 2001. године.[5] Србија је, као држава сукцесор Југославије, а потом и државне заједнице Србија и Црна Гора, наследила обавезе из Оквирне конвенције, укључујући и обавезу подношења извештаја о примени Конвенције у унутрашњем правном поретку.[6] Значај овог правног инструмента за кодификацију и прогресивни развој међународног права заиста је велики, будући да је то вишестрани правно обавезујући уговор закључен на регионалном нивоу који на свеобухватан начин штити права и слободе националних мањина.[7]

Иако не садржи конкретну дефиницију националних мањина, Оквирна конвенција под националним мањинама, подразумева све мањине које се по својим особеностима (најпре етничким), разликују од већинског становништва. Приступајући са великом нормативно-техничком флексибилношћу у регулисању мањинске материје, Оквирна конвенција је изоставила да

одредбу о заштити припадника мањина, Конвенција има општи значај за заштиту њихових људских права и основних слобода. Члан 14 садржи генералну забрану дискиминације у погледу уживања права и слобода предвиђених у овој Конвенцији, а члан 1 Протокола 12 уз Конвенцију из 2000. године, директно формулише да свако право које закон предвиђа остваривање се без дискриминације по било којем основу. Државна заједница Србија и Црна Гора је приступила овој Конвенцији 2003. године. Видети*: Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005; *Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори,* бр. 12/2010 и 10/2015; "Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms", *Europen Treaty Series,* No. 5.

[5] *Службени лист СР Југославије – Међународни уговори,* бр. 6/1998; "Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Europen Treaty Series,* No. 157.

[6] Надзор над применом Оквирне конвенције спроводи Комитет Савета Европе уз асистенцију Комитета експерата. Видети: Родољуб Етински, Сања Ђајић, *Међународно јавно право,* Правни факултет, Нови Сад, 2014. стр. 464.

[7] Борис Кривокапић, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004, том 3, стр. 55.

формулише појам заштитног објекта, чиме је у одређеном смислу направила намеран пропуст остављајући државама уговорницама могућност да саме на унутрашњем правном плану регулишу ово питање.[8] Међутим, ваља уочити да Оквирна конвенција поставља одређене границе државама уговорницама, а које произилазе из одредбе члана 1 којом се потврђује да је заштита мањина саставни део међународне заштите људских права и основних слобода, и да као таква не припада тзв. унутрашњој надлежности држава *(domaine reservé),* већ широј области међународне сарадње. Њене одредбе се стога могу примењивати само у доброј намери, у духу разумевања и толеранције и у складу с принципима добросуседства, пријатељских односа и сарадње међу државама (члан 2). Одредбе се не могу интерпретирати на рестриктиван начин да се истима ограничавају или укидају било која загарантована људска права или основне слободе, односно достигнути стандарди мањинске заштите осигурани законима било које стране уговорнице или било којим другим обавезујућим споразумима (члан 22).[9]

Оквирна конвенција принципијелно предвиђа остваривање индивидуалних, али не и колективних права националних мањина. У одредби члана 3 Оквирна конвенција потврђује да припадници националних мањина могу да врше и остварују права и слободе које произилазе из начела садржаних у њој и то, индивидуално или у заједници са другима.

---

[8] У образложењу нацрта Оквирне конвенције објашњава се да је дефиниција изостављена из прагматских разлога и немогућности да се усвоји формулација која би била заједнички прихваћена од стране држава уговорница. Видети: "Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report", Council of Europe, Strasbourg 1995, p. 13. Међутим, поменуто објашњење не значи да дефиниција мањина није потребна на универзалном правном плану. Ово тим пре, јер њен недостатак у пракси отвара могућност за арбитрарно поступање у погледу обавезне примене усвојених правила и онемогућава делотворну заштиту припадника мањина. За досадашње покушаје утврђивања дефиниције мањина видети: Владимир Лепосавић, „Међународноправна заштита мањина с посебним освртом на положај Срба у земљама бивше СФРЈ", дисертација, Правни факултет, Београд, 2016, стр. 96-160.

[9] У том смислу је утврђена и обавеза за државе уговорнице садржана у члану 19 Оквирне конвенције, према којој: „Стране уговорнице се обавезују да ће поштовати и примењивати принципе уграђене у постојећу Оквирну конвенцију намећући, тамо где је то потребно, само она ограничења, рестрикције или одступања која су предвиђена међународним правним инструментима, посебно Конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода у мери у којој су она релевантна за права и слободе које проистичу из поменутих принципа".

Права и слободе које произлазе из начела уграђених у Оквирну конвенцију могу бити уједно и предмет других међународних конвенција и споразума. Тако, на пример, уколико су права и слободе предмет одговарајућих одредаба из Конвенције за заштиту људских права и основних слобода или неког од њених протокола, сматраће се да су иста сагласна са њиховим одредбама (члан 23).

Оквирна конвенција у општим одредбама Другог дела предвиђа одговарајућа јемства припадницима националних мањина. Конкретно, у члану 4 Оквирна конвенција гарантује равноправност пред законом и једнаку законску заштиту припадницима националних мањина, уз забрану дискриминације. Уједно, Оквирна конвенција прописије и обавезу усвајања одговарајућих мера за унапређење пуне и ефективне равноправности између припадника националних мањина и већинског народа у областима економског, социјалног, политичког и културног живота.

У односу на обавезе држава уговорница, Оквирна конвенција прописује читаву палету дужности које се односе на:

– Стварање потребних услова како би припадници националних мањина очували и развијали своју културу и сачували неопходне елементе свог идентитета (религију, језик, традицију и културно наслеђе;
– Уздржавање од политике или праксе које имају за циљ асимилацију припадника националних мањина против њихове воље (члан 5);
– Подстицање толеранције и међукултурног дијалога и предузимање одговарајућих мера за унапређење узајамног поштовања и разумевања и сарадње међу свим људима који живе на њиховој територији, без обзира на етнички, културни, језички или верски идентитет тих лица, а посебно у области образовања, културе и масовног информисања;
– Предузимање одговарајућих мера ради заштите лица која могу бити подвргнута претњама и дискриминацији, насиљу и непријатељствима због свог етничког, културног, верског и језичког идентитета (члан 6);
– Обезбеђење слободе мирног окупљања, удруживања, слободе изражавања и слободе мисли, уверења и вероисповести (члан 7);
– Обезбеђење права изражавања религије, установљавања верских институција, организација и удружења (члан 8);
– Обезбеђење слободе мишљења, и примања и преношења информација и идеја на језику мањине без мешања јавних органа и без обзира на границе;

– Осигурање да припадници националних мањина не буду дискриминисани у свом приступу средствима јавног информисања, у емитовању радијских и телевизијских програма, у стварању и коришћењу сопствених средстава јавног информисања, а у циљу повећања толеранције и медијског плурализма (члан 9);
– Осигурање да припадници националних мањина користе свој језик и писмо, приватно и јавно, писмено и усмено (члан 10);
– Осигурање да припадници националних мањина користе своје име и презиме на језику мањине уз званично признавање;
– Осигурање на истицање традиционалних локалних назива, имена улица и других топографских назнака на језицима мањина (члан 11);
– Обезбеђење мера једанаког приступа припадницима националних мањина у областима образовања и истраживања, уз одговарајућу обуку наставног кадра, доступност научних учила, олакшање конекција између наставника и ученика различитих заједница (члан 12);
– Обезбеђење организовања сопствених приватних установа за образовање и обуку (члан 13);
– Признавање права учења на мањинским језицима, без штете за образовање на званичним језицима (члан 14);
– Обезбеђење услова за ефикасно учешће припадника националних мањина у културном, социјалном и економском животу и јавним пословима који се на њих односе (члан 15);
– Уздржавање од мера које мењају односе између становништва у подручјима насељеним припадницима мањина (члан 16);
– Уздржавање од ометања права мањина да одржавају слободне и мирољубиве прекограничне контакте и да учествују у раду националних и међународних невладиних организација (члан 17);
– Омогућавање закључења међународних уговора са другим државама, посебно суседним у сврху осигурања заштите националних мањина и предузимање адекватних мера за прекограничну сарадњу (члан 18).

Уз поменуту палету правних обавеза, Оквирна конвенција прописује још и две заштитне клаузуле према којима:

– У вршењу права и слобода које из ње произилазе, сваки припадник националне мањине дужан је да поштује национално законодавство и права припадника других мањина, као и права припадника већинске заједнице (члан 20);

– Ништа у Оквирној конвенцији не може бити протумачено тако да значи право на предузимање делатности или вршење дела супротних основним принципима међународног права, а посебно сувереној једнакости, територијалној целокупности и политичкој равноправности држава (члан. 21).[10]

Коначно, иако је палета мањинских права и слобода свеобухватно наведена у Оквирној конвенцији (уз навођење дужности које у вези са тим правима и слободама имају државе уговорнице), јасно је да и та палета није довољна узимајући у обзир социјалне околности и политичку динамику у којој националне мањине обитавају.[11] Стога би било важно уочити да је Оквирна конвенција била добра подлога за усвајање системских прописа у Републици Србији у којима су принципи мањинске заштите инкорпорирани *de lege lata,* и то пре свега у Закону о заштити права и слобода националних мањина, па потом и у самом Уставу.

Други значајан међународноправни акт о заштити права и слобода националних мањина, који је обухваћен предметном анализом, односи се на *Европску повељу о регионалним или мањинским језицима*, коју је усвојио Савет Европе 5. новембра 1992. године и која је ступила на снагу 1. марта 1998. године. Државна заједница Србија и Црна Гора потписала је Европску повељу 22. марта 2005. године, да би Скупштина, на седници 21. децембра 2005. године, исту ратификовала.[12] Сукцесијом државне заједнице, Србија је преузела обавезе по основу Европске повеље почев од 1. јуна 2006. године.

---

[10] Наведене клаузуле своде се на посебне услове под којима се имају уживати зајамчена права. Ти услови подразумевају да вршење права повлачи и одређене дужности припадника националних мањина. Прва дужност односи се на лојалност према домицилној држави (државу где припадници националних мањина живе и чије држављанство имају), а друга дужност односи се према читавој међународној заједници (у односу на поштовање општег међународног права). Видети: Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Основи међународних људских права,* Мегатренд универзитет, Београд, 2007, стр. 325-328.

[11] Ниједна листа мањинских права није потпуна јер, како то правилно констатује проф. Кривокапић, „како време пролази та листа се стално допуњује, а посебно имајући у виду да разни документи (међународни и унутрашњи, правни и политички), излажу та права различитим и не увек у свему доследним редом". Видети: Борис Кривокапић, *Актуелни проблеми међународног права*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 333.

[12] *Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори,* бр. 18/2005; "European Charter for Regional or Minority Languages", *European Treaty Series,* No. 148.

Европска повеља садржи Преамбулу и пет делова: Део I – у којем су садржане опште одредбе; Део II – који обухвата циљеве и начела која се односе на све државе уговорнице и на све регионалне или мањинске језике; Део III – у којем су садржане специфичне и практичне обавезе држава, већ у зависности од земље до земље; Део IV – који се односи на примену Повеље,[13] и Део V – који обухвата њене завршне одредбе.

У Преамбули Европске повеље о регионалним или мањинским језицима истиче се да заштита историјских регионалних и мањинских језика у Европи доприноси одржању и развоју културног богатства и традиција Европе. Како се Европском повељом гарантује очување интеркултурализма и мултилингвизма применом мера за унапређење и једнаку употребу мањинских и регионалних језика као неотуђивог права сагласног начелима Међународног пакта о грађанским и политичким правима,[14] и Европске конвенције о људским правима и основним слободама, као и политичким

---

[13] Према члану 15 Европске повеље, државе чланице периодично достављају генералном секретару Савета Европе, у облику који одреди Комитет министара, извештај о политици коју предузимају у сагласности са другим делом ове Повеље и о мерама које су предузете у примени одредаба трећег дела Повеље на које су се обавезали. Први извештај треба да буде достављен у току прве године након ступања Повеље на снагу у односу на државу у питању, док остали извештаји треба да следе у трогодишњим интервалима после првог извештаја. Извештаје према члану 16 испитује посебно тело – Комитет експерата. Србија је до сада поднела четири извештаја о примени Европске повеље. Видети: „Периодични извештаји о примени Европске повеље о регионалним или мањинским језицима у Републици Србији“, Канцеларија за људска и мањинска права Владе Републике Србије https://ljudskaprava.gov.rs/sr/node/129, 15.08.2019.

[14] Општом одредбом из члана 27 Међународног пакта о грађанским и политичким правима гарантују се језичка права мањина. Гаранција је лимитирана на „државе где постоје етничке, верске и језичке мањине. Само припадници ових мањина имају право да уживају заједно са другим члановима своје групе своју културу, да исповедају своју веру и да се служе својим језиком. У тумачењу наведене одредбе, сматра се да појам „етничке мањине“ покрива и појам расних и националних мањина. Међутим, због различитих приступа у односу на признање статуса мањина у законодавствима држава, могуће су извесне недоследности идући од државе до државе, што отвара простор за дискриминацију у односу на мањине које реално и фактички постоје, а чији статус није правно признат и прихваћен. Видети: Francesco Capotorti, ”Minorities“, in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Elsevier, Amsterdam, 1997, vol. III, pp. 414-416; *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities,* UN Doc. E/CN 4/Sub. 2/384/Rev. 1, 1979. За текст Пакта видети: *Службени лист СФР Југославије,* бр. 7/1971; “International Covenant on Civil and Political Rights“, *United Nations, Treaty Series,* 1976, Vol. 999, I-14668.

обавезама преузетим у оквиру Конференције о европској безбедности и сарадњи (данас ОЕБС),[15] Србија је приступањем Повељи изразила спремност да у доброј вери и заједно са осталим чланицама штити и унапређује мањинске језике, и да тиме да свој допринос изградњи Европе као заједнице засноване на начелима демократије и културне разноврсности унутар оквира националног суверенитета и територијалног интегритета.

У члану 1 Дела I Европске повеље, који садржи опште одредбе, даје се дефиниција појма „регионални или мањински језици". У том смислу, појам обухвата језике који су, „традиционално у употреби на одређеној територији једне државе од стране држављана те државе који чине бројчано мању групу од остатка становништва те државе и који су различити од званичног језика те државе". Из наведене формулације јасно је да се Европска повеља одређује према језицима који имају територијалну основу, тј. који имају географско подручје примене које не обухвата целокупну државну територију. Из категорије регионалних или мањинских језика изостављени су тзв. нетериторијални језици који немају територијалну основу. Њих Европска повеља дефинише као „језике које користе држављани државе чланице који се разликују од језика који су у употреби код осталог становништва државе али који, иако се традиционално користе на територији те државе, не могу да буду поистовећени са неком њеном конкретном територијом". С обзиром на то да се на одређеним деловима државне територије може говорити више регионалних или језика мањина, Европска повеља прави јасну дистинкцију између ових језика у односу према званичном језику.[16] Међутим, она не регулише ситуације у којима поједине језичке форме постају засебни језици. Те ситуације остале су у домену унутрашњег законодавства држава уговорница.

---

[15] Политичке гаранције о заштити права и слобода националних мањина садржане су у VII начелу Завршног акта КЕБС-а из Хелсинкија из 1975. године, да би потом исте биле проширене на конференцији о хуманитарној димензији одржаним 1990. и 1991. године. Почев од 1989. ова организација је увела контролне механизме за праћење стања људских и мањинских права. У току самита посвећеног новим изазовима и променама у Хелсинкију 1992. године, уведена је функција Високог комесара за националне мањине.

[16] Приликом депоновања ратификационог инструмента, Србија и Црна Гора нису ставиле резерву на Европску повељу, али су дале следећу изјаву: „У вези са чланом 1.б Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, Србија и Црна Гора изјављује да ће се термин 'територија у којој су регионални или мањински језици у употреби' односити на подручја у којима су регионални или мањински језици у службеној употреби у складу са националним законодавством".

У одредби члана 2 Европска повеља регулише обавезу држава уговорница да примене све њене одредбе из Дела II које се односе на циљеве и начела везана за заштиту регионалних или мањинских језика. Веома битна је одредба садржана у ставу 2 члана 2, којом се „по питању сваког од језика који је прецизиран у време ратификације, прихватања или одобравања у складу са чланом 3, све државе уговорнице обавезују да примене најмање 35 ставова и подставова одабраних међу одредбама Дела III Повеље, укључујући најмање три који треба да буду одабрани у члановима 8 и 12 и по један из чланова 9, 18, 11 и 13. Тумачењем одредбе наведеног члана произилази да је њена сврха да се одређене одредбе из Дела II преведу у обавезна правила у Делу III Повеље, како би иста било могуће применити у различитим ситуацијама. Иако државе при томе задржавају могућност да слободно одреде језике за које су сагласне да се на њих примењује Део II, односно да прихвате примену Дела III, њихова улога у избору различитих опција састоји се у флексибилном прилагођавању одредаба Повеље различитим социјалним условима сваког регионалног језика или језика мањина. У том смислу државе уговорнице имају потпуну диспозицију.[17]

У одредби члана 3 Европске повеље регулише се питање практичних аранжмана на начин да свака држава уговорница у инструменту

[17] Република Србија је у поступку ратификације, приликом прецизирања језика и обавеза из Дела III била руковођена намером да свим језицима које ће прецизирати обезбеди једнак ниво заштите, односно да за њих преузме истоветне ставове и подставове. Таква намера резултирала је прецизирањем језика за које се у пракси, према националном законодавству, обезбеђује заштита и унапређење у складу са најмање 35 ставова и подставова из Дела III Повеље. Полазећи од изложене намере, приликом предаје ратификационог инструмента, Србија и Црна Гора је дала следећу изјаву, у погледу Републике Србије: „У складу са чланом 2. став 2. Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, Србија и Црна Гора прихвата да се у Републици Србији за албански, босански, бугарски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски језик примењују члан 8. став 1. а (III), а (IV), б (IV), ц (IV), д (IV), е (II), ф (III), г; члан 9. став 1. а (II), а (III), б (II), ц (II), д, став 2. а, б, ц, став 3; члан 10. став 1. а (IV), а (V), ц, став 2. б, ц, д, г, став 3. ц, став 4. ц, став 5; члан 11. став 1. а (III), б (II), ц (II), д, е (I), ф (II), став 2. став 3; члан 12. став 1. а, б, ц, ф, став 2; члан 13. став 1. ц. члан 14. а, б“. У случају да је Република Србија прецизирала још неки мањински језик не би могла да примени најмање 35 ставова и подставова из Дела III Повеље, а да обезбеди једнаку заштиту за све језике, односно да примени једнаке мере за све прецизиране језике. Видети: „Први периодични извештај о примени Европске повеље о регионалним или мањинским језицима, Канцеларија за људска и мањинска права Владе Републике Србије, https://ljudskaprava.gov.rs/sr/node/131, 13.08.2019.

ратификације, прихватања или одобравања Повеље прецизира сваки од регионалних или мањинских језика или званични језик који је мање у употреби на оној територији или њеном делу за које жели да обезбеди примену Повеље у складу са ставом 2 члана 2. У том погледу државе могу у било којем тренутку дати на знање да прихватају обавезе које проистичу из одредаба било ког параграфа Повеље који већ нису одабрани у њеном инструменту ратификације, прихватања или одобравања, или да ће применити став 1 овог члана на остале регионалне или мањинске језике или на остале званичне језике који се мање употребљавају на њеној територији или на једном делу.[18]

Члан 4 Европске повеље уређује питање постојећег режима заштите. У том смислу, прописује се да „ништа у овој Повељи не треба разумети као ограничавање или дерогирање било којих права зајамчених Европском конвенцијом о људским правима, те да одредбе Повеље неће ни на који начин утицати на повољнији третман регионалних или мањинских језика или на правни режим особа које припадају мањинама који може да постоји у некој од држава чланица или који је обезбеђен одговарајућим двостраним или вишестраним споразумом".

Примена Европске повеље повлачи одговарајуће међународне обавезе у погледу поштовања општег међународног права и правних начела. У том смислу, понављајући констатацију садржану у Преамбули, члан 5 Европске повеље формулише да ништа у њој садржано „не може се тумачити да подразумева право на упуштање у какву активност или на вршење какве радње који су у супротности са циљевима Повеље Уједињених нација или другим обавезама према међународном праву, укључујући ту и начела суверенитета и територијалног интегритета држава". Да би примена Повеље била потпуно ефективна у пракси, одредба из члана 6 прописује обавезу за државе да испитају начине на који ће власт, организације и особе којих се тиче садржај ове Повеље бити информисане о својим правима и дужностима установљеним овом Повељом.

---

[18] Занимљиво је да Србија сматра да је имплементација Европске повеље један процес који треба да обухвати све заинтересоване субјекте, нарочито представнике особа које говоре регионалним или мањинским језицима. У том смислу, она стоји на становишту да тај процес, према члану 3 став 2 Повеље, може да резултира, између осталог, и прецизирањем нових језика на које ће се применити преузети ставови и подставови.

У Делу II, Европска повеља садржи циљеве и начела који су неопходни за очување регионалних или мањинских језика. Овај оквир покрива члан 7, и то кроз:

– Признање регионалних језика и језика мањина као културног богатства (члан 7, став 1.а);
– Поштовање географског подручја на коме се користи регионални или језик мањина (члан 7, став 1.б);
– Потреба за одлучном акцијом како би се унапредили и сачували регионални или мањински језици (члан 7, став 1.ц);
– Обезбеђење услова за употребу регионалних или језика мањина у јавном и приватном животу (члан 7, став 1.д);
– Одржавање и развијање веза, у областима које покрива ова Повеља, између група које користе регионалне или мањинске језике и осталих група у држави које употребљавају језик у идентичној или сличној форми, као и успостављање културних односа са осталим групама у држави које користе различите језике (члан 7, став1.е)
– Обезбеђивање правног оквира и средстава којима би се омогућило учење регионалних или језика мањина лицима која их не говоре а живе у областима где се они говоре (члан 7, став 1.ф, г);
– Унапређење проучавања и истраживања регионалних или мањинских језика на универзитетима или сличним установама (члан 7, став 1.х);
– Унапређење одговарајућих облика транснационалне размене, у оним областима о којима говори ова Повеља, за регионалне или мањинске језике који се користе у идентичном или сличном облику у две или више држава (члан 7, став 1.и).
– Забрана дискриминације која може бити усмерена на неоправдано угрожавање; искључивање, ограничавање или неповољан третман који би се односио на употребу регионалног или мањинског језика и који би имао циљ да обесхрабри или доведе у питање његово одржавање и развој (члан 7, став 2);
– Унапређење међусобног разумевања и трпељивости између језичких група унутар земље, нарочито у областима образовања и јавног информисања (члан 7, став 3);
– Охрабривање оснивања установа и консултативних тела за заступање интереса различитих језичких група (члан 7, став 4);

– Обезбеђење примене начела Европске повеље *mutatis mutandis,* и на нетериторијалне језике (члан 7, став 5).

Део III односи се на мере за унапређење употребе регионалних или мањинских језика у јавном животу у складу са обавезама садржаним у члану 2 став 2 Европске повеље. У одредби члана 8 регулишу се питања везана за усклађивање образовног система држава уговорница са обавезама из Повеље које обухватају предузимање мера на оној територији на којој су мањински језици у употреби, и то, без икаквих ометања учења званичног језика.[19] Што се тиче образовања на територијама ван области у којима су регионални или мањински језици традиционално у употреби, стране преузимају обавезу, ако број оних који говоре те језике тако нешто оправдава (члан 8 став 2).

Члан 9 Европске повеље регулише спровођење мера на подручјима које се налазе под јурисдикцијом одређених судова а којима се, с обзиром на број становника који користи регионалне или мањинске језике, спроводе одговарајуће мере. Према ставу 1 овог члана, мере се спроводе под условом да судија не сматра да употреба олакшица предвиђених овим чланом може да омете ваљано спровођење поступка у кривичном, грађанском и управним стварима. Конкретно, на захтев једне од страна, ови поступци се могу водити на регионалном или мањинском језику. У току тих поступака, странкама се гарантује право да употребљавају сопствени регионални или мањински

[19] Прописане обавезе за државе уговорнице из става 1 члана 8 Повеље обухватају *inter alia*, омогућавање предшколског, основног, средњег, техничког и специјалистичког образовања. Овом одредбом гарантује се и могућност да државе омогуће и значајан део овог образовања на одговарајућем регионалном или мањинском језику. Уједно, одредба прописује да државе могу применити одговарајуће мере на полазнике ако они тако желе или ако је то применљиво, чије породице тако нешто желе, а чији се број сматра довољним. Образовање и учење начелно би требало да постане интегрални део наставног плана. У погледу и универзитетског или другог вишег образовања, државе су дужне да исто омогуће на одговарајућим регионалним или мањинским језицима. Дужности се простиру и на омогућавање услова за студирање ових језика као предмета на универзитетима или вишим школама или, уколико се према улози државе коју она има у односу на високообразовне институције не могу применити поменути подставови, да охрабре или дозволе могућност универзитетског или другог вишег образовања на регионалним или мањинским језицима, или да омогуће услове за проучавање ових језика на универзитетима или вишим школама. Поред наведеног, предметном одредбом установљава се и обавеза држава да предвиде образовање одраслих, да обезбеде учење мањинске историје и културе, да обезбеде оспособљавање наставног особља и да успоставе надзорна тела за надгледање мера које су преузете у вези употребе регионалних или мањинских језика.

језик. Захтеви и докази, без обзира да ли су у писаној или усменој форми, не могу да буду сматрани неприхватљивим само због тога што су формулисани на регионалном или мањинском језику, а документи који се тичу правног поступка издају се на одговарајућем регионалном или мањинском језику који не треба да доприносу додатним трошковима поступка. Ставом 2 члана 9 предвиђена је обавеза држава да не доводе у питање ваљаност правних докумената само због тога што су донети на регионалном или мањинском језику. Дужност је држава да обезбеде да се они могу употребити против заинтересованих трећих лица, која иначе не користе ове језике, под условом да им је садржај ових докумената стављен на увид од стране особа које се на њега позивају. Такође, државе су обавезне да не поричу ваљаност правних докумената донетих између различитих страна, само због тога што су начињени на регионалном или мањинском језику. Ставом 3 члана 9 Европске повеље државе уговорнице су прихватиле обавезу да преведу законе и друге прописе на регионалне или мањинске језике, посебно оне који се односе на ову категорију лица. Изузетак се прави само у случају да су заинтересована лица дошла до тих превода на неки другачији начин (на пример, ако је текст закона преведен на идентичан или сличан језик суседне државе).

Сврха члана 10 Европске повеље своди се на гаранцију права на употребу регионалних или мањинских језика у административним подручјима (локалним или регионалним), где број мањинског становиштва оправдава спровођење прописаних мера обезбеђења. Мере, између осталог, обухватају свакодневне контакте службеника са грађанством, подношење усмених и писмених поднесака, докумената и представки, употребу управних текстова и образаца на мањинским језицима или на званичном и језику мањина, израду нацрта докумената на регионалним или мањинским језицима, учешће у финансирању локалних и регионалних власти, употребу мањинских и регионалних језика у расправама у локалним парламентима, у локалним скупштинама, без занемаривања употребе званичног језика државе, употребу, ако је неопходно заједно са именом на званичном језику државе, традиционалних облика имена места на регионалним или мањинским језицима. Што се тиче јавних служби које обезбеђују управне власти или лица која делују у њихово име, државе чланице предузимају такође одговарајуће мере обезбеђења у оквиру територије на којој се регионални или мањински језици користе, у сагласности са ситуацијом сваког језика и колико је то разумно могуће.

Полазећи од специфичности савремених средстава јавног информисања, те уважавајући аутономност и независност медија, Европска повеља у члану

11 регулише обавезе држава уговорница да обезбеде отварање макар једне радио станице и једног телевизијског канала на регионалним или мањинским језицима. Повеља обавезује државе да омогуће одговарајуће одредбе захваљујући којим би приказивачи програма понудили садржаје на регионалним или мањинским језицима. Оне су дужне да подстичу редовно емитовање радио и телевизијског програма на регионалним или мањинским језицима. Такође, државе су дужне да охрабре производњу и дистрибуцију аудио или аудиовизуелних радова на регионалним или мањинским језицима. Обавезе су утврђене и у погледу стварања или очувања новина на регионалним или мањинским језицима или редовног објављивања новинских чланака на тим језицима. Државе према овој одредби Повеље имају дужност пружања финансијске помоћи средствима јавног информисања и обзразовања новинара и осталих запослених у средствима јавног информисања која користе регионалне или мањинске језике. Према ставу 2 члана 11 Повеље, државе преузимају обавезу да гарантују слободу директног пријема радио и телевизијског програма из суседних земаља на језику који је исти или сличан регионалном или мањинском језику, као и да се не супротстављају реемитовању радио и телевизијских програма из суседних земаља на овом језику. Оне се, поред тога, морају залагати да осигурају да се неће постављати никаква ограничења праву на слободу изражавања и слободну циркулацију информација у оквиру писане штампе на језику који је исти или сличан регионалном или мањинском језику. Уживање ових слобода, пошто собом носи одговарајуће дужности и одговорности, може да буде подвргнуто таквим формалностима, условљавањима, ограничавањима или казнама које су прописане законом и које су нужне у демократском друштву, у интересу националне безбедности, територијалног интегритета или јавне сигурности, ради спречавања нереда или злочина, ради заштите здравља и морала, ради заштите угледа или ради заштите информација које су примљене у поверењу, или за одржавање ауторитета и непристрасности судства. Према ставу 3 члана 11 државе имају обавезу још и да обезбеде да интереси корисника регионалних или мањинских језика буду представљени и узети у обзир тако што се могу оснивати одговарајућа тела која би била у складу са законом и одговорностима које постоје када се гарантује слобода и плурализам медија.

Одредбом члана 12 Повеље регулишу се културне активности и погодности. У овој области, као што је то био случај и са чланом 11, од држава уговорница се тражи да се обавежу у оној мери у којој државни органи имају надлежности које им омогућавају да предузимају ефективе активности.

Међутим, с обзиром на то да јавне власти имају неоспоран утицај на услове у којима се културне погодности користе, од њих се тражи да обезбеде да регионални или језици мањина имају одговарајуће место у функционисању тих погодности.[20] Што се тиче територија различитих од оних на којима су регионални или мањински језици традиционално у употреби, државе у области културе предузимају одговарајуће мере и погодности, уколико број њихових корисника то оправдава. Коначно, државе су према овој одредби Европске повеље дужне да сачине одговарајуће одредбе приликом креирања сопствене културне политике ван граница у које би укључили регионалне или мањинске језике и културе који они одсликавају.

Одредба члана 13 Европске повеље посвећена је активностима државе у економској и социјалној сфери које треба да олакшају употребу мањинских или регионалних језика. У ставу 1 члана 13 прописан је принцип недискриминације (на пример у погледу употребе регионалних или мањинских језика у документима попут уговора о запошљавању или у техничким документима, у интерним правним актима компанија и у приватним документима). У ставу 2 члана 13 предвиђене су конкретне мере подршке регионалним или мањинским језицима у социјалној и економској сфери, а на подручјима на којима се ови језици користе (на пример, у јавном, комерцијалном и финансијском сектору, у сектору безбедности итд.).

---

[20] У сврху остваривања погодности у културној области Европска повеља предвиђа могућност да државе предузму мере којима подстичу разне видове изражавања и иницијатива специфичних за регионалне или мањинске језике и различита средства путем којих би дела сачињена на тим језицима постала доступна; унапређују приступ регионалних или мањинских језика радовима произведеним на другим језицима развојем превода, надсинхронизације и титлованих превода; обезбеђују да тела која су одговорна за организовање или пружање подршке различитим културним активностима омогуће одговарајуће доприносе за укључивање знања и употребе регионалних или мањинских језика и култура у све оне подухвате које они покрећу или за које обезбеђују финансијску подршку; унапређују рад тела одговорних за организовање и подршку културних активности; охрабрују директно учешће представника оних који користе одговарајуће регионалне или мањинске језике у обезбеђивању услова и планирању културних делатности; олакшавају стварање једног или више тела која би била одговорна за прикупљање и чување копија и представљање или објављивање радова произведених на регионалном или мањинском језику; стварају или унапређују активности које имају за циљ финансирање превода или истраживање различитих језичких термина, посебно имајући на уму одржавање и развој одговарајућих управних, комерцијалних, економских, друштвених, техничких или правних термина на сваком од регионалних или мањинских језика.

Одредбом члана 14 Европске повеље уређује се питање употребе мањинских или регионалних језика у прекограничној сарадњи. Државе су према овој одредби дужне, између осталог, да примене постојеће двостране или вишестране аранжмане који их везују са државама у којима се исти језик користи у идентичној или сличној форми, или, ако је неопходно, да траже да закључе такве споразуме на начин који би унапредио контакте између корисника истог језика у одређеној држави на пољу културе, образовања, информисања, оспособљавања и трајног образовања. Такође, у корист регионалних или мањинских језика државе уговорнице су у обавези да олакшају или унапреде сарадњу између две стране границе, а посебно између регионалних или локалних власти на чијим територијама се исти језик користи у идентичној или сличној форми.

Из наведене анализе Европске повеље произилази да она има посебан значај за заштиту регионалних или мањинских језика, а посредно и за остваривање оптималног правног статуса националних мањина. Правном инкорпорацијом одредаба Европске повеље у конституционални и законодавни оквир Републике Србије, на интерном плану доприноси се очувању и развоју језичке разноликости и националног идентитета као важних достигнућа у очувању европске, али и целокупне светске културне баштине.

Конституционални оквир о заштити националних мањина у Републици Србији

Полазећи од међународноправног оквира који регулише права и слободе националних мањина, Србија је на свеобухватан начин усвојила одговарајућа решења у Уставу из 2006. године. Овај конституционални оквир пружио је солидну правну основу за заштиту људских права и права националних мањина.[21]

Тако, већ у одредби члана 1 Устава, Устав опредељује Србију као државу засновану на владавини права, социјалној правди, начелима грађанске демократије људским и мањинским правима и европским принципима и вредностима. Из наведеног следи да конституционални оквир придаје посебан значај људским и мањинским правима што је, признаћемо, добра полазна основа за даљу надоградњу читавог правног система, али и за евалуацију легитимитета актуелне политичке власти и њеног односа према

[21] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 98/2006.

мањинама уопште. Стога, ова два аспекта имају значај за реално сагледавање правне заштите мањина у Србији, као и за утврђивање њиховог правног статуса. Дефиниција Србије из члана 1 Устава у том смислу прави јасну диференцијацију када истиче да је Република Србија, „држава српског народа и свих грађана који у њој живе". Овом широко постављеном формулацијом Устав у ствари операционализује два политички некохерента принципа: принцип националне и принцип грађанске државе. Усвајањем наведеног решења, Устав антиципира социјалну стварност која постоји у Србији као мултинационалној држави у којој, поред припадника српског народа живе још и припадници многобројних националних мањина.[22] С обзиром да је владавина права „основна претпоставка" Устава (члан 3), за веровати је да су и уставна јемства заштите људских права свих „грађана" у Републици Србији један од основних уставних принципа на којем се темељи и сама држава. Да је то заиста тако, произилази из чињенице да Устав прописије да суверености потиче од грађана, те да ниједан државни орган, политичка организација, група или појединац не могу присвојити ту суверености од грађана, нити успоставити власт мимо слободне воље грађана (члан 2). Имајући у виду овакав приступ, јасно је зашто је заштита права и слободе националних мањина нашла место у Уставу као посебна вредност која одликује Србију као мултиетничку заједницу.

Уставна јемства права и слобода националних мањина садржана су најпре у уводном делу Устава који је посвећен уставним начелима, а потом и у оквиру начелних одредби Другог дела који се односи на људска и мањинска права и слободе (чл. 18-81).

---

[22] Професор Уставног права Ратко Марковић, сматра да је наведеним приступом актуелни Устав Републике Србије „нашао упориште у историјским разлозима и примордијалним становиштима о заједници порекла, те у аргументацији да су се слична решења примењивала и од стране држава у окружењу које су свој суверенитет и идентитет учврстиле у националној држави. Међутим, професор тврди и да су „управо та решења и искуства могла да буду поука да национална држава није повољан амбијент за развој демократије у мултиетничким друштвима у којима постоје дубоки етнички анимозитети. Савремена либерална теорија не сматра да су интегративни друштвени принципи гарант друштвеног јединства, поготово у етнички диверзираним заједницама. Професор Марковић се, наиме, не слаже да је „стабилнија заједница у којој постоје више вертикалних друштвених вредносних образаца који се међусобно ретко или никада не преклапају". Видети: Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције,* ИПД Јустинијан, Београд, 2006, стр. 602.

У одредби члана 14, Устав јемчи права националних мањина и обезбеђује њихову посебну заштиту која је неопходна ради остваривања пуне равноправности и очувања мањинског идентитета. У том циљу, мерама у образовању, култури и јавном обавештавању, Србија треба да подстиче разумевање, уважавање и поштовање разлика које постоје због посебности етничког, културног, језичког или верског идентитета њених грађана (члан 48), односно, Србија треба да подстиче дух толеранције и међукултурног дијалога и да предузима ефикасне мере за унапређење узајамног поштовања, разумевања и сарадње међу свим људима који живе на њеној територији, без обзира на њихов етнички, културни, језички или верски идентитет (члан 81). Следствено наведеним одредбама, посебна уставна заштита мањинских права треба да доведе до очувања људског достојанства, слободе и једнакости (члан 19), које представљају фундаменталне вредности на којима почива демократија и владавина права.

Права националних мањина разрађена су у Другом делу у тачки 3 Устава који се односи на заштиту људских права и слобода (чл. 75-81). Њиме су употпуњена основна начела о људским и мањинским правима (чл. 18-74), која покривају права и слободе прве и друге генерације (грађанска, политичка, економска, социјална и културна права) и одређена права треће генерације (нпр. право на здраву животну средину), која се у пракси манифестују кроз идеје солидарности.

Одредбом члана 75, Устав поред основних људских права, гарантује припадницима мањина индивидуална и колективна права. Устав наглашава да без обзира да ли се ова права остварују појединачно или у заједници са другима, иста морају да се врше у складу са Уставом, законом и међународним уговорима. Наведна јемства покривају *in concreto*, следеће категорије људских и мањинских права, и то:

– Основна људска права и слободе (нпр. право на живот, право на неповредивост физичког и психичког интегритета, право на достојанство и слободан развој личности, право на слободу и безбедност, право на једнаку заштиту права и правно средство, право на правну личност, право на држављанство, право на слободу кретања, право на слободу мисли, савести и вероисповести, право на слободу мишљења и изражавања, право на слободу изражавања националне припадности, право на имовину, право на рад, право на здравствену и социјалну заштиту, право наслеђивања и др.);

– Права на учешће у политичком животу и одлучивању (нпр. право на учешће у јавним пословима, изборно право, право на слободу окупљања и удруживања, право на петицију и др.);
– Права у областима образовања, културе, информисања и службене употребе језика, тј. права чији је циљ подстицање и уважавање разлика укључујући и оне које се односе на етнички и национални идентитет грађана, и
– Права на самоуправу (у областима образовања, културе, информисања и службене употребе језика која подразумевају права да се директно или посредно преко изабраних представника одлучује о питањима која се односе на културну аутономију националних мањина, односно на мањинску самоуправу која се остварује посредством изабраних националних савета).

Као јединствену одредницу свих гаранција мањинских права Устав истиче општу забрану дискриминације, с обзиром на националну припадност (члан 21), која у случају припадника националних мањина подразумева равноправност пред законом и једнаку законску заштиту која се гарантује као посебно мањинско право (чл. 21 и 76).[23] У вези са овом забраном, јесте и забрана изазивања расне, националне и верске мржње и нетрпељивости на националној основи (члан 49), као и забрана од насилне асимилације и предузимања мера које би довеле до вештачког мењања састава становништва где припадници националних мањина традиционално живе у значајном броју (члан 78). Забрана изазивања расне, националне и верске мржње и нетрпељивости на националној основи уз слободу изражавања националне припадности (члан 47), спада у тзв. апсолутно заштићена права од којих није могуће одступити ни у изузетним ситуацијама као што је ратно или ванредно стање.

Поред наведених забрана, Устав пружа гаранције у погледу остваривања индивидалних права припадника националних мањина да равноправно, као

[23] Устав у наведеној одредби прописује могућност предузимања афирмативних мера „позитивне акције“ ради постизања једнакости и превазилажења дискриминације. Та могућност односи се на случајеве када се донесу „посебни прописи и привремене мере у економском, социјалном, културном и политичком животу, ради постизања пуне равноправности између припадника националне мањине и грађана који припадају већини, ако су усмерене на уклањање изразито неповољних услова живота који их посебно погађају“. Видети: Дејан Миленковић, *Људска и мањинска права, слобода изражавања и улога медија у условима сукоба и напетости,* Ниш, 2010.

остали грађани учествују у управљању јавним пословима и да ступају на јавне функције (члан 77), да чувају, негују, развијају и јавно изражавају националне, етничке, културне и верске посебности (члан 79),[24] да се удружују, односно да оснивају просветна и културна удружења и да сарађују са сународницима у сврху очувања националног идентитета (члан 80) и да развијају дух толеранције који треба да допринесе међукултурном дијалогу и унапређењу узајамног поштовања, разумевања и сарадње (члан 81). Све наведене уставне гаранције декларативно изражавају спремност Србије да подстиче уважавање и поштовање основних демократских вредности од значаја за очување права националних мањина.

Према одредби члана 18 Устава, остваривање свих наведених права подразумева њихову непосредну примену. У том смислу, Устав потврђује да се права припадника националних мањина остварују непосредно, али и преко представника који могу да учествују у одлучивању или да сами одлучују о појединим питањима везаним за мањинску културу, образовање, обавештавање и службену употребу језика и писма. Ради остварења права на самоуправу у култури, образовању, обавештавању и службеној употреби језика и писма, припадници националних мањина могу изабрати и своје националне савете. Законима се оставља да ближе прецизирају начине остваривања наведених права, при чему закони ни у ком случају не смеју да

[24] Уставне гаранције у погледу очувања права на посебности обухватају права од значаја за очување мањинског идентитета, то: Право на употребу својих симбола на јавним местима; Право на коришћење свог језика и писма; Право да у срединама где чине значајну популацију, државни органи, организације којима је поверено да обављају јавна овлашћења, органи аутономних покрајина као и органи јединица локалне самоуправе воде поступак и на језику националне мањине; Право на школовање на језику националне мањине у образовним установама које финансира држава или аутономна покрајина; Право припадника националних мањина да оснивају приватне образовне установе; Право да своје име и презиме користе на свом језику; Право да у срединама где чине значајну популацију, традиционални локални називи, имена улица, насеља и топографске ознаке буду исписане и на језику националне мањине; Право припадника националних мањина да буду потпуно, благовремено и непристрасно обавештавани на језику националне мањине, укључујући и право на изражавање, примање, слање и размену обавештења и идеја; Право припадника националних мањина да, у складу са законом, оснивају средстава јавног обавештавања; Право припадника националних мањина да оснивају просветна и културна удружења која добровољно финансирају (члан 80 став 1); Право припадника националних мањина да сарађују са својим сународницима изван Србије, са њима одржавају несметане везе (члан 80 став 3). Видети: Маријана Пајванчић, *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009, стр. 101-102.

утичу на суштину зајемчених права. Поменуте конституционалне одредбе о мањинским правима треба да се тумаче у корист унапређења вредности демократског друштва, сагласно важећим међународним стандардима људских и мањинских права, као и пракси међународних институција које надзиру њихово спровођење (члан 18 став 3). Овакав приступ произилази из тумачења уставних одредби по којима се претпоставља доследна и непосредна примена општеприхваћених правила међународног права, потврђених међународних уговора и закона (члан 18 став 2).

Заштита мањинских права зајемчена је одредбом члана 22 Устава. Право на заштиту обухвата обраћање домаћим и међународним правосудним инстанцама. Тако, на унутрашњем плану, свако коме је повређено или ускраћено право или слобода гарантовано Уставом има право на судску заштиту и право на отклањање последица које су повредом настале. Уједно, свакоме је зајемчено право на независан, непристрасан и законом установљен суд и право на правично суђење (члан 32), односно право на једнаку правну заштиту (члан 36). Притом, судови суде на основу Устава, закона и општих аката, а када је то предвиђено законом на основу општеприхваћених правила међународног права и потврђених међународних уговора (члан 142). Заштита права надопуњује се судском контролом државне управе (члан 198) и непосредном супсидијарном заштитом људских и мањинских права пред Уставним судом (члан 166).[25]

На међународном плану пак свако коме је повређено или ускаћено право или слобода гарантовано Уставом има право да се обрати међународним институцијама. Обраћање надлежним међународним институцијама ближе је дефинисано у међународним уговорима и правним актима које је Србија инкорпорирала у свој унутрашњи правни систем. У начелу, припадници мањина или представници мањинских група којима су права озбиљно повређена или ускраћена могли би се обратити међународним институцијама тек пошто исцрпу све правне лекове предвиђене у домаћем законодавству.

---

[25] Уставном одредбом из члана 170 уведен је у правну праксу институт уставне жалбе која се може изјавити, „против појединачних аката или радњи државних органа или организација којима су поверена јавна овлашћења, а којима се повређују или ускраћују људска или мањинска права и слободе зајамчене Уставом, ако су исцрпљена или нису предвиђена друга правна средства“.

У складу са напред изложеном анализом, произилази да актуелни конституционални оквир Републике Србије пружа солидне гаранције за остваривање права припадника националних мањина. Уставна политика наше земље добар је пример прихватања међународних обавеза на највишем нормативном нивоу. Међутим, одређени проблеми који произилазе из правне праксе последица су дејстава ванправних фактора који ометају остваривање стечених и Уставом зајемчених мањинских права. Различити интереси условили су фрагментацију одређених мањинских група (на пример Влаха за које до данас нису утврђени критеријуми за идентитетско одређење и остваривање права на самоидентификацију), што не доприноси изградњи савременог политичког система и не води бржој интеграцији националних мањина у мултикултурно и демократско друштво.

Законодавни оквир о заштити националних мањина у Републици Србији

Као што је претходно поменуто, Србија је у складу са уставним оквиром усвојила читав сет закона којима је регулисала област заштите права националних мањина. Најважнији законодавни акт којим се утврђују основи мањинске заштите свакако је Закон о заштити права и слобода националних мањина који је у доброј мери преузео решења присутна у правним актима Савета Европе, и то у Европској конвенцији о заштити људских права и основних слобода из 1950. године, Европској повељи о регионалним и мањинским језицима из 1992. године, и у Оквирној конвенцији за заштиту националних мањина из 1995. године.[26] Потом, ту су још и поједини системски закони којима се регулишу посебна питања везана за лични статус, забрану дискриминације и различите социјалне области (од употребе језика и писма, културе и медија, слободе вероисповести, преко демократске партиципације, заступљености у јавним пословима и националним саветима до регулисања економског положаја припадника националних мањина). Од важнијих закона поменућемо: Закон о националним саветима националних мањина,[27] Закон о локалној самоуправи,[28] Закон о забрани

[26] Закон је измењен и допуњен у више наврата након усвајања Устава. Видети: *Службени лист СР Југославије,* бр. 11/2002, *Службени. лист Србије и Црне Горе,* бр. 1/2003, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009 – *др. закон, 97/2013 – Одлука УС* бр. 47/2018.

[27] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС 55/2014 и 47/2018.

[28] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон и 47/2018.

дискриминације,[29] Закон о службеној употреби језика и писма,[30] Закон о основама система образовања и васпитања,[31] Закон о уџбеницима и другим наставним средствима,[32] Закон о култури,[33] Закон о црквама и верским заједницама,[34] Закон о држављанству,[35] Закон о заштитнику права грађана,[36] и др.

Због методолошких ограничења, у студији ћемо се задржати само на анализи решења присутних у Закону о заштити права и слобода националних мањина, који као основни закон у овој материји на декларативан начин регулише статус националних мањина и преузима кључна решења о заштити њихових права која су садржана у другим системским законима у циљу имплементације мера предвиђених Акционим планом који је Влада Републике Србије усвојила 2016. године, а који представља један од стратешких докумената у процесу приступања наше земље Европској унији.

Занимљиво је да се овим Законом уређују начини остваривања индивидуалних и колективних права која су Уставом Републике Србије и потврђеним међународним уговорима зајемчена припадницима националних мањина. Законом се припадници мањина штите од сваког облика дискриминације у остваривању индивидуалних права и слобода, и њиме се обезбеђује остваривање колективних права националних мањина на самоуправу у култури, образовању, обавештавању и службеној употреби језика и писма (члан 1). Права националних мањина остварују се и у складу са законом којим се уређује положај националних савета националних мањина, као и на основу других посебних републичких закона и покрајинских прописа којима се уређују поједине области друштвеног живота које су од значаја за националне мањине.[37]

---

[29] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 22/2009.

[30] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – др. закон 30/2010, 47/2018 и 48/2018 – испр.

[31] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 88/2017, 27/2018 – др. закони и 10/2019.

[32] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 27/2018.

[33] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009, 13/2016 и 30/2016 – испр.

[34] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 36/2006.

[35] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 135/2004, 90/2007 и 24/2018.

[36] *Службени гласник Републике Србије,* бр. 79/2005 и 54/2007.

[37] Законом о политичким странкама предвиђена је могућност оснивања политичких странака националних мањина чије је деловање усмерено на представљање и заступање

Закон о заштити права и слобода националних мањина у одредби члана 2 садржи дефиницију националних мањина. Према ставу 1 овог члана, „национална мањина у смислу овог Закона јесте свака група држављана Републике Србије која је по бројности довољно репрезентативна, иако представља мањину на територији Републике Србије, припада некој од група становништва које су у дуготрајној и чврстој вези са територијом Републике Србије и поседује обележја као што су језик, култура, национална или етничка припадност, порекло или вероисповест, по којима се разликује од већине становништва, и чији се припадници одликују бригом да заједно одржавају свој заједнички идентитет, укључујући културу, традицију, језик или религију". Такође, у ставу 2 поменутог члана Закона, „националним мањинама у смислу овог Закона сматрају се све групе држављана који се називају или одређују као народи, националне и етничке заједнице, националне и етничке групе, националности и народности, а испуњавају услове из става 1 овог члана".[38]

У другом делу Закона регулишу се основна начела на којима се темељи Закон. Ова начела обухватају:

– Обезбеђење пуне и ефективне равноправности између припадника националних мањина и грађана који припадају већини кроз доношење прописа, појединачних правних аката и мера;
– Обезбеђење слободе изражавања националне припадности;[39]
– Забрану сваког облика дискриминације на националној, етничкој, расној, језичкој, верској и свакој другој основи, према националним мањинама и лицима која припадају националним мањинама;
– Забрану сваке радње или мере насилне асимилације;

интереса једне националне мањине, заштиту и унапређење права припадника те националне мањине које уживају посебна права од права на оснивање са мањим бројем потписа, преко права на коришћење назива на језику мањине, до права да учествују у расподели мандата и кад су добиле мање од 5% гласова од укупног броја бирача који су гласали. Видети: „Закон о политичким странкама", *Службени гласник Републике Србије*, бр. 36/2009, 61/2005 – одлука УС.

[38] Из додадашње примене Закона произашао је закључак да постоји извесна недоследност у дефиницији националних мањина код утврђивања критеријума репрезентативности у односу на могућност оснивања националних савета националних мањина.

[39] Закон гарантује право припадника националних мањина да упишу у матичне књиге своју националну припадност. Видети: „Закон о матичним књигама", *Службени гласник Републике Србије*, бр. 20/2009, 145/2014 и 47/2018.

– Забрану нарушавања уставног поретка, територијалне целокупности, кршење Уставом зајамчених људских и мањинских права и слобода и изазивање и подстицање расне, националне и верске мржње и нетрпељивости;

– Обезбеђење права на сарадњу са сународницима у земљи и иностранству;

– Обавезу поштовања начела међународног права, јавне безбедности, морала и здравља људи;

– Заштиту стечених права, односно заштиту достигнутог нивоа мањинских права зајемчених Уставом, општеприхваћеним правилима међународног права и потврђеним међународним уговорима.

У трећем делу Закона регулишу се права на очување посебности као што су:

– Право на употребу матерњег језика;

– Право на школовање на матерњем језику;

– Право на службену употребу језика и писма;[40]

– Право на објављивање закона на мањинским језицима;

– Право на употребу националних симбола, топонима за органе јавне власти, локалне самоуправе и насељена места, као и остваривање права на јавно обавештавање;

– Право на употребу личног имена,[41] и

– Право на неговање културе и традиције.

---

[40] Одредбом члана 11 Закона о заштити права и слобода националних мањина прописује се службена употреба језика и писма „на територији јединице локалне самоуправе где традиционално живе припадници националних мањина". Јединица локалне самоуправе има обавезу по овом Закону да статутом уведе равноправну службену употребу језик и писмо националне мањине уколико проценат припадника те националне мањине у укупном броју становника на њеној територији достиже 15% према резултатима последњег пописа становништва. Видети: „Закон о службеној употреби мањинских језика и писма", *Службени гласник Републике Србије*, бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – др. закон, 30/2010, 47/2018 и 48/2018 – испр.

[41] Право на лично име представља индивидуално право којег не треба везивати са правом на службену употребу језика и писма националних мањина. У пракси је управо ово био и велики недостатак јер је право на лично име регулисано Законом о службеној употреби језика и писама, због чега су матичне службе повезивале ово право са језиком који је у службеној употреби на територији јединица локалних самоуправа, те су неретко одбијали такве захтеве ако мањински језик није био у службеној употреби на том подручју.

У четвртом делу Закона, регулишу се питања делотворног одлучивања у вези са остваривањем националних, етничких, верских, језичких и културних посебности припадника националних мањина. Закон тако прописује обавезу Владе Републике Србије да образује савете за националне мањине (члан 18 став 1). Према одредби члана 18 став 2 Закона, задаци савета састоје су у праћењу и разматрању стања остваривања права националних мањина и стања међунационалних односа у Републици Србији. Савет може да предлаже мере за унапређење пуне и делотворне равноправности припадника националних мањина, да прати остваривање сарадње националних мањина са државним органима, као и са органима аутономне покрајине и јединицама локалне самоуправе, да разматра услове за рад националних савета националних мањина и да предлаже мере у тој области, потом да прати остваривање међународних обавеза Републике Србије у области остваривања права припадника националних мањина, да разматра међународне споразуме који се односе на положај националних мањина и заштиту њихових права у поступку њиховог закључивања, да разматра нацрте закона и других прописа од значаја за остваривање права националних мањина, те да о томе даје мишљење Влади, као што може да потврђује симболе, знамења и празнике националних мањина, на предлог националних савета националних мањина. Одредбом члана 19 Закона, прописује се колективно право националних мањина на самоуправу, тј. могућност да припадници националних мањина изаберу своје националне савете, а ради остваривања Уставом зајамченог права на самоуправу у култури, образовању, обавештавању и службеној употреби језика и писма. На тај начин, националне мањине имају могућност да делотворно одлучују о питањима која се односе на њихову самоуправу која се остварује посредством изабраних националних савета.[42] Национални савети бирају се

[42] Чланове Националног савета бирају припадници националних мањина на републичком нивоу и њихов број може бити од 15 до 35, у зависности од броја припадника националних мањина које представља. У прописане надлежности савета спадају: „Самостално одлучивање у питањима која се тичу образовања, културе, јавног информисања и употребе језика и писма националне мањине; Учешће у доношењу општих и појединачних аката локалних, покрајинских и републичких органа које се тичу образовања, културе, јавног информисања и службене употребе језика и писама, као и учествовање у управљању образовних и културних установа у овим областима путем давања мишљења, предлога или сагласности; Преузимање, делимично или у целости, оснивачких права над установама у области образовања и културе од Републике Србије, АП Војводине или јединице локалне самоуправе“. Видети: „Закон о националним саветима националних мањина“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС 55/2014 и 47/2018.

отуд ради остваривања права на културну аутономију националних мањина. Остваривање овог права имају националне мањине које учествују на посебно организованим изборима на којима се бирају национални савети. Савете чине изабрани представници мањинских самоуправа и у њихове надлежности спада праћење стања у вези са положајем националних мањина и покретање иницијатива за доношење закона, одлука и мера.[43] Савети имају могућност да оснивају и установе у области културе, образовања, информисања и службене употребе језика и писма.[44]

Билатерална сарадња Србије и Румуније и заштита Румунске националне мањине у Србији

Билатерална сарадња између Србије и Румуније традиционално се развија у духу пријатељства и добросуседских односа. Односи две земље су на узлазној путањи, а што доказује и јасан спољнополитички став Румуније да подржи Србију на њеном путу ка Европској унији и у очувању

[43] Члан 98 Закона о локалној самоуправи предвиђа да: „У национално мешовитим јединицама локалне самоуправе оснива се савет за међунационалне односе, као самостално радно тело, које чине представници српског народа и националних мањина, у складу са овим законом и статутом. Национално мешовитим јединицама локалне самоуправе, у смислу овог закона, сматрају се јединице локалне самоуправе у којима припадници једне националне мањине чине више од 5% од укупног броја становника или свих националних мањина чине више од 10% од укупног броја становника према последњем попису становништва у Републици Србији. Представнике у савету за међунационалне односе могу имати припадници српског народа и националних мањина са више од 1% учешћа у укупном становништву јединице локалне самоуправе. Савет разматра питања остваривања, заштите и унапређивања националне равноправности, у складу са законом и статутом". Видети: „Закон о локалној самоуправи", *Службени гласник Републике Србије,* бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон и 47/2018.

[44] Одлуком из 2014. године, Уставни суд је неуставност одредбе из члана 10, тачка 6 Закона о националним саветима на основу којег је савет овлашћен да оснива установе, удружења, фондације, привредна друштва изван области образовања, културе, обавештавања и службене употребе језика и писма и у областима која су од значаја за очување идентитета националне мањине. Следствено је заузео и став према коме савети у поступку извршавања закона могу имати пре свега консултативна овлашћења, без моћности мериторног утицаја на одлуке које су непосредно у вези с очувањем идентитета. Видети: „Одлука Уставног суда Републике Србије број ИУз-882/2010", *Службени гласник РС,* бр. 20/2014; Тамаш Кохерц, „Нетериторијална самоуправа националних мањина у Србији – правни оквир и њене недоречености у светлу одлуке Уставног суда Србије", *Анали Правног факултета у Београду*, 2015, вол. 63, бр. 1, стр. 81.

територијалне целовитости у односу на Косово и Метохију. Спољнополитички приоритети Србије у односу на Румунију односе се на јачање политичке, економске и културне сарадње. У циљу остварења заједничких интереса обе стране настоје да партиципирају и дају свој позитиван допринос у раду регионалних организација, политичких форума и механизама сарадње (нпр. у Регионалном савету за сарадњу, Централноевропској иницијативи, Организацији за црноморску економску сарадњу, Процесу сарадње у југоисточној Европи, ЦЕФТА споразуму, Крајовској групи, Дунавској комисији, Савету подунавских градова и регија, и др.). Јачање међусобне сарадње одвија се кроз закључивање међународних уговора у различитим социјалним областима. Тако, један од важнијих билатералних споразума о сарадњи у области заштите мањинских права, из 2004. године, Србија је наследила сукцесијом Савезне Републике Југославије (потом и државне заједнице Србија и Црна Гора).[45] У уводним одредбама, Споразум наглашава решеност уговорних страна да на својим територијама осигурају делотворну заштиту културног, језичког и верског идентитета припадника националних мањина, у складу са међународним стандардима утврђеним претежно Оквирном конвенцијом о заштити националних мањина и Декларацијом Генералне скупштине Уједињених нација о правима припадника националних или етничких, верских и језичких мањина. Споразум афирмише примену раније закљученог Уговора о пријатељству, добросуседству и сарадњи између Савезне Републике Југославије и Румуније из 1996. године.[46] Његова правна интерпретација не може бити науштрб права које су уговорне стране признале припадницима националних мањина (члан 12), нити може бити супротна општим начелима међународног права о сувереној једнакости, територијалном интегритету, политичкој независности и добросуседству (члан 13). Извршење Споразума условљено је закључењем накнадних споразума и програма (члан 14).

У одредби члана 1 Споразума декларативно се утврђују критеријуми припадности румунске националне мањине на подручју СР Југославије (данас Србије), односно српске националне мањине на подручју Румуније. Тако, припадници националних мањина „чине лица под њиховом јурисдикцијом са заједничким етничким пореклом, језиком и традицијама

[45] „Закон о ратификацији Споразума између Савезне владе СРЈ и Владе Румуније о сарадњи у области заштите националних мањина“, *Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори*, бр. 14/2004.

[46] *Службени лист Савезне Републике Југославије – Међународни уговори,* бр. 4/1996.

са већинским становништвом друге стране уговорнице".[47] У члану 2 Споразума, гарантује се право слободног личног избора у погледу припадности националној мањини. Уједно се истим чланом забрањује било који облик дискриминације по том основу. Споразум у ставу 2 члана 9 такође забрањује и насилну асимилацију мањинског становништва.

У складу са прихваћеним међународним обавезама и националним законодавством, припадницима националних мањина гарантују се и право на употребу језика (члан 3), право на образовање (члан 4), право на оснивање културних и образовних удружења, организовање културних манифестација и очување културно-историјске баштине (члан 5), право на информисање (члан 6), право на одлучивање у јавном животу (члан 7), право на научна истраживања (члан 8), право на равноправно учешће у областима социјалног и економског живота (члан 9) и право на прекограничну сарадњу (члан 10).[48]

Сходно члану 11 Споразума, стране уговорнице формирале су мешовиту комисију која је у три наврата разматрала питања у вези остваривања права националних мањина (2009, 2011. и 2015. године). У извештајима мешовитих комисија констатовани су одређени недостаци у вези положаја националних мањина. Недостаци који се тичу статуса румунске националне мањине у Србији, генерално се односе на остваривање права на одлучивање у јавном животу (права непосредног представљања на свим нивоима власти), права на употребу језика, права на образовање и информисање на румунском језику, као и права на слободу вероисповести. Сви наведени недостаци у погледу остваривање права и слобода румунске националне мањине у Србији имају конкретне видове који се испољавају у реалном животу (нпр. недостаци у односу на право на одлучивање у јавном животу манифестују се кроз одсуство непосредног представљања румунске мањине у локалном, покрајинском и републичком парламенту; недостаци у односу на право на употребу румунског језика манифестују се пред државним органима и

---

[47] Према резултатима пописа становништва из 2011. године, број припадника румунске мањине у Србији износи 29.332 (0,41% укупног становништва), што је за 15,17% мање у односу на резултате пописа из 2002. године. Већина живи у Војводини (25.410).

[48] Остваривање права на прекограничну сарадњу манифестује се у подручјима знатно насељеним националним мањинама (Севернобанатски, Средњебанатски, Јужнобанатски, Браничевски, Борски и Подунавски округ у Србији, жупаније Тимиш, Караш-Северин и Мехединци у Румунији). Видети: „Односи Србије и Румуније и положај српске и румунске заједнице", у: Ненад Ђурђевић (ур.), *Изазови мањинске политике у билатералној регионалној сарадњи,* Форум за етничке односе, Београд, 2018, стр. 43.

администрацији; недостаци у погледу права на образовање манифестују се као мањак довољног броја наставног кадра, уџбеника на румунском језику, адекватних процедура за узајамну нострификацију диплома; недостаци у односу на право информисања манифестују се кроз немогућност емитовања телевизијских програма на румунском језику; недостаци у погледу остваривања верских слобода манифестују се кроз непризнавање Румунске православне цркве итд.

Отуд, иако Србија има завидан конституционални и законодавни оквир о заштити националних мањина, који је у највећој мери прихватио решења и стандарде из најважнијих међународних правних и политичких докумената, нека решења у области статуса и заштите националних мањина остала су недовољно имплементирана у пракси. Напредак Србије у процесу европских интеграција отуд ће захтевати даље усаглашавање нормативног оквира, као и стварања институционалних капацитета који ће бити у могућности да одговоре на све могуће изазове. На том путу, међутим, треба решавати и актуелне проблеме, попут питања Влашке мањине у источној Србији, за коју Румунија тврди да представља део њеног националног корпуса.[49] Овакви и слични случајеви имају дубљу политичку конотацију која *per se* представља својеврсно политичко условљавање у међудржавним билатералним односима. Нарочито је то видљиво у званичној изјави Румуније датој приликом отварања Поглавља 23 (правосуђе и основна права), у претприступним преговорима Србије са Европском унијом.[50] С обзиром на то да поводом питања етногенезе Влаха до данас није донета никаква мериторна одлука (осим што су представници Влашке националне мањине у Србији, дајући предлог о стандардизацији влашког језика 2012. године, одбацили став Румуније као својој матичној држави), сматрамо да би повезивање овог питања са питањем уочених недостатака у вези остваривања права и слобода румунске националне мањине било у крајњем случају политички нецелисходно у даљем развоју билатералних, српско-румунских односа. Повезивање ових питања било би и у супротности са

[49] Изменом одредби Закона о подршци Румунима ван граница из 2013. године, елиминисано је 25 етничких заједница које су до тада третиране од стране Румуније за посебне националне ентитете. На поменути начин, елиминисани су Власи за које Румунија сматра да представљају „особе са заједничким етничким пореклом", другим речима да представљају део румунске националне заједнице.

[50] „Declaration of Romania to COREPER Minutes on Point II/9 (of agenda doc. 9642/1/16) – Enlargement/ Accession negotiations with Serbia", 1 June 2016.

конституционалним оквиром Србије и обавезама које је Србија прихватила на међународном правном плану.[51] С тим у вези, подсећамо да је Србија поводом овог питања, а позивајући се на одредбу члана 47 Устава, изразила своје становиште пред мешовитом комисијом за спровођење билатералног Споразума о заштити националних мањина. У истом се наводи да Устав Србије гарантује свим грађанима право на слободан избор етничког самоидентитета и да се држава Србија строго придржава овог принципа. Ово уставно начело Србија поштује у случају влашке и румунске мањине. Отуд, Србија не жели да арбитрира, нити жели да наметне национални идентитет за било коју од заједница. Тим пре, уколико постоји консензус на нивоу влашке заједнице да је нужно нормирати влашки језик, као и остале области од значаја за утврђивање њеног идентитета, Србија као матична држава, чије држављанство имају припадници ове заједнице, има обавезу да предузме све мере како би се овај процес довео до краја. Притом, Србија не негира своје међународне обавезе, већ напротив истиче да ће се истих придржавати и то, посебно обавезе која произилази из начела слободне самоидентификације. Својевремено је и Саветодавни комитет Савета Европе подржао Србију у настојању да се придржава овог начела садржаног у члану 3 Оквирне конвенције за заштиту националних мањина.[52] Такву препоруку поновио је и Комитет експерата Оквирне конвенције 2015. године, препоручивши Србији да питања влашке и румунске мањине решава кроз дијалог свих заинтересованих страна.[53]

---

[51] У том смислу добро је подсетити се проницљивог коментара професора Војина Димитријевића, који је добро уочио да ниједна држава нема посебно право да штити сродне странце у већој мери од права које свака држава има да се занима за поштовање било чијих људских права у другим земљама. Она то прави има само у односу на сопствене држављане који живе или се нађу у иностранству. Видети: Војин Димитријевић et. al., *Основи међународног јавног права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2005, стр. 183.

[52] У члану 3 Оквирне конвенције наводи се да припадник мањине има право да слободно бира да буде третиран као такав или не, и због тога не сме трпити никакве негативне последице, односно не сме доћи у неповољан положај због таквог опредељења или вршења права везаних за то опредељење.

[53] Јелена Перковић, „Анализа спровођења билатералног споразума о заштити права националних мањина Србија – Румунија“, у: Јелена Перковић (ур.), *Анализа спровођења билатералних споразума о заштити права националних мањина Србије са Хрватском, Мађарском, Румунијом и Македонијом,* Центар за регионализам, Нови Сад, 2016, стр. 42.

Закључна разматрања

Из предметне студије произилази да је Србија у претходном периоду уложила велики напор да кроз свој унутрашњи правни оквир, који је већим делом хармонизован са европским и међународним правним стандардима, гарантује права и основне слободе припадницима националних мањина. Иако су та права и слободе засноване на међусобној равноправности и недискриминацији, чини се да је у неким сегментима ипак изостала доследна примена прихваћених правних обавеза. Тиме је и мањинска политика остала ускраћена у делу који се односи на чвршћу интеграцију свих мањинских заједница у српско друштво. Овакав закључак односи се *inter alia* и на румунску националну мањину у Србији. Кроз анализу међународног, конституционалног и законодавног оквира у Републици Србији дошли смо до спознаје да држава мора да усредсреди своје активности у погледу даљег унапређења правног положаја румунске националне мањине и то, пре свега, на плану остваривања права на одлучивање у јавном животу (права непосредног представљања на свим нивоима власти), права на употребу језика, права на образовање и информисање као и права на слободу вероисповести. У вези свих других питања која би се евентуално могла поставити у српско-румунским односима као што је, примера ради „влашко питање", сматрамо да ово и слична питања не би требало повезивати са уоченим недостацима који се односе на статус румунске националне мањине у Србији. Ово тим пре, јер одговор на „влашко питање" не би био могућ без претходно јасно утврђених идентитетских критеријума и слободне примене принципа самоидентификације. С обзиром на то да је питање утврђивања мањинског идентитета у вези са доследном применом загарантованих мањинских права, повезивање тог питања са питањем статуса румунске националне мањине не би било у складу са обавезама које је Србија преузела на међународном правном плану.

Литература

„Акциони план за остваривање права националних мањина", Канцеларија за људска и мањинска права Владе Републике Србије, https://ljudskaprava.gov.rs/sh/node/21793 13.08.2019.

Capotorti, Francesco, "Minorities", in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Elsevier, Amsterdam, 1997, vol. III.

Capotorti, Francesco, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities,* UN Doc. E/CN 4/Sub. 2/384/Rev. 1, 1979.

"Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms", *Europen Treaty Series,* No. 5.

„Declaration of Romania to COREPER Minutes on Point II/9 (of agenda doc. 9642/1/16) – Enlargement / Accession negotiations with Serbia", 1 June 2016.

„Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода", *Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори*, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005; *Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори,* бр. 12/2010 и 10/2015.

„Европска повеља о регионалним или мањинским језицима"*, Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори,* бр. 18/2005.

Етински, Родољуб, Ђајић, Сања, *Међународно јавно право,* Правни факултет, Нови Сад, 2014.

"European Charter for Regional or Minority Languages", *European Treaty Series,* No. 148.

"Framework Convention for the Protection of National Minorities, *Europen Treaty Series,* No. 157.

"Framework Convention for the Protection of National Minorities and Explanatory Report"*,* Council of Europe, Strasbourg 1995.

"International Covenant on Civil and Political Rights", *United Nations, Treaty Series,* 1976, Vol. 999, I-14668.

Кохерц, Тамаш, „Нетериторијална самоуправа националних мањина у Србији – правни оквир и њене недоречености у светлу одлуке Уставног суда Србије", *Анали Правног факултета у Београду*, 2015, вол. 63, бр. 1.

Кривокапић, Борис, *Актуелни проблеми међународног права*, Службени гласник, Београд, 2011.

Кривокапић, Борис, *Заштита мањина у међународном и упоредном праву*, Службени лист СЦГ, Београд, 2004.

Марковић, Ратко, *Уставно право и политичке институције,* ИПД Јустинијан, Београд, 2006.

Лепосавић, Владимир, „Међународноправна заштита мањина с посебним освртом на положај Срба у земљама бивше СФРЈ", дисертација, Правни факултет, Београд, 2016.

Миленковић, Дејан, *Људска и мањинска права, слобода изражавања и улога медија у условима сукоба и напетости,* Ниш, 2010.

Милојевић, Момир, „Уједињене нације и заштита мањина“, у: Милош Мацура, Војислав Становчић (уред.), *Положај мањина у Савезној Републици Југославији*, Српска академија наука и уметности, Београд 1996.

Митић, Миодраг, *Националне мањине – права припадника мањина и заштита територијалног интегритета држава,* Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

„Одлука Уставног суда Републике Србије број ИУз-882/2010“, *Службени гласник РС,* бр. 20/2014.

„Односи Србије и Румуније и положај српске и румунске заједнице“, у: Ненад Ђурђевић (ур.), *Изазови мањинске политике у билатералној регионалној сарадњи,* Форум за етничке односе, Београд, 2018.

„Оквирна конвенција за заштиту националних мањина“*, Службени лист СР Југославије – Међународни уговори,* бр. 6/1998.

Пајванчић, Маријана, *Коментар Устава Републике Србије*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2009.

Пауновић, Милан, Кривокапић, Борис, Крстић, Ивана, *Основи међународних људских права,* Мегатренд универзитет, Београд, 2007.

Перковић, Јелена, „Анализа спровођења билатералног споразума о заштити права националних мањина Србија – Румунија“, у: Јелена Перковић (ур.), *Анализа спровођења билатералних споразума о заштити права националних мањина Србије са Хрватском, Мађарском, Румунијом и Македонијом,* Центар за регионализам, Нови Сад, 2016.

„Периодични извештаји о примени Европске повеље о регионалним или мањинским језицима у Републици Србији“, Канцеларија за људска и мањинска права Владе Републике Србије https://ljudskaprava.gov.rs/sr/node/129

Уговор о пријатељству, добросуседству и сарадњи између Савезне Републике Југославије и Румуније“, *Службени лист Савезне Републике Југославије – Међународни уговори,* бр. 4/1996.

„Устав Републике Србије“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 98/2006.

„Закон о основама система образовања и васпитања“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 88/2017, 27/2018 – др. закони и 10/2019.

„Закон о забрани дискриминације“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 22/2009.

„Закон о заштитнику права грађана“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 79/2005 и 54/2007.

„Закон о култури“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009, 13/2016 и 30/2016 – испр.

„Закон о локалној самоуправи“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон и 47/2018.

„Закон о националним саветима националних мањина“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009, 20/2014 – одлука УС 55/2014 и 47/2018.

„Закон о службеној употреби језика и писма“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/2005 – др. закон 30/2010, 47/2018 и 48/2018 – испр.

„Закон о уџбеницима и другим наставним средствима“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 27/2018.

„Закон о црквама и верским заједницама“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 36/2006.

„Закон о држављанству“, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 135/2004, 90/2007 и 24/2018.

„Закон о заштити права и слобода националних мањина”, *Службени лист СР Југославије,* бр. 11/2002, *Службени лист Србије и Црне Горе,* бр. 1/2003, *Службени гласник Републике Србије,* бр. 72/2009 – *др. закон, 97/2013 – Одлука УС* бр. 47/2018.

„Закон о матичним књигама“, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 20/2009, 145/2014 и 47/2018.

„Закон о политичким странкама“, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 36/2009, 61/2005 – одлука УС.

„Закон о ратификацији Међународног пакта о грађанским и политичким правима“, *Службени лист СФР Југославије,* бр. 7/1971.

Закон о ратификацији Споразума између Савезне владе СРЈ и Владе Румуније о сарадњи у области заштите националних мањина, *Службени лист Србије и Црне Горе – Међународни уговори*, бр. 14/2004.

LEGAL STATUS OF ROMANIAN NATIONAL MINORITY IN SERBIA

SUMMARY

Since the beginning of the 21st century, Serbia has adopted a new Constitution, and then through a series of acts has completed its previously established legal framework on the protection of the freedoms and rights of national minorities. The constitutional framework and legislative acts are largely in line with the commitments made under international conventions adopted under the auspices of the Council of Europe, such as the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the European Charter for Regional and Minority Languages of 1992 and the Framework Convention on the Protection of National Minorities of 1995. However, despite the very broad guarantees given for the exercise of the rights and freedoms of national minorities, it seems that the internal plan lacked comprehensive protection for all minority communities integrated into Serbian society. This conclusion also applies to the Romanian minority in Serbia in terms of which it would be necessary to intensify state activities in order to further improve its legal position, notably in the area of exercising the right to decide in public life, the right to use language, the right to education and information, as well as the right to freedom of religion. With regard to all other issues that may be raised in relations between Serbia and Romania, such as the "Vlach issue", the author believes that they should not be interconnected. This is more so because the answer to this question would not be possible without previously clearly defined identity criteria and the free application of the principle of self-identification. Given that the issue of minority identity requires a general and consistent exercise of minority rights, linking this issue to the issue of the status of the Romanian national minority is not in line with the obligations undertaken by Serbia in the international legal field.

Key words: Serbia, Romanian national minority, rights and freedoms, legal status.

СРБИЈА И РУМУНИЈА: ПОЛОЖАЈ НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА И БИЛАТЕРАЛНИ СПОРАЗУМ

Нада Радушки[1]

Сажетак: Србија и Румунија имају традиционално добру регионалну сарадњу и стабилне билатералне односе у оквиру којих заштита националних мањина, поштовање мањинских права и очување етнокултурног идентитета заузима посебно место. Билатерални споразум који су потписале Србија и Румунија од изузетног је значаја за положај мањина, већинско-мањинске односе, као и за спољну политику Србије и позитиван исход процеса евроинтеграција. Другим речима, добри односи са суседима из Европске уније, а посебно са онима чији припадници као националне мањине живе у Србији, услов су за напредак и приступање Србије Европској унији. У том смислу, мањинско питање представља обавезу Србије у циљу успешне интеграције припадника свих мањина у друштво, бољих интеретничких релација, унапређења односа међу државама, као и политичке стабилности, економског развоја и просперитета земље. У раду се анализирају популациона динамика, бројност и просторни размештај српске мањине у Румунији и румунске мањине у Србији, имајући у виду да су ови демографски индикатори кључни за реализацију основних мањинских права, затим билатерални споразум између ове две државе, као и изазови мањинских политика у билатералној и регионалној сарадњи. Србија се залаже за заштиту румунске мањине на својој територији, остваривање њихових мањинских права кроз активну државну политику која подразумева пуну интеграцију у друштво уз очување етнонационалног идентитета. Истовремено, Србија је заинтересована да српска мањина у Румунији ужива људска и мањинска права која су гарантована међународним конвенцијама, националним законима и билатералним споразумом, за унапређење њиховог положаја, као и за очување језичког, верског и културног идентитета.

Кључне речи: националне мањине, положај, билатерални споразум, демографски развој, етнокултурни идентитет, Србија, Румунија.

---

[1] Научни саветник, Институт за политичке студије, Београд, e-mail: nadaraduski@gmail.com

Рад је реализован у оквиру пројекта (број 179009) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Увод

Регионална сарадња и добросуседски односи приоритет су спољне политике Србије у оквиру које је положај националних мањина од изузетног значаја јер утиче на интеграционе процесе и брзину укључења Србије у Европску унију. Мањинско питање представља обавезу Србије у циљу успешне интеграције свих мањина у друштво, бољих интеретничких релација, унапређења односа међу државама, као и политичке стабилности, економског развоја и просперитета земље. Добри односи са суседима из Европске уније, а посебно онима чији припадници као националне мањине живе у Србији, услов су за напредак и позитиван исход процеса евроинтеграција и приступања Србије Европској унији. Регулисање положаја и остваривање права националних мањина су кључна питања у области националног законодавства и политике, али и у домену билатералне сарадње држава, односно закључивања и реализације одредаба из билатералних договора о заштити мањина. Мада се мањинска ситуација разликује од земље до земље, историјски посматрано, најчешћи етнички конфликти јављају се због тријаде односа између националних мањина, државе домаћина и матичне државе. Због тога, мањине могу представљати како „мост сарадње“ између држава, тако и стални „камен спотицања“ и извор нестабилности у међудржавним односима. Националне мањине повезују државе, а регулисање и унапређење њиховог положаја доприноси бољим међуетничким и спољнополитичким односима, економској сарадњи, стабилности и напретку свих држава у региону.

Србија и регионална сарадња у евроинтеграционим процесима

Савет Европе у Копенхагену 1993. године донео је одлуку да земље бившег Источног блока могу постати чланице Европске уније само уз испуњење одређених економских, правних и политичких услова (између осталих, заштита и права националних мањина). Нажалост, треба рећи да, мада се од држава кандидата захтева поштовање мањинских права, истовремено Европска унија није дефинисала сопствене стандарде заштите права мањина, нити поштовање тих права надзире у државама чланицама Европске уније.

За Србију, као етнички хетерогену државу са релевантним бројем и уделом националних мањина, посебно је значајна билатерална и регионална сарадња, имајући у виду њене интересе, али и захтеве Европске уније. У

складу са обавезама из поглавља 23, мањинско питање присутно је на различите начине, а између осталог и као важан аспект билатералних споразума у циљу решавања проблема остваривања права појединих мањина. Сва отворена мањинска питања која се не могу решити у билатералним односима уграђују се у *Заједничке позиције ЕУ за отварање поглавља 23*, и морају се решити током преговора о приступању Европској унији која је гарант тога. Резултат је чињеница да је Србија прва земља кандидат за чланство у ЕУ која је била у обавези да достави посебан акциони план за остварења права националних мањина. У погледу регулисања и поштовања мањинских права, законодавство Србије у обавези је да се усклади са *Повељом о основним правима Европске уније* која својим механизмима прати спровођење закона и прописа у пракси, а од ефикасности њихове имплементације зависи, између осталог, и брзина приступа Србије Европској унији.[2]

У том смислу, у протеклом периоду предузети су значајни кораци као што су прихватање међународних стандарда и сарадња са међународном заједницом, а пре свега са ОЕБС-ом и Саветом Европе. *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина* Савета Европе (1995)[3] представља први правнообавезујући међународни документ и значајно је утицала на доношење првог мањинског закона у Србији. Термин „оквирна" указује да преузети принципи нису дирекно применљиви, јер је државама остављено да их законски (не)усвоје имајући у виду интересе мањина које живе на њеној територији, али и националне и државне интересе. У погледу етнокултурних особености дата су најважнија начела, а то су: унапређење елемената мањинског идентитета (језик, вера, традиција итд.), остављајући државама широка дискрециона права, с обзиром на специфичне околности у свакој од њих. Сви ови принципи могу се примењивати кроз националну регулативу, као и преко билатералних и мултилатералних државних споразума.

Други важан документ је *Европска повеља о регионалним и мањинским језицима* Савета Европе (1992),[4] која нема за циљ заштиту мањина, већ

---

[2] Форум за етничке односе, *Националне мањине у односима Србије са суседима,* ФЕО, Београд, 2017, стр. 26-27.

[3] "Framework Convention for the Protection of National Minorities", Council of Europe, *Treaty Series,* No. 157, Strazbourg, 1995.

[4] "European Charter for Regional or Minority Languages", Council of Europe, *Treaty Series,* No.148. Strasbourg, 1992.

првенствено заштиту језика и унапређење лингвистичке разноликости.[5] Настала је из потребе за заштитом традиције и културног наслеђа Европе, коју сачињавају и бројни мањински и регионални језици често угрожени из демографских, економских или политичких разлога. У Повељи су наведена основна начела у вези са преузетим обавезама држава чланица, а то су стварање услова за лакшу употребу тих језика у јавном и приватном животу, информисању, кривичном поступку и грађанским парницама, управној власти, јавним службама, културним делатностима и друго. Државама је остављено да саме изаберу одредбе које ће имплементирати на основу објективних мерила, посебних околности и финансијских могућности, као и да саме одлуче за које конкретно језике ће утврдити мере заштите. Србија је ратификовањем Европске повеље о регионалним или мањинским језицима[6] заштитила десет језика (албански, босански, бугарски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски).[7]

Поред поменутих најважнијих докумената, потписани су и билатерални уговори са Мађарском, Румунијом, Северном Македонијом и Хрватском, и донети бројни закони релевантни за заштиту мањинских права у Србији. То је од посебне важности за припаднике тзв. нових мањина, који су распадом СФРЈ од конститутивног народа постали мањина. Нажалост, билатерални договори немају обавезујући карактер, односно не постоји обавезујући механизам примене усаглашених закључака, већ се закључци само прослеђују влади ради информисања. Проблем је и што се мешовите

---

[5] У првом делу Повеље експлицитно се наводи да су „регионални или мањински језици" традиционално у употреби на одређеној територији једне државе од стране њених држављана који чине бројчано мању групу од остатка становништва и који су различити од званичног језика те државе, што не укључује дијалекте званичног језика. Видети: Београдски центар за људска права, *Инструменти Савета Европе – људска права* , Београд, 2000, стр. 219.

[6] „Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима" *Службени лист Србије и Црне Горе,* Међународни уговори, (III)18, 2005.

[7] Неки језици који су у службеној употреби у Србији (нпр. чешки) не налазе се на овој листи, неки су заштићени иако нису нигде у службеној употреби (нпр. украјински), док неки језици нису ни признати приликом ратификације (нпр. влашки) и не уживају њену заштиту. Проблем је што нису узете у обзир објективне околности, већ за све језике важи исти приступ (нпр. према мађарском и босанском), па се отвара питање капацитета државе, али и капацитета одређених мањинских заједница, просторно дисперзивних и слабо организованих (нпр. Роми) да примене усвојене мере. Видети: Форум за етничке односе, *Мањинска политика и интеграција у Србији,* ФЕО, Београд, 2014, стр. 25.

билатералне комисије не састају редовно, као и недостатак административних капацитета који би пратили рад комисије. То указује да је због комплексности мањинског питања неопходна својеврсна регионална стандардизација и хармонизација мањинског законодавства, која би допринела стабилизацији држава и унапређењу положаја мањина у региону.

Ратификацијом међународних докумената Србија је преузела обавезу заштите људских и мањинских права, и она чине део националног законодавства који достиже висок ниво заштите националних мањина што је од значаја за Србију на путу европских интеграција. На унутрашњем плану, нормативни оквир мањинске заштите чини *Устав Републике Србије* (2006),[8] који прописује да држава штити права припадника националних мањина и гарантује им посебну заштиту ради остваривања пуне равноправности и очувања етничког идентитета (чл. 14). Поред уставних решења, у Србији је 2002. године донет и први *Закон о заштити права и слобода националних мањина,*[9] који регулише начин остварења свих права која су Уставом или међународним уговорима гарантована припадницима националних мањина. Најважнији део односи се на право очувања етнокултурне посебности мањина (језик, религија, традиција и сл.), равноправност, забрану дискриминације по било ком основу и друго. У протеклом периоду усвојен је *Закон о националним саветима националних мањина*[10] (2009) који уређује положај мањинских самоуправа, њихов избор, надлежности, однос са државним органима и начин финасирања културне аутономије. Национални савети заступају националне мањине у области образовања, службене употребе језика и писма, информисања и културе. Од великог значаја је и *Закон о службеној употреби језика и писма*[11], усвојен 2010. године, који прописује да ако удео припадника неке мањине у укупном становништву локалне самоуправе достиже 15% (по резултатима последњег пописа) у службеној употреби је језик те мањине у управном и судском поступку, у комуникацији са државним органима, образовању, информисању, култури и друго. Држава се обавезала и бројним другим законима на

---

[8] „Устав Републике Србије“, http://www. parlament.gov.rs, 12.1.2019.

[9] „Закон о заштити права и слобода националних мањина“, Савезно министарство националних и етничких заједница, *Службени лист СРЈ,* бр. 11/02, Београд, 2002.

[10] „Закон о националним саветима националних мањина“, *Службени гласник РС,* бр. 72, Београд, 2009.

[11] „Закон о службеној употреби језика и писама“, *Службени гласник СРЈ* бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 и *Службени гласник РС* бр. 30/10.

унапређење елемената мањинског идентитета и постизања равноправности између националних мањина и већинске популације. Свеобухватна интегративна мањинска политика унапређује односе са суседним државама, доприноси демократским процесима и политичкој стабилности, а има за циљ укључење свих мањина у друштво уз очување њиховог националног и културног идентитета.

Демографске и етнокултурне особености румунске и српске националне мањине

У оквиру актуелних глобализацијских и интеграционих процеса, припадници националних мањина се боре за очување свог националног идентитета, побољшање положаја и остварење мањинских права, као и против мање или више изражених трендова асимилације. Интеграција националних мањина важан је услов за побољшање њиховог социо-економског и политичког положаја, али важно је нагласити да друштвена интеграција не значи асимилацију, већ подразумева очување националних, верских, језичких и културних особености. Припадници румунске односно српске националности претежно живе у пограничним подручјима, имају сличне трендове у демографском развитку и социоекономским структурама, различите језике и исту верску припадност.

Румунска национална мањина у Србији

Порекло румунске националне мањине на територији Србије датира с почетка 18. века. Миграциона кретања у том периоду нису у великој мери захватила Румуне мада је било исељавања, најчешће у Америку. Први светски рат проузроковао је страдање младог и средовечног становништва, што се одразило на старосно-полну структуру и репродукцију, а после рата стварање нове државе доводи и до значајних друштвених и социокултурних промена. У демографском смислу започињу трендови који су се задржали и касније, као што су опадање наталитета и споро природно обнављање становништва. Ово је време и интензивних миграторних кретања јер се знатан део Румуна одлучује за пресељење у матичну државу.[12] После Другог

[12] Саша Кицошев, *Географске и демографске карактеристике румунске народности у АП Војводини,* Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, 1991, стр. 75-84.

светског рата наталитет нагло расте и свој максимум достиже 1950-их година (тзв. „baby boom“ период), да би након тога стопе наталитета почеле да опадају а стопе морталитета да расту, што је имало за последицу низак а касније негативан природни прираштај, који је присутан и данас. Миграције, различитих врста, обима и интензитета, постају све значајнији фактор популационог развитка и у знатној мери су изменили етничку слику Србије.

Данас је Србија мултиетничка и мултикултурална држава у којој живе бројне националне мањине које се разликују по демографском развитку, бројности и просторном размештају, политичкој организованости, националној еманципацији, језику, религији и другим етнокултурним карактеристикама.[13] Припадници румунске националне мањине по попису 2011. године броје 29,3 хиљаде (0,4% укупног становништва), што је у односу на претходни попис (2002) смањење (за 5,3 хиљада), а разлоге треба тражити како у неповољним трендовима у природном кретању становништва (негативни природни прираштај), тако и у исељавању. Са аспекта просторног размештаја, румунску мањину одликује висока концентрисаност у региону Војводине где живи 25,4 хиљада, што чини 87% од укупног броја Румуна са подручја Србије. Најбројнији су у општинама Вршац (5.420 или 10,4%) и Алибунар (4.870 или 25%, тј. сваки четврти становник је припадник румунске националне мањине) и на територији града Панчева (3.173). Значајан процентуални удео бележе још и у Житишту (8,4%), Пландишту (6,9%), Ковачици (6,1%) и Белој Цркви (4,9%). У оквиру етнички хетерогене Војводине, румунски живаљ концентрисан је претежно у јужном делу Баната где се налазе и изразито компактна насеља (преко 90% Румуни). Румунска мањина настањена је, поред Војводине, и у региону Јужне и Источне Србије (2073), затим у Београдском региону (1282) и региону Шумадије и Западне Србије (567), али у знатно мањем броју.[14]

---

[13] Попис 2011. године показује да у Србији (без КиМ), од укупно 7,2 милиона становника, поред Срба као већинског народа (6,0 милиона или 83,3%), бројчано најрелевантније националне мањине су: Мађари (253,9 хиљада или 3,5%), Роми (147,6 хиљада или 2,1%) и Бошњаци (145,3 хиљада или 2,0%), док остали партиципирају појединачно са испод 1% (Хрвати, Словаци, Црногорци, Власи, Румуни, Македонци и други). Видети: „Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији – Национална припадност, подаци по општинама и градовима“, *Републички завод за статистику*, Београд, књига 1, 2012.

[14] Нада Радушки, „Национална припадност становништва Србије по попису 2011. године“, *Српска политичка мисао,* бр. 1, 2013, стр. 11-28.

У погледу демографског развитка румунска мањина дели судбину већинског народа, а то су низак наталитет, висок морталитет због старе старосне структуре, и негативни природни прираштај који удружен са негативним стопама миграционог салда води депопулацији. Изражен је интензиван процес демографског старења што показују и статистичко-пописни подаци. Припаднике румунске мањине одликује висока просечна старост која износи 44,6 година (42,2 година је републички просек), удео становништва преко 65 година (20%) значајно је премашио удео лица млађих од 15 година (11%) што све указује на дубоку демографску старост. Дакле, главни проблем румунске националне мањине је у сфери биолошких фактора (природни прираштај и старосно-полна структура), док социо-економски фактори уз мања или већа одступања делују исто као и код укупне популације, па због тога само озбиљније решавање проблема недовољне репродукције може обезбедити даљи просперитет румунске мањине у Србији.

Када је реч о основним демографским структурама, у образовној структури доминирају лица са завршеном основном школом (32%) и са стеченим средњошколским образовањем (30%). Удео факултетски образованих је 7,5%, док је удео неписмених лица (3,2%) нешто изнад републичког просека (2%). Образовна структура заједно са старосном у великој мери одређује и економски потенцијал румунске мањине. Тако, економски активно становништво чини 35,5%, док готово две трећине је економски неактивно, од чега око једне петине чине пензионери, а преко једне трећине (35%) издржавана лица (домаћице, деца, ђаци и др.). Иако су економске структуре претрпеле битне промене у протеклом периоду, Румуни су и данас јако везани за аграрну делатност, што код њих већ представља традицију. Међу националним заједницама у Србији највећи удео домаћинстава са приходима од пољопривреде управо је присутан код припадника румунске мањине (9%), што је чак преко три пута више од републичког просека (2,7%).[15]

Очување, унапређење и службена употреба матерњег језика, као најважније компоненте националног идентитета, од круцијалног је значаја за сваки народ. По попису 2011. године 29,0 хиљада припадника румунске мањине се декларисало за свој матерњи језик, што указује на високу коинциденцију националне припадности и матерњег језика, односно

[15] Владимир Ђурић, Дарко Танасковић, Драган Вукмировић, Петар Лађевић, *Етно-конфесионални и језички мозаик Србије*, Републички завод за статистику, Београд, 2014.

релативно низак степен алтерофоније (око 10% се декларисало за неки други језик, најчешће српски). Велику улогу у очувању румунског језика имала је Румунска православна црква (која је све до 1864. била под јурисдикцијом Карловачке митрополије), као и Југословенско-румунска конвенција (1935) на основу које је омогућен долазак великог броја учитеља из Румуније, што је оставило трага у култури и положају румунског становништва у Банату.[16] Данас је на основу Закона о службеној употреби језика и писама националних мањина, румунски језик у службеној употреби у десет општина Србије, а положај румунске мањине регулисан је и другим позитивним прописима о заштити права и слобода припадника националних мањина у Србији. Поред језика, важна детерминанта етнонационалног идентитета је и религија. Припадници румунске мањине већином се изјашњавају као православци (84%), затим католици (7,7%), протестанти (2,1%), док један број не жели да се верски декларише или се изјашњава као атеисти.

Српска национална мањина у Румунији

Миграције су феномен на који утичу бројни и комплексни фактори међусобно повезани и условљени. Без обзира да ли је реч о масовним и бурним миграцијама изазваним ратним сукобима, или спорим и дуготрајним миграцијама проузрокованим економским и психолошким чиниоцима, оне су стални пратилац и судбина српског народа, од доласка на Балкан па све до данас.[17] Присуство Срба на територији данашње Румуније траје вековима, а први писани извори који потичу још из 13. и 14. века и односе се на Србе из Арада и околине Темишвара, могу се наћи у многим историјским документима и књигама.[18]

Срби су се већ у 14. веку после Косовске битке повлачили у збеговима у Ердељ, Банат, Влашку и Молдавију, а највећи талас пресељавања десио се у Великој сеоби Срба под вођством патријарха Аресенија III Чарнојевића (1690) и касније под вођством његовог наследника на Пећком престолу

---

[16] Мирјана Малуцков, „Етнички односи Срба и Румуна у Банату“, у: Никола Пантелић (уредник), *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Етнографски институт, САНУ, Београд, 1998, стр. 148.

[17] Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1966.

[18] Миленко Лукин, „Срби у Румунији“, у: Владимир Петровић (уредник), *Српска национална мањина у Румунији,* Институт српског народа – Сремски Карловци, Београд, 1996. стр. 16.

патријарха Арсенија IV Јовановића (1737). То је у значајној мери променило етничку слику тих подручја, па су крајем 18. века у националној структури после Румуна највише заступљени Срби, о чему сведоче и бројни манастири сагрђени од 17. до 19. века у којима се налазе вредна дела српске културне и верске баштине.[19] По завршетку Првог светског рата тај део Баната припада Румунији, Срби остају ван своје матичне државе суочени са промењеним друштвеним и животним околностима, али поседују све етнокултурне каракеристике које га диференцирају од већинске популације и осталих етничких заједница, као и жељу да сачувају свој национални идентитет.

У периоду после Првог светског рата Срби су претежно живели у сеоским срединама, мало их је било у градовима (Темишвар и Арад), па су у великој мери успели да сачувају своје обичаје, језик и религију. После 1950-их година са индустријализацијом и урбанизацијом земље, као и интензивним миграцијама становништва село-град дошло је до слабљења српске заједнице. Званични подаци бележе континуирано опадање припадника српске мањине у Румунији. По попису 1924. године било их је 44,1 хиљада (0,3%), 1938. године – 43,9 хиљада (0,3%), а по попису 1992. године – 29,1 хиљада (1,1%).[20] У последњем међупописном периоду (2002–2011) бележе смањење са 22,6 хиљада на 18,5 хиљада (0,1%).[21] Узроци су ниска и опадајућа стопа наталитета, негативни природни прираштај, стара старосна структура, исељавање у иностранство, мешовити бракови, као и другачији приступ националном идентитету, односно декларисање за неку

[19] Стеван Бугарски, „Уметност живљења уз ине-искуства са територије данашње Румуније“, у: Никола Пантелић (уредник), *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Етнографски институт, САНУ, Београд, 1998, стр.165.

[20] У истој пописној години регистровано и 2,8 хиљада Карашеваца (Срби католици). О пореклу Карашеваца нема поузданих писаних докумената, а највероватније је да су потомци Словена који су насељавајући Балканско полуострво стигли и у те крајеве. Исповедају католичку веру, а карактерише их архаични говор, специфична ношња и обичаји. До почетка 20. века нису се национално изјашњавали. Њихов говор несумњиво припада српскохрватском језику, штокавском дијалекту источне варијанте, тј. екавског изговора. Лингвисти се данас споре једино да ли припада косовско-ресавском или тимочко-лужичком дијалекту. Видети: Миља Радан, „О Карашевацима“, у: Владимир Петровић (уредник), *Српска национална мањина у Румунији,* Институт српског народа – Сремски Карловци, Београд, 1996, стр. 25-29.

[21] По попису 2011. године, Румунија има 22 милиона становника, од чега су 89% Румуни, 9% Мађари, затим следе Роми, Немци, Руси и други. Срби заузимају осмо место (18,5 хиљада 0,1%) у етничкој структури Румуније.

другу националност (Румуни, Немци). После 1989.године, легализација прекида трудноће, либерализација планирања породице и прихватање ниских репродуктивних норми утицали са на већи пад наталитета, па стопа укупног фертилитета (1,8) не омогућава ни просто обнављање становништва што све угрожава биолошку репродукцију и физички опстанак Срба на тим просторима.

У погледу просторне дистрибуције, припадници српске мањине живе на целој територији Румуније, највише у Банату, дуж границе са Србијом, и то у четири жупаније: Тимиш (око 13 хиљада или 58% од укупног броја Срба), Караш-Северин (6,1 хиљада или 26%), Арад (1,2 хиљада или 5,4%) и Мехединц (1,1 хиљада или 5,2%). У две општине имају апсолутну, а у једној релативну већину. Највећи број, готово једна трећина, живи у граду Темишвару.

Социодемографске структуре, формиране под деловањем основних компоненти природног и механичког кретања становништва, указују на одлике и статус српске мањине, али и будуће перспективе. Највише забрињавају подаци који се односе на старосну структуру. Удео старих, по попису 2002. године, односно лица преко 60 година (30,8%) готово је три пута већи је од удела младих, односно лица до 14 година старости (10,8%). То јасно указује на врло стару старосну структуру и интензиван процес демографског старења становништва са бројним негативним импликацијама. Образовна структура припадника српске националне мањине је, за разлику од старосне, квалитетна што је утицало на њихов положај и очување српског националног идентитета. Само 1,5% је неписмених лица, преко 75% има завршено најмање десет разреда школе (нижа гимназија), док се по факултетски образованим лицима (8,7%) налазе чак на трећем месту (после Јевреја и Мађара). У економској структури – око 40% чине активна лица (од чега је 94% запослено и 6% незапослено), док у оквиру неактивних лица – 21% су ученици, 57% пензионери, 9% домаћице и остали. Емпиријска истраживања о религијској припадности показују да се Срби декларишу као православци (95%), мали је проценат (1,2%) римокатоличке вере, као и атеиста, агностика и недекларисаних. Што се тиче матерњег језика већина припадника српске националне мањине се изјаснило за српски (88,4%), а око 10% за румунски језик што донекле указује на асимилацију и то најчешће преко мешовитих бракова.[22] Српски језик је у службеној употреби тамо где

[22] Љубомир Степанов, „Статистички подаци о Србима у Румунији“ у: Душан Попов (уредник), *Темишварски зборник*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 9-31.

учешће Срба прелази 20% (Темишвар, Караш-Северин округ), као и у три локална савета (Темишвар, Караш-Северин и Мехединити), а у неким општинама су у употреби српски и румунски језик.

Положај Срба у Румунији се, временски посматрано, мање или више мењао. За време владавине Чаушескуа затварају се српске школе, укидају културно-уметничка удружења, нестају српске задужбине, да би се после револуционарних догађаја у Румунији (1989) створили повољни услови, и Срби се организују у циљу побољшања свог положаја и очувања културног и националног идентитета. Основан је Демократски савез Срба у Румунији (1992) који настоји да дефинише и сачува идентитетске елементе, као што су језик, вера, култура, традиција, порекло. „Српство на територији данашње Румуније истрајава и траје, и то не по својој бројности, него по квалитету, јер по школованости, довитљивости и по много чему стоји изнад матичне средине и изнад већинске средине у којој опстојава. Траје кроз своје цркве, образовање, језик, религију, обичаје, топономастику – места са називом Sarbii (Срби), Sarbeni (Србијани), Sarbesti (Српски), Sarbova (Србинова).“[23]

Срби у Румунији имају званично признат статус националне мањине и сва права и обавезе која им по том основу припадају. Српска мањина се од 1994. године финансира из државног буџета, а од 1990. године има свог посланика у румунском парламенту. Припадници српске мањине су од 1993. године и чланови Савета владе Републике Румуније за националне мањине. Србија као матична држава је заинтересована и залаже се да српска мањина у Румунији ужива сва права која су јој гарантована међународним конвенцијама, националним законима и билатералним споразумом, као и за заштиту српског националног идентитета.

Билатерални споразум Србије и Румуније у области мањинског питања

Србија и Румунија имају традиционално добру регионалну сарадњу и стабилне билатералне односе у оквиру којих је заштита националних мањина, поштовање мањинских права и очување етнокултурног идентитета од изузетног значаја. Мада билатерални споразуми о сарадњи у области заштите националних мањина немају обавезујући карактер, они

[23] Стеван Бугарски, „Уметност живљења уз ине-искуства са територије данашње Румуније“, op. cit., стр. 172.

представљају један од снажних међународних механизама, али чији капацитети још увек нису довољно искоришћени.

Србија и Румунија нису никада ратовале, а дипломатске односе успоставили су још пре готово 140 година. Добре спољнополитичке релације настављене су и после Другог светског рата све до доношења Резолуције Информбироа (1948) да би после Стаљинове смрти (1953) били поново нормализовани. Геополитичке промене 1990-их година, економска и друштвена транзиција источноевропских земаља и улазак Румуније у Европску унију (2007) нису имали неповољних утицаја на међудржавне односе, ако изузмемо својевремене изјаве румунских званичника о проблемима са влашком националном мањином, и с тим у вези уласком Србије у Европску унију.

Положај мањина представља важан аспект билатералне сарадње Србије и Румуније, а институционални оквир чине документи које су потписале ове две земље. У складу са међународним стандардима и заједничким ставом обе државе да је поштовање мањинских права од изузетног значаја, потписан је *Уговор о односима пријатељства, добросуседства и сарадње СРЈ и Румуније* (потписан 1996. године, а ратификован 2002. године). На основу овог Уговора проистекао је *Споразум о сарадњи у области заштите националних мањина између Владе Савезне Републике Југославије и Владе Републике Румуније* (потписан 2002. године, а ратификован 2004. године). Две државе су се обавезале да ће гарантовати и осигурати заштиту језичког, културног и верског идентитета „лица под њиховом јурисдикцијом са заједничким етничким пореклом, језиком и традицијама са већинским становништвом друге стране уговорнице“.[24] Такође, показале су решеност да заштите мањине на својој територији и да поштују мањинска права у складу са међународним стандардима и најважнијим документима. Важно је нагласити да су у оквиру овог билатералног споразума обе стране исказале намеру предузимања одређених мера у циљу равноправног учешћа мањина у економској сфери, као и да неће спроводити активности које могу променити етничку структуру подручја где су настањене мањине. Истакнута је и обавеза држава потписница Споразума да воде рачуна о социо-економском положају српске, односно румунске националне мањине, како

[24] „Споразум између Владе Савезне Републике Југославије и Владе Републике Румуније о сарадњи у области заштите националних мањина“, *Службени лист СЦГ*, Међународни уговори бр. 14, 2004.

би се отклонили узроци миграција припадника мањина. Експлицитно се наводи да припадници српске, односно румунске мањине, имају право да у складу са националним законодавством учествују у одлучивању о свим питањима у области образовања, заштите културног и језичког идентитета, информисања, слободе вероисповести и друго.

На основу овог Споразума, а у циљу остваривања мањинских права, формирана је Међувладина мешовита комисија за мањине која има за циљ реализацију донетих мера, праћење и спровођење препорука и закључака, као и израду различитих врста стручних анализа које су у вези са билатералним споразумом.[25] До сада су одржане две седнице – прва 2009. године у Букурешту и друга – 2011. године у Београду, на којима су истакнуте позитивне оцене у вези развоја билатералних односа две државе захваљујући сталном и конструктивном политичком дијалогу, као и формирању националних савета националних мањина које је Србија увела у свој законодавни систем.[26]

Иако је Румунија генерално задовољна положајем својих сународника у Србији, у билатералним односима отвара се и проблематизује питање влашке националне мањине у региону Источне Србије. Наиме, према *Закону о подршци Румунима у иностранству* (2007), Румуни који живе у иностранству се дефинишу као лица која припадају некој културној, етнонационалној, верској или лингвистичкој заједници из Румуније, без обзира који етноним користе тамо где се налазе (на пример, Власи, Румени, Молдавци, Армани, Дацо-Румуни, Куто-Власи и други).[27] Такође, према уставу Румуније, румунску мањину у Србији чине особе „са заједничким етничким пореклом“, што би у складу с тим значило да Власи у Србији нису

---

[25] На округлом столу у Новом Саду (2016) констатовано је да се на почетак рада Међувладине мешовите комисије чекало готово шест година, јер румунска делегација није консултовала представнике румунске мањине у Србији о проблемима са којима се сређу, за разлику од српске делегације која је узела у обзир мишљење српске мањине у Румунији.

[26] Јелена Перковић, „Анализа спровођења билатералног споразума о заштити националних мањина Србија–Румунија!“, у: Јелена Перковић (уредник), *Анализа спровођења билатералних споразума о заштити права националних мањина Србије са Хрватском, Мађарском, Румунијом и Македонијом,* Центар за регионализам, Нови Сад, 2016, стр. 38-39.

[27] A. Petraru, E. Cruceru, “State Policy Regrading the Protection of National Minority. Romania-Serbia“, working paper submitted to the Raoud Table on: *Bilateral relation between Serbia and Romania: minority politics and EU integrations;* Forum for Ethnic Relations, Belgrade, 2016, pp. 1,2.

посебна национална мањина. С друге стране, Устав Србије гарантује свим грађанима право на слободно (не)декларисање о својој националној припадности, што се односи и на румунску и на влашку националну мањину. У Србији се по попису 2011. године 35,3 хиљада лица декларисало као припадници влашке националне мањине који Србију, а не Румунију, сматрају својом матичном државом и који се самодефинишу као аутохтоно влашко становништво.

У оквиру саме влашке заједнице постоји неслагање око језика у смислу да ли је влашки језик посебан језик који се битно разликује од румунског, па је неопходно урадити стандардизацију (чему се Румунија противи), или је влашки језик само облик румунског језика, оног који је коришћен пре језичке реформе у Румунији крајем 19. века. Влашки национални савет усвојио је одлуку о влашком језику као званичном, и увођењу влашког писма у ћириличној и латиничној верзији.[28] Румунска делегација у саставу Међувладине мешовите комисије 2011. године изнела је став да су „за румунску страну неприхватљиви покушаји стандардизације тзв. влашког језика посебног у односу на румунски језик а у погледу његовог коришћења у образовању и управи".[29] Решавајући отворено питање влашке мањине крајем 2015. године потписан је протокол о сарадњи Националног савета влашке националне мањине и Националног савета румунске националне мањине који предвиђа одржавање састанака, дијалог, сарадњу и активности на заједничким пројектима.

Отворено и дискутабилно питање у билатералним односима јесте захтев румунске стране у вези верске службе на румунском језику, односно да се надлежност Румунске православне цркве прошири (поред слободе деловања на територији Војводине) и на регион Источне Србије где живе припадници влашке националне мањине (што је учињено без договора са Српском православном црквом). У вези са слободом вероисповести покренуто је и питање положаја Румунске православне цркве, као и питање недовољног броја румунских свештеника и финансирање њиховог рада (када долазе из Румуније). Затим, непостојање пописа верских објеката Румунске православне цркве у Србији и културне баштине која припада тој цркви, као

---

[28] Игор Новаковић, Ненад Ђурђевић, *Српско-румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији – студија практичне политике*, ИСАК фонд, Београд, 2015.

[29] Јелена Перковић, *Анализа спровођења билатералног споразума о заштити националних мањина Србија–Румунија*, op. cit., стр. 42.

и питање реституције некадашњег власништва Румунске православне цркве и добијање дозвола за изградњу верских објеката у Србији. Решење треба тражити у дијалогу са Српском православном црквом, као и у неким изменама постојећег законодавства које регулише област верских заједница.

У области заштите мањинских права истакнута су и друга значајна питања, на пример политичко представљање националних мањина. Устав Србије не предвиђа непосредно представљање румунске мањине у Парламенту Србије, већ кроз механизам смањених цензуса за политичке партије националних мањина, док политичка пракса Румуније предвиђа непосредно представљање сваке мањине, али само у Парламенту.

Наглашен је значај права на изражавање и развој етничког, културног, језичког и верског идентитета, очување културног наслеђа, образовање и информисање на матерњем језику. С тим у вези, један од важних закључака са обе седнице јесте доследнија примена језика националних мањина у јавној сфери,[30] као и присутан проблем недовољног броја квалификованог особља (наставника) за одржавање наставе на матерњем језику. Право на образовање припадника националних мањина дефинисано је са више закона у Србији, као што су Закон о мањинама, Закон о националним саветима националних мањина, Закон о основама система образовања и васпитања и други, који детаљно регулишу ову област. Најављен је билатерални споразум између Србије и Румуније управо у области образовања којим би се регулисао увоз уџбеника из државе матичног народа, размена наставног кадра, нострификација диплома стечених у Србији, односно Румунији и друго. Поред образовања, култура и информисање представљају, такође, важну област у којој се остварује право на културни идентитет припадника националних мањина, па је истакнута потреба за очувањем културног и верског наслеђа мањинских заједница.

Главни закључци анализе о спровођењу билатералног споразума Србије и Румуније су да би Међувладина мешовита комисија за националне мањине требало да има чешће састанке (најмање једном годишње), да има сталан састав делегација, да се препоруке и закључци достављају директно Владама потписницима споразума, да се формира посебно тело за надзирање

[30] На пример, чланови румунске делегације међувладине државне мешовите комисије имали су примедбу да се права на службену употребу језика и писма не примењују доследно у Републици Србији, да се називи насељених места, установа, улица и др. не исписују на румунском језику, где за то према закону постоји право.

спровођења препорука, као и да се обавезно консултују припадници националних мањина чије интересе међувладине комисије заступају.

Закључак

Добри спољнополитички односи и регионална сарадња нису могући без решавања мањинског питања које је од суштинског значаја за стабилност, мир и просперитет сваке државе. За остварење мањинских права потребна су адекватна законска решења и њихова ефикасна имплементација што омогућава успешно интегрисање припадника националних мањина у ширу друштвену заједницу, али уз очување њихових етничких, верских и културних особености. Реализација права националних мањина зависи и од дубљих друштвених промена, демократизације друштва, међудржавне сарадње регулисане билатералним споразумима, као и добрих већинско-мањинских односа. У томе велики значај и улогу, поред уставних закона и ратификованих међународних докумената, има и матична држава, која пратећи остварење тих права и активно помажући припаднике свог народа успоставља бољу сарадњу и чвршћу везу са њима.

За Србију, имајући у виду да је њен циљ улазак у Европску унију и придруживање међународним интеграционим процесима, заштита права и унапређење положаја румунске националне мањине, спровођење адекватних мера интеграционе мањинске политике, као и добри међусуседски односи су од круцијалног значаја. У исто време, брига о свом народу у Румунији представља право и обавезу Србије у циљу побољшања њиховог положаја и остваривања људских и мањинских права, као и очувања верског, културног и српског националног идентитета.

Литература

Београдски центар за људска права, *Европска повеља о регионалним и мањинским језицима, Инструменти Савета Европе – људска права,* Београд, 2000.

Бугарски, Стеван, „Уметност живљења уз ине-искуства са територије данашње Румуније“, у: Никола Пантелић (уредник), *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Етнографски институт, САНУ, Београд, 1998, стр. 157-175.

Ђурић, Владимир, Танасковић, Дарко, Вукмировић, Драган, Лаћевић, Петар, *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*, Републички завод за статистику, Београд, 2014, стр. 76-79.

"European Charter for Regional or Minority Languages", Council of Europe, *Treaty Series,* Strasbourg, No.148.1992.

„Закон о заштити права и слобода националних мањина", Савезно министарство националних и етничких заједница, *Службени лист СРЈ*, бр. 11, 2002.

„Закон о националним саветима националних мањина", *Службени гласник РС,* бр. 72, 2009.

„Закон о службеној употреби језика и писама", *Службени гласник СРЈ* бр. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 и *Службени гласник РС* бр. 30/10.

„Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима", *Службени лист Србије и Црне Горе,* Међународни уговори, III (18), 2005.

Кицошев, Саша, *Географске и демографске карактеристике румунске народности у АП Војводини,* Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, 1991, стр. 75-84.

Лукин, Миленко, „Срби у Румунији", у: Владимир Петровић (уредник), *Српска национална мањина у Румунији,* Институт српског народа – Сремски Карловци, Београд, 1996. стр. 16-22.

Малуцков, Мирјана, „Етнички односи Срба и Румуна у Банату", у: Никола Пантелић (уредник), *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Етнографски институт, САНУ, Београд, 1998, стр. 145-157.

Новаковић, Игор, Ђурђевић, Ненад, *Српско-румунски односи и статус влашке националне мањине у Србији – студија практичне политике*, ИСАК фонд, Београд, 2015.

Перковић, Јелена, „Анализа спровођења билатералног споразума о заштити националних мањина Србија–Румунија, у: Јелена Перковић (уредник), *Анализа спровођења билатералних споразума о заштити права националних мањина Србије са Хрватском, Мађарском, Румунијом и Македонијом,* Центар за регионализам, Нови Сад, 2016, стр. 38-49.

Petraru, A., Cruceru E., "State Policy Regrading the Protection of National Minority. Romania-Serbia", working paper submitted to the Raoud Table on:

Bilateral relation between Serbia and Romania: minority politics and EU integrations; Forum for Ethnic Relations, Belgrade, 2016, pp. 1-13.

„Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији – Национална припадност, подаци по општинама и градовима“, *Републички завод за статистику*, Београд, књига 1, 2012.

Радан, Миља, „О Карашевацима“, у: Владимир Петровић (уредник), *Српска национална мањина у Румунији,* Институт српског народа – Сремски Карловци, Београд, 1996. стр. 25-29.

Радушки, Нада, „Национална припадност становништва Србије по попису 2011. године“, *Српска политичка мисао,* бр. 1, 2013, стр. 11-28.

„Споразум између Владе Савезне Републике Југославије и Владе Републике Румуније о сарадњи у области заштите националних мањина“, *Службени лист СЦГ*, Међународни уговори бр. 14, 2004.

Степанов, Љубомир, „Статистички подаци о Србима у Румунији“, у: Душан Попов (уредник), *Темишварски зборник*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр.9-31.

„Устав Републике Србије“, http://www. parlament.gov.rs, 12.1.2018.

Форум за етничке односе (2014), *Мањинска политика и интеграција у Србији,* ФЕО, Београд, 2014, стр. 25.

Форум за етничке односе, *Националне мањине у односима Србије са суседима,* ФЕО, Београд, 2017, стр. 26-27.

“Framework Convention for the Protection of National Minorities“*,* Council of Europe, *Treaty Series,* No.157. Strazbourg, 1995.

Цвијић, Јован, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1966.

SERBIA AND ROMANIA: STATUS OF NATIONAL MINORITIES AND BILATERAL AGREEMENT

SUMMARY

Serbia and Romania have traditionally good regional cooperation and stable bilateral relations and in that context the protection of national minorities, respect for minority rights and the preservation of ethno-cultural identity takes a special place. Bilateral agreement signed by Serbia and Romania is of great importance for the position of minorities, interethnic relations, as well as for foreign policy of Serbia and the positive outcome of the process of eurointegration. In other words, good relations with neighbors from the European Union, and especially those whose members as national minorities live in Serbia, are a condition for the progress and accession of Serbia to the European Union. In this sense, the minority issue is a commitment of Serbia in order to successfully integrate members of all minorities into society, better interethnic relations, improvement of relations between states, as well as political stability, economic development and prosperity. This paper analyzes the population dynamics, the number and spatial distribution of the Serbian minority in Romania and the Romanian minority in Serbia, bearing in mind that these demographic indicators are crucial for the realization of basic minority rights, then bilateral agreement between these two countries, as well as the challenges of minority policies in bilateral and regional cooperation. Serbia advocates the protection of the Romanian minority in its territory, the realization of their minority rights through an active state policy that implies full integration into society while preserving ethnonational identity. At the same time, Serbia is interested in the Serbian minority in Romania enjoying human and minority rights guaranteed by international conventions, national laws and bilateral agreement, to improve their position, and to preserve the linguistic, religious and cultural identity.

Key words: national minorities, status, bilateral agreement, demographic development, ethnocultural identity, Serbia, Romania.

КУЛТУРА МИРА – КАО ОСНОВА УСПЕШНЕ ДИПЛОМАТСКЕ САРАДЊЕ ИЗМЕЂУ СРБИЈЕ И РУМУНИЈЕ

др Јасминка Симић[1]

Сажетак: Од 1863. године када су Уједињене Кнежевине Румуније и Кнежевина Србија основале дипломатске агенције у Букурешту и Београду (први дипломатски агенти Коста Магазиновић и Теодор Калимаки), а затим 1879. године званично успоставиле дипломатске односе на нивоу посланстава, после стицања независности на Берлинском конгресу, сарадња између Румуније и Србије није се прекидала. Јачала је захваљујући историјским околностима и утицају неколико компоненти које ће бити посебно обрађене у овом научноистраживачком раду. На билатералном нивоу – мешање становништва у средњем Банату (Темишвар је средином 19. века постао престоница Српске Војводине) и родбинско повезивање две краљевине после Првог светског рата, удајом румунске принцезе Марије за краља Александра Карађорђевића. На регионалном нивоу – институционализација сарадње у коришћењу потенцијала реке Дунав. Хидроелектрана Ђердап постала је симбол економске и политичке сарадње две земље, а сада су посебно актуелна еколошка истраживања овог система (одрживост овог дела Дунава). Због негативних последица које је распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије имао на Југоисточну Европу, Румунија је инсистирала да се кроз иницијативу „Процес сарадње у Југосточној Европи" развије култура регионалне сарадње како би се у свим областима политичког и социјалног живота повећало поверење, унапредили међуљудски односи и економски раст. На европском нивоу – Румунија, која је 2007. године постала чланица Европске уније, подржава евроинтеграциони пут Србије. Богатој традицији добросуседства и дијалога допринели су појединци у области дипломатије са обе стране, писањем и превођењем књижевних и стручних дела, почев од првог амбасадора у историји југословенске дипломатије у Румунији – Јована Дучића, преко историчара Г. Г. Флорескуа, до румунских амбасадора у Србији. Циљ овог рада јесте да се компаративном анализом докумената покаже степен усаглашености две земље у погледу стварања добросуседских односа заснованих на институцијама и владавини права у обе земље, као предуслова одржавања мира.

Кључне речи: мањине, Дунав, мир, култура дијалога, евроинтеграција.

[1] Уредник-новинар у Радио-телевизији Србије, РТС, Београд, e-mail: jassminka2002@yahoo.com

1. Увод

Константа билатералних односа Србије и Румуније је мир. На основу културе дијалога и сарадње градили су се билатерални односи – политички, економски, културни и дипломатски, као и регионални – сарадња са осталим земљама Југоисточне Европе, које највећим делом спаја Дунав. Савремена историја, у оквиру које је и 140 година дипломатских односа између Србије и Румуније (1879–2019), упркос повремним разликама у међународном положају две земље, није утицала на карактер међусобних односа. Две земље постале су пример јединствене традиције добросуседских односа и пријатељства, што се рефлектује и кроз чињеницу да никад у историји нису међусобно ратовале, тј. њихови односи могу се квалификовати као „модел добросуседства".[2] Ове две суседне земље су руковођење сопственим потребама развоја, и у складу са новим тенденцијама у међународним односима, пре осталих почеле да примењују савремене облике дипломатске сарадње, попут културне и економске дипломатије. Оне се манифестују у следећем:

а) Специфичност билатералним односима дају националне мањине – српска мањина у Румунији и румунска мањина у Србији – настањене углавном у Банату. Регулисање статуса ове територије било је једно од кључних задатака Комисије за румунска и југословенска територијална питања на Версајској мировној конференцији (1919), којом је и званично завршен Први светски рат. Савезна Република Југославија и Румунија потписале су у Београду (4.11.2002) билатерални споразум о положају националних мањина ради унапређења положаја српске мањине у Румунији и румунске мањине у СРЈ, први такве врсте за обе земље. Етничка разноврсност – у Румунији живи 19 националних мањина, у Србији више од 20 етничких заједница – тј. мултикултуралност овим земљама даје посебно место у међународним и европским структурама које се баве демократијом и људским правима – УН, Савет Европе, ОЕБС, ЕУ – Пакт за стабилност у Југоисточној Европи (од 2008. Регионални савет за сарадњу), чији су стандарди у погледу заштите националних мањина инкорпорирани у националну нормативу. Активности припадника националних мањина у Србији и Румунији посебно су видљиви кроз рад културно-просветних заједница на обе стране.

---

[2] „Изазови мањинске политике у билатералној и регионалној сарадњи", Форум за етничке односе, Полицу папер, година 8, број 2, Београд, мај 2018, стр. 43-51.

б) Две земље су искористиле енергетски потенцијал Дунава и изградиле су хидроелектране Ђердап 1 и 2, које и данас одређују њихову привредну сарадњу. Овај пројекат је најрепрезентативнији пример успеха економске дипломатије.

У постхладноратовском периоду Србија и Румунија су прошле кроз тежак период транзиције из државног социјализма и планске привреде ка тржишној привреди и демократском друштву, придружујући се савременим интеграционим процесима у Европи. Румунија је део евроатлантских интеграција – чланица НАТО-а постала је 2004. године, а ЕУ 2007. Србија је започела преговоре о приступању ЕУ 2014. У међувремену, обе су постале део регионалних пројеката сарадње, у чијем средишту су поштовање граница, мањинских и људских права и заједничка борба против организованог криминала и тероризма, попут Процеса сарадње у Југоисточној Европи, Централноевропске иницијативе, Организације за црноморску економску сарадњу, Стратегије подунавског региона, Крајовске групе. Румунија је међу пет држава чланица ЕУ која није признала једнострано проглашену независност Косова и Метохије – јужне српске покрајине (2008). Истовремено, Србија и Румунија су од 2012. године део ширих регионалних иницијатива: „1+17“ која обухвата сарадњу Кине са земљама Централне и Источне Европе, укључујући и Грчку, и „Један појас, један пут“, такође кинеског пројекта копненог и поморског повезивања Кине са Европом.

Рад је подељен у три дела: први представља историјску повезаност током настанка Румуније и Србије као суверених држава и успостављање њихових дипломатских односа; други се односи на статус српске и румунске националне мањине у тим државама; трећи се бави савременим односима две земље и перспективама сарадње у Дунавском региону. У раду су, уз консултације и сагласност коришћена изворна документа Архива Југославије која се тичу успостављања дипломатских односа Србије и Румуније, такође, и научни радови и стручне анализе које су се бавиле различитим аспектима сарадње две државе. Коришћена је метода анализа докумената, компаративна метода и студија случаја, а циљ је да се покажу главни токови и кључни елементи сарадње две земље који су утицали на то да, и када су постојале историјске прилике, нису улазиле у сукоб, већ су до мира долазиле преговарањем и дипломатским путем, што може да буде пример билатералних односа другим земаљама у свету.

2. Дипломатијом до државе: историјат српско-румунских односа

Упркос томе што су Румунија и Србија још средином XIX века биле кнежевине – Србија је тај статус стекла 1815. године после Другог српског устанка под вођством Милоша Обреновића, а Румунија после уједињења Влашке и Молдавије 1859. године, које је обавио Александар Јоан Куза (Александар Јоан Први) – оне нису имале пуну независност – остале су вазали Високе Порте, због чега нису могле самостално да одлучују о својим међусобним односима. Противиле су се таквом положају и почеле су да усклађују своје међународне акције на принципу солидарности. Тек после Берлинског конгреса 1878. године обе земље су стекле независност. Оба представничка дома прогласила су Румунију краљевином (1881–1947), а одлуком Народне скупштине, Србија је постала краљевина (1882–1918). Дипломатски контакти између Београда и Букурешта постојали су још око 1830. године, у време владавине кнеза Милоша Обреновића, када су повремено две стране једна другој слале своје представнике „за везу" који су се тада звали дипломатски агенти. Међутим, дипломатских односа у модерном значењу није било.

Први званични агент Михаило Герман дошао је у Букурешт 1836. године, по налогу кнеза Милоша Обреновић. Крајем 1862. године избио је дипломатски скандал познат као „транзит оружја за Србију". Русија је преко румунске територије упутила Србији оружје – „дању и посебно ноћу, конвој од стотину воловских кола превозио је 40.000 пушака, велике количине муниције и друге војне опреме за српску војску. Турска, Аустрија и Енглеска су се противиле томе и од Румуније су захтевале да спречи наоружавање слободарске Србије".[3] Ови догађаји изазвали су пажњу румунске јавности која је била упућена у заједничке напоре два суседа у стицању независности. Да би се обезбедиле директне дипломатске везе две државе „својствене једној спољној политици са заједничким циљевима, наметало се неизоставно оснивање дипломатске агенције уједињених кнежевина у Београду и одговарајућих српских дипломатских структура у Букурешту".[4]

У фебруару 1863. године реорганизована је Дипломатска агенција Србије у Букурешту. Први дипломатски агент био је Коста Магазиновић, дотадашњи саветник српског Касационог суда, уз поштовање принципа

[3] Г. Г. Флореску, „Дипломатска представништва Румуније", стр. 138, Архив Југославије, 2019.

[4] Ibid.

узајамности. Тако је наредног месеца основана дипломатска агенција Румуније у Београду. После размене писама са српским владаром Михаилом Обреновићем, кнез Румуније Александру Јоан Први послао је у Београд искусног Теодора Калимакија, дотадашњег представника код Велике Порте. Примио га је српски министар спољних послова Илија Гарашанин, а затим је акредитивна писма уручио кнезу Михаилу. Против овог потеза били су и Османско царство и Аустроугарска.[5]

Два дипломатска представништва показала су се као важна веза у јачању пријатељских односа између Србије и Румуније. Њиховом заслугом већ 20. јануара 1868. године закључен је први „српско-румунски војни уговор" у чијој је преамбули писало: „Уговор о тесној алијанси и интимном савезу јесте најсигурнији гарант просперитета двеју независних земаља".[6] После Берлинског конгреса 1878. године и стицања независности, две земље су 14.4.1879. године званично успоставиле односе на нивоу посланства.

2.1. Територијални захтеви Србије и Румуније на Версајској мировној конференцији

Кључна тачка у одржавању међународноправног субјективитета и дипломатског континуитета између Србије и Румуније била је Версајска мировна конференција (1919–1920) о постизању мировних уговора између победника Савезника и побеђених Централних сила. На конференцији су решавана спорна територијална питања између држава. На листи захтева и са стране Србије и Румуније нашао се Банат и то питање је изазвало велику полемику. Спуштајући се из подножја Јужних Карпата до јужног краја мађарске равнице, подручје Баната простире се на 27.104 квадратних метара плодне земље испресецане рекама које наводњавају поља кукуруза и пшенице. У то време у Банату није постојала индустрија нити градови већи од 10.000 становника.[7] Историјска престоница Баната је Темишвар.

---

[5] Раду Флора, Радови Симпозијума о српско (југословенско)-румунским односима. Actele Simpozionului dedicat relaţiilor sîrbo (iugoslavo)-române, Вршац, 22-23.05.1970), „Либертатеа", Панчево, 1971, Архив Југославије, 2019.

[6] Г. Г. Флореску, *Дипломатска представништва Румуније*", стр. 138, Архив Југославије, 2019.

[7] Видети: Маргарет Мекмилан, *Миротворци – шест месеци који су променили свет*, Клуб Плус, Чигоја штампа, Београд, 2009. стр. 138.

Румунија је имала велика очекивања од Версајске мировне конференције, јер је желела највећи део Мађарске, део Русије, Бесарабију коју је већ окупирала, као и Буковину на северу Аустрије, и сматрала је да може да их оствари јер Русија, која би се томе противила, није присуствовала Мировној конференцији, док су Аустрија и Мађарска биле покорене.[8] Став великих сила на Версајској мировној конференцији био је такав да „не би било добро отуђити Румунију, јер је користан браник од Русије и њеног бољшевизма“,[9] што је указивало на деликатан географски положај Румуније између нове бољшевичке Русије и револуционарне Мађарске.

Југословенска и румунска делегација појавиле су се пред Врховним саветом Мировне конференције 31.1.1919. године. Румунски премијер Јон Братјану изложио је став своје земље заснован, по његовом мишљењу, на три основе: легалистичкој – тајним клаузулама Букурештанског споразума из 1916. године, када су Савезници обећали Румунији Банат да би је придобили за рат;[10] програму у „14 тачака“ председника Сједињених Држава (САД) Вудра Вилсона, да Румунија, Србија и Црна Гора треба да буду ослобођене, с тим што би се Србији обезбедио слободан и безбедан излазак на море (тачка 11); етничкој – уколико се Банат посматра као целина, Румуни су већинско становништво.[11]

Српску страну представљали су Миленко Веснић и Анте Трумбић, као и представници других југословенских народа, који су јасно изнели став да Србија тражи само западни део Баната са већинским становништвом српског порекла, где такође живе Немци и Мађари. Своје аргументе засновали су на историјским документима који датирају „из средњег века, од када је део Баната који тражи Србија повезан са српским народом ... он је изнедрио српску ренесансу и касније српски национализам. А када је српска краљевска породица била у изгнанству, тамо је нашла природно склониште“.[12] Амерички председник Вудро Вилсон рекао је да је његова земља увек спремна да одобри решење засновано на чињеницама.[13]

---

[8] Ibid., стр. 133.

[9] Ibid., стр.135.

[10] Видети: Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Удружење Требињаца „Јован Дучић“, Друго допуњено издање, Приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Београд, 2015, стр. 385.

[11] Ibid., стр. 134.

[12] Ibid., стр. 135.

[13] „Централна личност Версајске мировне конференције био је председник САД-а Вудро Вилсон, који је вођен својим пуританским начелима, на Конференцији изложио план

Пре него што је у Париз допутовао премијер Братјану, румунски портпарол био је Таке Јонеску, пријатељски окренут према Србији, који се залагао за постизање договора око Баната на начин да Србија добије југозападни део, што је учињено у октобру 1918. године. Иако је премијер Братјану одбацио договор јер је у румунској штампи окарактерисан као издаја румунског народа, касније је постигнут споразум сличан оном који је Јонеску припремио са југословенском делегацијом по коме је Румунија добила највећи део Баната, а Србији остатак. На предлог Лојда Џорџа, Врховни савет Мировне конференције донео је одлуку да се румунски захтеви, укључујући и онај са Банатом, предају поткомитету стручњака ради правичног решења, што је прихватио и амерички председник Вудро Вилсон. Комисија за румунска и југословенска питања (сачињен од шест стручњака) решила је све југословенске границе осим оних са Италијом, које су, уз инсистирање Италије, остале у надлежности Врховног савета, а „скоро све препоруке су непромењене ушле у разне мировне споразуме, јер њихове вође нису имале времена да их детаљно прегледају".[14]

Декларација о уједињењу Баната, Бачке и Барање са Србијом (25.11.1918) и Декларација о уједињењу Трансилваније са Румунијом (1.12.1918), као и интензивна дипломатска активност румунске краљица Марије током боравка у Паризу, и Михаила Пупина, почасног конзула Србије у САД, утицали су на то да се донесе одлука о подели Баната (18.3.1919), тако што је западна трећина припала Југославији, а највећи део Румунији. Стручњаци из САД заинтересовани за етничку праведност инсистирали су да претежно мађарска област око града Сегедина остане у Мађарској. Врховни савет је прихватио препоруке (21.6.1919) упркос румунском противљењу. Југословени су, како је забележено, на кратко

о коренитој реформи целог међународног поретка којим би, за разлику од различитих „концерата великих сила" и „светих алијанси" који су владали Европом од Вестфалског мира 1648. године, главну улогу добила нова светска организација „Лига народа", прва организација за општу колективну безбедност у историји. На линији „14. тачака" председник Вилсон је подржао право народа на самоопредељење и захваљујући томе у Средњој Европи настале су или су се обновиле државе међу којима и Чехословачка и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, две вишенационалне заједнице које су изражавале ова начела". Предраг Симић, Предговор: У зениту српске дипломатије, у, Радослав Веснић, млађи, *Др Миленко Веснић, грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Београд, 2008, (XVI).

[14] Маргарет Мекмилан, *Миротворци – шест месеци који су променили свет*, Клуб Плус, Чигоја штампа, Београд, 2009. стр. 139.

направили проблем јер су одбили да иселе једно острво на Дунаву које је додељено Румунији. Границе су потврђене Версајским мировним уговором 1919. и Тријанонским уговором 1920. године. Због напетости између две земље у Банату, тек 1923. године државе су се сложиле да поштују пресуду. Ипак, око 60.000 Срба остало је у Румунији, док је 74.000 Румуна и око 400.000 Мађара остало у Југославији. Румунија је после Версајске мировне конференције удвостручила своје становништво и територије – Трансилванија, Буковина и Бесарабија. Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца додељено је око четвртине Барање и више од пола Бачке западно од Баната – Војводина.[15]

2.2. Прва амбасада у историји југословенске дипломатије – у Румунији

Дипломатско повезивање и савезништво два суседа наставило се на државном и породичном нивоу: формирањем Мале антанте (1921–1922) у чији састав је ушла и Чехословачка, и венчањем краља Александра Првог Карађорђевића са румунском принцезом Маријом (1922).

Мала антанта био је први формални војни савез склопљен у Европи после Првог светског рата, ради одбране од евентуалних промена граница војним путем, и обнове Аустроугарске. Савез је настао под патронатом Француске која је са сваком државом чланицом појединачно склопила споразуме о војној помоћи. Мала антанта је слабила из неколико разлога: јачања Немачке; промене спољнополитичке оријентације Краљевине Југославије после убиства краља Александра Карађорђевића у Марсеју (1934), у правцу сарадње са Италијом и Немачком; одузимање Судетске области, дела суверене територије Чехословачке и припајање Немачкој у јесен 1938. године.[16] Исте године Мала антанта престала је да постоји.

У периоду који је претходио почетку Другог светског рата, дипломатски односи између Србије и Румуније подигнути су на виши ниво. За првог амбасадора у историји југословенске дипломатије именован је Јован Дучић, на место првог опуномоћеног и изванредног амбасадора Краљевине Југославије у Румунији (6.1.1938). Јован Дучић је „одмах добио агреман од

[15] Ibid., стр. 142.

[16] Више: Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Удружење Требињаца „Јован Дучић“, Друго допуњено издање, Приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Београд, 2015, стр. 435.

румунског двора и у тој земљи су га примили са највећим почастима“.[17] Он је у Букурешт стигао са места посланика Краљевине Југославије у Риму, који је са Италијанима 1937. године решио спорна питања уочи потписивања Београдског споразума Стојадиновић–Ћано, али је био искључен из преговора, због чега је био незадовољан.[18] Осим тога, министар спољних послова Италије, гроф Ћано, замерио је Дучићу то што „никада није веровао у споразуме између Рима и Београда... изражавајући задовољство због тога што ће га „Стојадиновић ускоро преместити из Рима“.[19] После пада владе Милана Стојадиновића (1935–1939), успостављена је нова влада коју је предводио Драгиша Цветковић, а министар спољних послова постао је Александар Цинцар-Марковић. У мају 1940. године амбасадор Јован Дучић премештен је за изванредног посланика и опуномоћеног министра Краљевског посланства у Мадриду, „уз образложење да је неопходно реорганизовати читаве дипломатске службе и због значаја Шпаније у датом тренутку за Југославију“.[20] Повлачење са места амбасадора у Букурешту на дужност посланика у Мадриду, код Дучића је изазвало негативне реакције, посебно што је на његово место, са унапређењем у амбасадора, дошао бивши букурештански саветник Александар Авакумовић.[21]

Ипак, уметничка линија коју је Дучић донео у своју дипломатску мисију у Букурешту, трајно ће обележити и друге југословенске и српске амбасадоре у овом граду, који су се бавили сликарством и поезијом и приређивали изложбе и промоције својих дела и подржавали превођење књига са обе стране. У одређеној мери то важи и за румунске амбасадоре у Београду – а сви заједно су јачали културни аспект дипломатских односа. Као својеврсни промотери културне дипломатије између Србије и Румуније деловале су културно-просветне заједнице; Матица исељеника Србије и друге сличне организације.

---

[17] Миодраг Митић, Поете у фраку, „Филип Вишњић“, Београд, 2002, стр. 238.

[18] Јован Дучић, *Дипломатски списи*, Удружење Требињаца „Јован Дучић“, Друго допуњено издање, Приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Београд, 2015, стр. 439.

[19] Ibid., стр. 238.

[20] Ibid., стр. 238.

[21] Ibid., стр. 238.

3. Националне мањине – тачка спајања Србије и Румуније

Током бурних деценија европске историје Србија и Румунија су се често нашле раме уз раме, делећи исту судбину и трајно пријатељство, што потврђује следећа историјска чињеница. У пролеће 1941. године, после слома Краљевине Југославије, на састанку Централних сила, Хитлер је позвао југословенске суседе да узму по део њене територије, што су учиниле Италија, Мађарска и Бугарска, као и Немачка, али не и Румунија. Упркос савезу са Хитлером, тадашњи румунски маршал Јон Антонеску је одбио да запоседне југословенски део Баната све до Панчева, где су између осталих живели и Румуни, и прикључи га Румунији.[22]

Међутим, после Другог светског рата, Румунија је претрпела знатне територијалне промене – Бесарабија је враћена Совјетском Савезу који је узео и половину Буковине на северу, док су Бугари повратили делове спорне Добруџе на југу. Највећи добитак Румуније из Првог светског рата – Трансилванија, остала је у саставу земље. Обе земље су промениле државно уређење – из монархије прешле су у социјалистичке републике – Социјалистичка Федеративна Република Југославија (1945) и Народна Република Румунија (1947). Румунија је постала чланица Варшавског пакта (1954), а СФРЈ оснивач Покрета Несврстаних (1961).

Питање људских права и мањина у Румунији нашло се на дневном реду одмах по окончању Другог светског рата. Кабинет премијера Петру Гроза прихватио је Први изборни закон по коме су жене први пут добиле право гласа (10.7.1946). Закон је увео и једну новину: гласање у фабрикама, канцеларијама, предузећима и војним јединицама. У фебруару 1947. у Паризу је потписан мировни споразум који је означио „крај Савезничке надзорне комисије и крај утицаја које су западне силе могле или хтеле да врше преко ње. Јачање напетости око Хладног рата појачало је утицај Совјета који су у лето стигли у великом броју као саветници, руководиоци, цивили на служби у Црвеној Армији, или као тајни полицајци и обезбеђење“.[23] Румунски краљ Михаило је потписао указ о абдикацији 30. децембра 1947. и почетком јануара 1948. краљевска породица је напустила Румунију.

---

[22] Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1949*, Слобода, Вршац, 1984, Архив Југославије, 2019.

[23] Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Клио, Београд, 2003, стр. 125.

На почетку комунистичког режима етничке мањине уживале су до тада невиђену слободу, написао је Ричард Кремптон у свом делу „Балкан после Другог светског рата“, уз коментар да није било званичне дискриминације. „Јеврејима је понуђено да емигрирају, што је већина учинила, после 1948. године, ослабиле су и послератне рестрикције према Немцима, али су ипак најбоље прошли Мађари. Имали су сопствену политичку организацију, коју је надзирала Радничка Партија Румуније, а уставном реформом из 1952. године, добили су своју аутономну мађарску област у срцу Трансилваније. Имали су право да користе матерњи језик у образовању, издаваштву“.[24] Једина значајна криза у српско-румунским односима настала је поводом резолуције Информбироа упућене СФРЈ (1948), што се одразило и на положај српске мањине, тако да „изузеци у том етничком благостању били су Срби и Немци који су живели близу границе са Југославијом и које су за време сукоба са Титом почетком педесетих година, депортовани у унутрашњост“.[25] После мађарске револуције, румунске вође су закључиле да „Мађаре из Трансилваније треба интегрисати у Румунију и умањити њихове везе са Мађарском, јер се показало да су ближи својој етничкој браћи у Мађарској него својим сугрђанима у Румунији. Тако су мађарске школе обједињаване са румунским и мада се и даље одржавала настава на језицима мањина, у свим школама се учио румунски језик“.[26]

Према Уставу из 1965. године, Румунија је дефинисана као јединствена држава и променила је име у Социјалистичка Република Румунија. У склопу тога, 1968. године укинута је мађарска аутономна покрајина Муреш и формирани су окрузи Муреш, Харгита и Кованса. У наредним годинама притисак на мањине је попустио због међународних чинилаца: могуће опасности од СССР; блиске сарадње Румуније са Кином у време владавине Николаја Чаушескуа. Ипак, средином седамдесетих у Трансилванији је почело насељавање Румуна из Влашке и Молдавије, а политиком систематизације требало је да се релаксира таква ситуација, јер је њихов број повећан са 31% на 49% у 1989. години, како би заједно Мађари и Румуни живели у агроиндустријским комплексима. Највећи број Немаца у Трансилванији одселио се из Румуније после успостављања дипломатских

[24] Ibid., стр. 255.

[25] Ibid., стр. 255.

[26] Ibid., стр. 257-8.

[27] Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Клио, Београд, 2003, стр. 270.

односа са СР Немачком, чија је влада била спремна да плати одређену надокнаду за сваког емигранта.[27] Истовремено, то је био период када су везе Румуније са СССР почеле да слабе, а да јачају са САД и уопште са Западом, као и са Кином, што је резултирало чланством Румуније у ГАТТ (1971), ММФ (1972) као прве источноевропске земље, Групу 77 (1976), доносећи јој трговинске користи. Ипак, тај правац је слабио, посебно када је започела интензивна сарадња између САД и Кине, тако да је Румунија у Европи имала једног савезника, а то је била Југославија. Румунија је 1978. година позвана да као гост присуствује на конференцији несврстаних у Коломбу, Хавани (1979), Њу Делхију (1983), Харареу (1986).[28] Био је то период када су Југословени радо одлазили у Румунију ради куповине квалитетних румунских производа од порцелана и других предмета уметничког карактера.

3.1. Права мањина у периоду транзиције

После револуције и пада владавине Николаја Чаушескуа (1989), Румунија је постала парламентарна република, а вршилац дужности председника у шестомесечном прелазном периоду обављао је Јон Илијеску, члан бивше Комунистичке партије Румуније. Он је и званично постао први председник посткомунистичке Румуније (1990–1996), и ту функцију је обављао и у другом мандату (2000–2004). Нова власт је признала све грађанске слободе – штампа и електронски медији стекли су више слободе, дозвољене су емисије на језицима народности, поједине изопштене организације добиле су дозволу да поново јавно раде, попут Унијатске цркве.

У књизи „Интеграција и глобализација – румунско виђење“, чији је аутор председник Јон Илијеску, која је преведена на српски језик и представљена током његове посете Београду 22.1.2004. године,[29] наводи се да нови Устав Румуније укључује и даје експлицитну формулацију права коју уживају особе које припадају националним мањинама. Све националне мањине су представљене у парламенту, у локалним саветима и у другим институцијама и административним органима грађанског друштва. Оне користе матерњи језик у образовању што субвенционише држава, имају локалне часописе, радио и телевизијске станице, на располагању су им бројне културне установе што им

[28] Ibid., стр. 272.

[29] Тим поводом, аутор рада је направио интервју са председником Јоном Илијескуом за Радио-телевизију Србије, о билатералној и регионалној сарадњи Државне заједнице Србије и Црне Горе и Румуније и њиховом евроинтеграционом процесу.

омогућава да слободно изражавају свој национални идентитет. У оквиру владе Румуније функционише Савет за националне мањине ради дијалога и укључивања представника ових мањина у решавање специфичних проблема.[30]

Споразум о положају националних мањина ради унапређења положаја српске мањине у Румунији и румунске мањине у СРЈ, потписан је између Румуније и Савезне Републике Југославије 4.11.2002. На попису становништва из 2011. године 35.339 грађана Србије изјаснили су се као припадници влашке мањине. Број припадника румунске мањине у источној Србији био је 1.826. Национални савет Влашке националне мањине наглашава своју самосвојност и одбацује став о Румунији као матичној држави, већ Србију сматрају својом матичном државом. Међутим, Власи се у Румунији сматрају делом румунске заједнице, а влашки језик као један од дијалеката румунског језика.[31]

Румунија тражи да се обезбеди гарантовано место за румунску мањину у Народној Скупштини Републике Србије, позивајући се на реципроцитет, јер је српској националној мањини као и свим осталим мањинама, тренутно их има 19, гарантовано једно место у Парламенту. Према законодавству Србије заступљеност мањина у представничким телима омогућена је достизањем тзв. природног прага од 0,4% што је знатно испод цензуса од 5% који важи за остале политичке партије. Румунска национална мањина нема могућност да самостално преко мањинских политичких партија оствари посланичка места у Народној скупштини, јер није довољно бројна ни територијално концентрисана.[32] У спољнополитичком програму владе Румуније (2013–2016) где се као један од циљева наводи брига о аутохтоној румунској заједници, без обзира на то под којим је именом призната, Србија је издвојена као земља где ће се ово питање третирати „како у оквиру билатералних односа, тако и у контексту румунске подршке европским апсирацијама Србије".[33]

---

[30] Јон Илијеску, *Интеграција и глобализација – румунско виђење*, Новинско издавачка установа „Либертатеа", Панчево, 2003. стр. 57.

[31] „Изазови мањинске политике у билатералној и регионалној сарадњи", Форум за етничке односе, Policy paper, година 8, број 2, Београд, мај 2018, стр. 46.

[32] Видети: „Националне мањине у односима Србије са суседима, Статус националних мањина у Србији и преговарање са ЕУ: Улога суседних земаља", Форум за етничке односе, година 7, број 1, Београд, март 2017, стр. 35-41.

[33] „Изазови мањинске политике у билатералној и регионалној сарадњи", Форум за етничке односе, Policy paper, година 8, број 2, Београд, мај 2018, стр. 46.

Положај и заштита мањинских народа је кључно питање политичког развоја једне земље и њеног места у међународној заједници. Због тога што је из интерног контекста прерасло у међународни, савремени међународни односи овом питању дају посебан значај. Њихова анализа у овом раду, истовремено је показала ток међународних дешавања у одређеном тренутку.[34]

4. Перспектива развоја билатералних односа Србије и Румуније

Заједнички именитељ Србије и Румуније је река Дунав као фактор просперитета у централној Европи. Како геоекономија (расподела богатства) добија све већи значај у међународним односима, тако ће и Дунавски басен имати одлучујућу улогу у регионалном и међународном позиционирању земаља које му припадају.

На том трагу, најзначајнију улогу има Стратегија ЕУ за Дунавски регион, која је усвојена 2011. године, и чији су иницијатори биле Румунија и Аустрија. Стратегија представља механизам за сарадњу 14 земаља у оквиру Дунавског басена у правцу економског, социјалног и еколошког развоја (девет држава су чланице ЕУ – Немачка, Аустрија, Словачка, Чешка Република, Мађарска, Бугарска, Румунија, Словенија и Хрватска; пет су државе не-чланице ЕУ – Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија, Молдавија и Украјина).[35]

Румунија као председавајућа Стратегијом ЕУ за Дунавски регион (новембар 2018 –октобар 2019), поставила је четири приоритета: а) побољшање повезаности и мобилности у Подунављу кроз подстицање транспорта, туризма, дигитализације и контаката међу људима; б) ажурирање Акционог плана Дунавске стратегије; ц) промовисање добре праксе у погледу правних и административних питања у приоритетним областима Дунавске стратегије које су повезане са јавном администрацијом, академском и пословном заједницом, социјалним чиниоцима; д) подстицање развоја транснационалног кластера кроз размену позитивних искустава између различитих ентитета који учествују у Дунавској стратегији.[36]

---

[34] Више: Синиша Таталовић, *Мањински народи и мањине*, ИП „Просвета“, СКД „Просвета“, Загреб, 1997.

[35] Building Cohesion for a Shered Prosperity of the Danube Region, 8th Annual Forum, Buchurest, 27-28. 06. 2019, http://suerd.gov.ro/en/, 31. 08. 2019.

[36] Ibid.

Стратегија ЕУ за Дунавски регион једна је од четири макро-стратегије која постоји на нивоу ЕУ. Заснована је на економској дипломатији која се дефинише као способност очувања економске безбедности и стратешких интереса државе у њеним билатералним односима, посебно ако су у питању природни ресурси и њихово коришћење у пограничним регионима. Макрорегионални облици сарадње обухватају како економску, тако и политичку компоненту, и пример за то представља Европска заједница за угаљ и челик (1951), као почетни облик регионалне сарадње у Западној Европи, која је прерасла у Европску унију (1957).[37] С друге стране, на економској дипломатији заснива се и микрорегионална сарадња, тј. сарадња у погледу ресурса територијално мањег обима, позната као евро-региони који су се формирали у периоду 1990–2000. година. Примери за то су: „Дунав 21", који су формирале локалне заједнице из Србије, Румуније и Бугарске (1992); „Евробалкан" који су формирали градови Ниш, Софија и Скопље (2002).[38]

У пројекте реализоване на основу микро-регионалних форми прекограничне сарадње може се сврстати изградња хидроелектране Ђердап 1 и 2 на Дунаву, на изласку из Ђердапске клисуре на југословенско (српско)-румунској граници, што је трајно повезало привреде Југославије (Србије) и Румуније. Поводом 30 година од пуштања у погон, тадашњи председници Савезне Републике Југославије и Румуније, Војислав Коштуница и Јон Илијеску, посетили су хидроелектрану „Ђердап" 18.5.2002. године. На броду којим су затим запловили Дунавом, у присуству Ерхарда Бусека координатора Пакта за стабилност Југоисточне Европе, симболично су показали значај реке која их спаја и место две државе у региону и Европи у будућности.[39]

---

[37] Видети: Едита Стојић Карановић, "Economic Diplomacy for the Enhancement of Macro-Regional Cooperation Forms in Europe – with special focus on the EU strategy for the Danube Region", *Danubius*, Journal of Regional Cooperation, Belgrade, 2015, http://danube-cooperation.com/danubius/2015/07/05/economic-diplomacy-enhancement-macro-regional-cooperation-forms-europe-special-focus-eu-strategy-danube-region/, 31. 08. 2019.

[38] Ibid.

[39] У организацији сусрета двојице председника који је поновљен у новембру исте године у Београду, учествовали су саветници за спољну политику двојице председника, са румунске стране Симона-Мирела Микулеску, сада представница Генералног секретара УН Антонија Гутереша у Србији, са југословенске стране др Предраг Симић, професор Факултета политичких наука Универзитета у Београду и касније амбасадор Србије (Србије и Црне Горе) у Француској, као и Горан Свилановић министар спољних послова, сада генерални секретар Савета за регионалну сарадњу у Сарајеву.

У савременом тренутку, још је значајнија улога економске дипломатије. Србија има потребу да диверзификује билатералне економске односе и да „привреда и њена предузећа динамизирају своју економску активност према свим оним земљама и деловима света са којима је могуће подићи ниво економске сарадње изнад постојећег, односно на прави начин валоризовати сопствена знања, технологије и друге ресурсе“.[40] У прилог томе је и чињеница да се Југоисточна Европа налази на линији пројекта „Један појас, један пут“, којим се Кина повезује са Европом ради бржег и јефтинијег транспорта робе и кретања људи. У оквиру тога је план изградње луке на Дунаву у Београду, како би се речни саобраћај повезао са Црним морем до кога стижу копнени путни правци Кина–Европа. Румунија и Србија су чланице кинеског пројекта „1+17“ којим је успостављена сарадња између Кине и земаља Централне и Источне Европе. Дакле, осим билатералне, сарадња две земље у будућности кретаће се и кроз шире регионалне форме интегрисања.

Закључак

У раду обрађени билатерални и регионални ниво сарадње између Србије и Румуније показује вишеслојност односа који су засновани првенствено на миру и међусобној толеранцији. Оно што ће и у будућности повезивати две земље јесу националне мањине и река Дунав, као основа за ширу регионалну, културну и економску сарадњу, истовремено и довршавање евроинтеграционог процеса Србије – чланства у Европској унији. Прагматичност Румуније, коју је показала у периоду транзиције, омогућила јој је економски напредак и респектабилну позицију у евроатлантском свету, што може да послужи као пример земљама Западног Балкана на путу ка ЕУ. Активности Румуније у Европској унији и иницијативе у правцу одржавања стабилности и подстицања сарадње у региону Југоисточне Европе од великог су значаја за Србију, посебно непризнавање једнострано проглашене независности Косова и Метохије. Положај Србије је у постхладноратовском периоду транзиције постао *sui generis*, због питања статуса јужне покрајине Косова и Метохије, затим због енергетске зависности од Русије и проглашене војне неутралности, чиме је створен и специфичан однос „еквидистанце“ у односу на Запад (САД и ЕУ) и Исток (Русија и Кина).

---

[40] Давид Ђ. Дашић, *Савремена дипломатија*, Мултидисциплинарни центар за подстицање интеграционих процеса и хармонизацију права, Привредни саветник, д.о.о. Београд, 2008, стр. 328.

Српско-румунски односи ће јачати у областима економије и екологије кроз пројекте у оквиру Стратегије ЕУ за Дунавски регион, који је покренула Европска унија 2011. године. Идеја је да се, осим правилног искоришћавања еколошког богатства, учине напори у правцу обезбеђивања адекватног правног оквира за решавање питања из приоритетних области ове Стратегије.

Аутор рада сматра да видљивост српско-румунских односа треба да буде јача не само на званично највишем нивоу, током сусрета председника и државних функционера, већ и у у области давања медијске важности резултатима рада дипломатских мисија на чему почива 140 година званичних дипломатских односа Србије и Румуније. Пажњу треба поклонити и доприносу који су својим стручним радом и публикацијама пружиле невладине организације које се баве етничким питањима, чиме утичу да се конкретно на терену одрже и појачају узајамо добри међуетнички односи, као и остварењима културно-просветних заједница и научних институција, што је права потврда изграђених свеукупних односа између две земље.

Литература

Дашић, Ђ. Давид, Савремена дипломатија, Мултидисциплинарни центар за подстицање интеграционих процеса и хармонизацију права, Привредни саветник, д.о.о. Београд, 2008.

Документа Архива Југославије, Београд, 2019.

Дучић, Јован, *Дипломатски списи*, Удружење Требињаца „Јован Дучић“, Друго допуњено издање, Приредио, предговор и коментаре написао Миладин Милошевић, Београд, 2015.

Флореску, Г. Г. *Дипломатска представништва Румуније*, Архив Југославије, 2019.

Глигор, Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1949*, Слобода, Вршац, 1984. Архив Југославије.

Илијеску, Јон, *Интеграција и глобализација румунско виђење*, Новинско издавачка установа „Либертатеа“, Панчево, 2003.

„Изазови мањинске политике у билатералној и регионалној сарадњи“, Форум за етничке односе, Полицу папер, година 8, број 2, Београд, мај 2018, (стр. 43-51).

Кремптон, Џ. Ричард, Балкан после Другог светског рата, Клио, Београд, 2003.

Мекмилан, Маргарет, *Миротворци – шест месеци који су променили свет*, Клуб Плус, Чигоја штампа, Београд, 2009.

Митић, Миодраг, *Поете у фраку*, „Филип Вишњић“, Београд, 2002.

„Националне мањине у односима Србије са суседима, Статус националних мањина у Србији и преговарање са ЕУ: Улога суседних земаља“, Форум за етничке односе, година 7, број 1, Београд, март 2017, стр. 35-41.

Раду, Флора, Радови Симпозијума о српско (југословенско)-румунским односима. Actele Simpozionului dedicat relaţiilor sîrbo (iugoslavo)-române, Вршац, 22-23.05.1970), *„Либертатеа“*, Панчево, 1971, Архив Југославије, 2019.

Симић, Предраг, Предговор: У зениту српске дипломатије, у: Радослав Веснић, млађи, *Др Миленко Веснић, грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука, Београд, 2008, (XI-XVII).

Стојић, Карановић Едита, “Economic Diplomacy for the Enhancement of Macro-Regional Cooperation Forms in Europe – with special focus on the EU strategy for the Danube Region”, *Danubius*, Journal of Regional Cooperation, Belgrade, 2015, http://danube-cooperation.com/danubius/2015/07/05/economic-diplomacy-enhancement-macro-regional-cooperation-forms-europe-special-focus-eu-strategy-danube-region/, 31. 08. 2019.

Таталовић, Синиша, *Мањински народи и мањине*, ИП „Просвета“, СКД „Просвета“, Загреб, 1997.

Веснић, Радослав млађи, *Др Миленко Веснић, грансењер српске дипломатије*, Центар за студије Југоисточне Европе (ЦСЕС), Факултет политичких наука (ФПН), Београд, 2008.

„Building Cohesion for a Shered Prosperity of the Danube Region“, 8th Annual Forum, Available from: http://suerd.gov.ro/en/, 31.8.2019.

CULTURE OF PEACE – AS THE SOLID BASIS FOR SUCCESSFUL DIPLOMATIC COOPERATION BETWEEN SERBIA AND ROMANIA

SUMMARY

Since the establishing of the diplomatic agencies in Bucharest and Belgrade 1863 between the Romanian United Principalities and Principality of Serbia (first diplomatic agents were Kosta Magazinović and Teodor Kalimaki) and then in 1879 officially established diplomatic relations at the level of diplomatic missions after gaining independence at the Berlin Congress, the cooperation between Romania and Serbia has not been interrupted. It has been strengthened by virtue of the historical circumstances and the influence of several components that will be specifically addressed in this scientific-research work. At the bilateral level - the mixing of the population in central Banat (Timisoara in the middle of the 19th century became the capital of Serbian Vojvodina), and the connection of two royal families after the World War I by marriage the Princess Maria of Romania and the king Alexander I of Yugoslavia. At the regional level - institutionalization of cooperation in the taking advantage in exploiting the Danube potential. Hydroelectric power plant Đerdap has become a symbol of economic and political cooperation between the two countries, and now ecological research of this system is particularly important (the sustainability of this part of the Danube). Due to the negative consequences of the disintegration of the SFRY on Southeastern Europe, Romania insisted that, through the initiative "The South-East European Cooperation Process" (SEECP). a culture of regional cooperation should be developed to increase confidence, improve interpersonal relations and economic growth in all areas of political and social life. At the European level - Romania, which became a member of the European Union in 2007, supports the eurointegration process of Serbia. The tradition of partnership and dialogue has been contributed by distinguished individuals in the field of diplomacy on both sides who had been writing and translating literary and professional books, starting with the first ambassador in the history of Yugoslav diplomacy in Romania Jovan Dučić through the Romanian historian G.G. Florescu, to Romanian ambassadors in Serbia. The aim of this paper is to prove the level of compliance of the two countries with the comparative analysis of documents regarding the creation of good neighborly relations based on institutions and the rule of law in both countries as preconditions for maintaining the peace.

Key words: minorities, Danube, peace, culture of dialogue, eurointegration.

ЈУГОСЛОВЕНСКО-РУМУНСКИ ОДНОСИ У ВРЕМЕ ВЛАДЕ МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА 1935–1939[1]

др Драган Петровић[2]
мср Богдан Стојановић[3]

Апстракт: Краљевина Југославија и Краљевина Румунија су у периоду између два светска рата, развили вишеструку и квалитетну стратешку сарадњу. Заједничко чланство и партнерство у Малој антанти, Балканском савезу и Версајском систему, којим је доминирала Француска, одлике су периода до доласка на власт председника владе Милана Стојадиновића.

Средином тридесетих година долази до радикалне промене ситуације у Европи, изазване, пре свега, доласком на власт нациста у Немачкој. Француско-совјетски пакт условио је престројавање и земаља Мале антанте. Поред Чехословачке која се придружила француско-совјетској сарадњи, и Румунија је у периоду док је министар спољних послова био Титулеску, била спремна да подржи такав правац. Међутим, Стојадиновић и кнез Павле Карађорђевић нису били спремни да прате ту политику. Након смене Титулескуа, августа 1936, долази до приближавања спољнополитичког концепта званичне Југославије и Румуније. Приближавање Стојадиновића, поред стратешке сарадње са званичним Лондоном (и удаљавањем од Париза), сарадњи и са силама Осовине довело је до незадовољства у Југославији, што је навело кнеза Павла да затражи његову оставку почетком 1939. Односи са Букурештом били су за Краљевину Југославију у континуитету добри и у следећем периоду, све до почетка Другог светског рата, па и након тога.

Кључне речи: Краљевина Југославија, Краљевина Румунија, др Милан Стојадиновић, председник владе, Мала антанта, Балкански савез, југословенско-румунски односи, Николае Титулеску, министар спољних послова

---

[1] Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2020. године", који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2020. године.

[2] Институт за међународну политику и привреду – Београд.

[3] Институт за међународну политику и привреду – Београд.

Период од половине 1935. до почетка 1939. године је период када је на власти у Југославији био Милан Стојадиновић, који је као представник деснице идеолошки још даљи од СССР-а, а у спољној политици, за разлику од ранијих година када се Краљевина ослањала на Француску, учинио значајно приближвање ка силама Осовине, пре свега ка Немачкој. Из прагматских разлога однос са СССР се није видно погоршавао, али се није приступило успостављању непосредних дипломатских односа, при чему је Југославија остала на последњем месту у Европи. Однос са Румунијом за званични Београд, након Првог светског рата, био је веома важан. Обе земље су биле битан фактор у источној и југоисточној Европи у оквиру Версајског победничког система који је успостављен. Обе су са носиоцем Версајског система – Француском – биле у савезничким односима и имале билатерално закључене пактове (југословенско-француски пакт је потписан 1927. године). Југославија и Румунија су биле чланице Мале антанте (где је била још и Чехословачка), а од 1934. и новоформиране Балканске антанте (где су биле још и Грчка и Турска). Југословенска краљица је била Румунка – Марија, са којом је краљ Александар имао три сина. Југославија и Румунија су у међуратном периоду имале толико добре односе да су чак у билатералном односу извршиле корекцију границе и размену територије.

Суштински заплет у тадашњој Европи настаје доласком нациста на власт у Немачкој. Француска то доживљава као аларм у правцу ревизионизма Немачке која је за њу била традиционално највећа опасност. СССР који је дотле сарађивао са вајмарском Немачком из прагматских разлога у супротстављању Версајским (буржоаским) системом у Европи, види у нацистима и Хитлеру прворазредну опасност. У том правцу долази до склапања француско-совјетског пакта који је дефанзиван према немачкој опасности, с тиме да се очекивало да се и земље француске савезнице у њега постепено укључе, попут чланица Мале антанте пре свега. Како су Чехословачка и Румунија већ признале СССР, а у том правцу вршиле притисак и на Југославију, сада се притиска Београд ка заједничком приближавању француско-совјетском полу у зачетку. Идејно и геополитички, међутим, и кнез Павле као први намесник и Милан Стојадиновић као премијер нису били за ту опцију.

У оквиру Мале антанте постојали су све већи притисци Чехословачаке и Румуније да и Југославија прихвати признавање СССР-а и да се прикључи политици Француске приближавању ка Москви. На заседању чланица Мале антанте на Бледу, лета 1935. године, представници ове две земље су извршили притисак на тада новопостављеног председника владе Краљевине

Југославије Стојадиновића да прихвати признавање СССР-а, што су њихове владе већ раније учиниле. О томе Стојадиновић, у свом мемоарском раду „Ни рат ни пакт“, наводи да су Бенеш и Титулеску, дакле министри спољних послова Чехословачке и Румуније, извршили притисак на њега у том правцу, али да им је он у дужем излагању одговорио да је то процес дужи и да га из више разлога не може одмах реализовати. „...Бенеш и Титулеску морали су се задовољити овом изјавом, али су једва прикривали незадовољство због свог неуспеха...“.[4]

У спољнополитичком домену Стојадиновићева влада (заједно са кнезом Павлом, као првим намесником), значајно је допринела да се изблокира процес изградње савеза између Француске, СССР-а и Мале антанте. Док је министар спољних послова Румуније био Јон Титулеску, уз здушну подршку Чехословачке, и уз иницијативу и разумевање Француске и СССР-а, чинило се да ће Мала антанта прићи овом савезу у формирању. Немачка је на румунско-совјетске преговоре одговорила појачаном активношћу за слабљење Титулескуовог положаја у Румунији. С друге стране, она је у овој прилици видела могућност за разбијање Мале антанте. Неједнак став чланица Мале антанте према Совјетском Савезу, који је и раније био евидентан, поводом склапања чехословачко-совјетског пакта и покретања румунско-совјетских преговора потпуно је парализовао деловање Мале антанте као јединствене организације. Одбијање југословенских владајућих кругова да успоставе нормалне дипломатске односе са Совјетским Савезом сада се нарочито неповољно одразило и показало велики раскорак у политици и интересима држава чланица.

Немачка дипломатија је била веома заинтересована да се односи унутар Мале антанте и даље заоштравају како би се коначно разбила ова организација. Због тога је уследило давање значаја југословенском држању и охрабрење нове владе Милана Стојадиновића и њене политике ‘самосталности’ и ‘неутралности’. Тиме је, у ствари, „Немачка настојала да Југославију најпре одвоји од Француске и Мале антанте, после чега би њено привлачење Немачкој био много лакши задатак“.[5] Историчар Живко Аврамовски наводи да се у немачким политичким круговима тог доба развила теза да СССР покушава да користи део стратегије царске Русије према Балкану и Југоистоку Европе, између осталог и панславизмом.[6]

---

[4] Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Отокар Кершовани, Ријека, 1970. стр. 331.

[5] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 177.

[6] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 177.

Постепено је немачки покушај одстрањивања Титулескуа имао све више успеха пошто се, између осталог, користила и сарадња са извесним британским политичким круговима (укључујући и енглески двор), који су у заједници са немачком политиком рачунали на истискивање совјетског уплива у Румунију. Суштина те политике је одстрањивање СССР-а. Аврамовски се позива на извештај немачког посланика у Букурешту, Поханмера, о блиским интересима Немачке и наведених британских политичких кругова да се умањи пре свега совјетски, а и француски утицај у Румунији, на начин који би заправо пре свега повећао немачки уплив у овом делу југоисточне Европе: „Ова чињеница је од огромног значаја за правилно схватање политике Енглеске и Немачке према балканским земљама у време борбе за умањење или одстрањење француског, а још више совјетског утицаја. Та политика је врло јасно ишла у корист немачких циљева, јер се енглеска влада није истовремено заузимала да после потискивања француског и совјетског утицаја појача свој, што је значило препуштање овог подручја политичкој хегемонији Немачке. Овај документ је од велике важности и за оцену односа кнеза Павла према Немачкој и Енглеској. Позната је чињеница да је он, због својих добрих веза са енглеским двором и другим политичким круговима, у више махова служио као посредник за зближавање између Немачке и Енглеске. Овде се међутим, види да је постојала и обрнута акција, односно, да је енглеска влада користила свој утицај у балканским земљама да их одвоји од Совјетског Савеза и Француске, која с њим пактира, и упућивала на добре односе са Хитлеровом Немачком у којој је видела брану против комунистичког утицаја у Европи.“[7] Аврамовски даље наводи да су „Антисовјетске снаге у Румунији имале су у борби против Титулескуове политике издашну подршку Немачке, Италије, Пољске и Југославије.“[8]

И југословенска влада радила је против Титулескуа. Већ само одбијање да се нормализују односи са СССР стварало је једну препреку више у румунско-совјетским преговорима. Међутим, Павле и Стојадиновић нису вршили само пасивну опструкцију – они су и активно радили на спречавању закључења румунско-совјетског пакта. О томе веома јасно говори извештај немачког посланика у Београду Херена. После аудијенције коју је имао код кнеза Павла, 6. децембра 1935. године, Херен је у *Auswartiges Amt*-у упутио

[7] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 184.

[8] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 194.

следећи извештај: „Он верује, тако је он рекао, да је недавно немачкој политици учинио једну добру услугу. Њему и његовом председнику владе пошло је у последњем тренутку за руком да спречи склапање једног румунско-руског пакта. Он верује да је овог пута краљу Каролу отворио очи пред комунистичком опасношћу. Титулеску је, наравно, бесан на њега и Стојадиновића. То је један веома опасан човек, али он има утисак да његов утицај полако опада.“[9] Херен даље извештава да се ова обавештења кнеза Павла поклапају са обавештењима која је тих дана добио и од Стојадиновића, према којима је Титулеску „код куће – не без његовог, Стојадиновићевог учешћа – доживео један неуспех и да је због тога веома љут на њега.“ Стојадиновић је још изјавио Херену да се краљ Карол и Татареску у руском питању све више приближавају југословенском становишту.

Непомирљивост кнеза Павла и Стојадиновића у питању односа са Совјетским Савезом дошла је до изражаја и у разговорима који су вођени приликом сахране енглеског краља Џорџа V почетком 1936. године. После повратка у Београд Павле је изјавио Херену да је у Паризу и Лондону учинио велике услуге немачкој политици јер је, између осталог, дејствовао у смислу разумевања према немачким ставовима и да је југословенску политику заступао имајући у обзир немачке интересе. То важи како за руско тако и за аустријско питање. Излажући да је морао да се супротставља покушајима да Југославија буде одвојена од Немачке, Павле је указивао да је узрочник кампање, која је поведена у француским и енглеским листовима против југословенске спољнополитичке оријентације, несумњиво Титулеску и да се он у то уверио у више наврата, како у Лондону тако и у Паризу.

Павле је изјавио да је по његовом мишљењу највећи непријатељ Европе Совјетски Савез и да се Европа мора ујединити ради одбране од њега, те да с тог становишта политика коју спроводи Хитлер изгледа од одлучујућег значаја, а нарочито генијална политика према Пољској. Овакво становиште Павла Херен је искористио да делује у смислу југословенско-мађарског зближења. Он је указао да немачка настојања за побољшање југословенско-мађарских односа треба схватити као део немачке борбе против комунистичке опасности, односно зближавања свих европских земаља које су позване да једног дана у борби против комунизма иду заједно. Из целог разговора, Херен је стекао утисак да се са сигурношћу може веровати да југословенска политика, и поред вишеструког притиска са стране, неће бити измењена, како

[9] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 196.

у руском тако и у аустријском питању, и да ће и даље бити избегавано све што би Југославију могло да доведе у положај противника Немачке.[10]

Из овог можемо закључити да су кнез Павле, као први намесник, и Милан Стојадиновић заправо били под доминантним утицајем британске и у мањој мери немачке политике, док је француски уплив био, бар кад су они у питању, потпуно маргиналан. Историчар Бранко Петрановић са тим се начелно слаже, указујући на предоминантност утицаја британске политике и културе на кнеза Павла, док је у случају Стојадиновића, долазило до пораста утицаја немачке политике, који је временом постао доминантан.[11] Стога је однос према СССР-у био веома лош и непријатељски. У Букурешту је почетком јуна требало да се одржи састанак Мале антанте на нивоу шефова држава и министара спољних послова. Иако је Титулеску дошао крајем маја у Београд код кнеза Павла, са намером да изврши утицај да Стојадиновић дође на планирани самит, успех у том правцу није постигнут. Крајем августа 1936. најзад је смењен Титулеску, што је означило заокрет румунске спољне политике према дистанци у односу на Француску и посебно захлађење односа према СССР-у. Стојадиновић је након тога све више напуштао концепт Мале антанте и тежиште регионалне сарадње заснивао на Балканском пакту. Тако је Чехословачка била све више изолована, и препуштавана немачком притиску, без адекватне подршке земаља Мале антанте. Приликом своје посете Букурешту септембра 1936. Стојадиновић је „у разговорима са румунском владом нагласио да унутрашњополитички положај Југославији не дозвољава никакво приближавање Совјетском Савезу и да југословенска влада мора имати слободне руке да свој став према Совјетском Савезу и убудуће може одређивати зависно од унутрашње ситуације.“[12]

По историчару Јакобу Хоптнеру, Стојадиновић је тако крајем 1937. године приликом посете Мусолинију, рекао како је чврсто одлучио отклонити споразум са Французима о једном европском блоку. Такође је напоменуо да неће признати СССР.[13]

Нова румунска спољна политика после смене Титулескуа, донела је и до измене односа снага у оквиру Мале антанте према СССР-у. Не само да више није био актуелан совјетско-румунски споразум, већ је постојала тенденција

---

[10] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 198.

[11] Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998, стр. 168-180.

[12] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 205.

[13] Јакоб Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Отокар Кершовани, Ријека, 1973, стр. 117.

на нивоу Мале антанте доношења универзалног споразума о узајамној помоћи. Тај споразум би хипотетички могао Југославију да доведе у сукоб са СССР, у случају да се Совјети сукобе са Румунијом. Стојадиновић није желео такав споразум који би могао да додатно оптерети званичне југословенско-совјетске односе, али је заузврат тражио да Москва утиче на смањење унутрашњег притиска комуниста у Југославији. О томе сведочи и извештај југословенског дипломате др Ивана Суботића Стојадиновићу маја 1937. године, у вези разговора које је имао са министром спољних послова СССР-а Литвиновим у Женеви. Сусрет између Суботића и Литвинова у Женеви догодио се на дипломатском пријему у чехословачкој амбасади.

Измена спољнополитичке позиције Краљевине Југославије од друге половине тридесетих и постепено, али сигурно напуштање система безбедности у чијем се центру налазила Француска, манифестовано је и приликом закључења југословенско-бугарског пакта 1937. године. Кад су у питању циљеви које су овим пактом желели да остваре кнез Павле и Милан Стоајдиновић, онда се одмах може рећи да је овај пакт логична последица њихове дотадашње спољнополитичке оријентације. Наиме, после италијанско-етиопског рата и ремилитаризације Рајнске области, када се систем колективне безбедности показао као неефикасан и неспособан да заустави експанзију фашистичких сила, јер Француска и Енглеска, као најзаинтересованије силе за одржавање *status quo*-а, нису могле да нађу платформу за заједничку ефикасну акцију против аката агресије и кршења мировних уговора, Стојадиновић је све више почео да се одваја од њиховог система и да води ‘самосталну’ политику. Покушај да се у систем колективне безбедности укључи СССР, није никако наишао на одобравање код Павла и Стојадиновића. Они су показали веће зазирање од ширење комунистичке агитације, него од оживљавања ревизионизма у Европи.

У складу са таквом политиком југословенска влада се све више економски повезивала са Немачком и створено је једно стање које је значило велику добит за немачку политику на Балкану. Како је при томе Немачка увиђала да је за њен економско-политички продор на Балкан најважније придобити Југославију, а како су тога били свесни и југословенски владајући кругови, они су сматрали да ће се повезивањем са Немачком и Италијом боље заштити од ревизионистичких захтева својих суседа на рачун Југославије и осујетити јачање идеолошког утицаја Совјетског Савеза.[14]

[14] Живко Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд, стр. 243-244.

У том правцу можемо тумачити извештаје југословенских дипломата, извештаје МИП КЈ, почевши већ од заседања Мале антанте на Бледу августа 1935. У вези тога анализира се политика Немачке према Југославији, спољнополитичким потезима Стојадиновића (са благословом кнеза Павла) у овим првим почетним потезима према СССР-у, француском концепту Источног пакта и немачко-совјетским односима. Непосредни и најактуелнији интерес указује се у Немачкој спољнополитичким догађајима у вези са нашом земљом. У Немачкој се зна и стално истиче велика спољнополитичка важност наше земље не само по њеном стварном и геополитичком положају, већ и по утицајима који се над њим врше у комплексу односа француско-италијанских, средњоевропских, балканских, Мале антанте, а нарочито с погледом на активност совјетске спољне политике. Из данашњег држања Немачке може да се извести закључак да је Хитлер био добар познавалац географско-политичких односа када је југоистоку Европе и нашој земљи, већ по доласку на власт у јануару 1933, поклонио своју пуну пажњу. Немачка штампа истиче да је Југославија приликом састанака Савета Мале антанте на Бледу водила прву реч, и да је успела да одржи своју спољнополитичку индивидуалност у питањима која она мора другојачије осећати него друге две чланице Мале антанте. Нарочито се истиче повољност нашега става према хабзбуршком питању и Русији, као и изјава о методама за обезбеђивање мира које, поред колективних акција, могу бити вршене и одвојеним акцијама.[15]

О закључцима Мале антанте на Бледу говори се и у извештају МИП КЈ од септембра месеца где се каже: „..примљени су у Немачкој врло повољно. Немачка јавност нарочито је коментарисала околност што у комуникеу није било речи о ставу Мале антанте према Совјетској Русији, иако је то питање било на дневном реду. У Немачкој се сматра да је разлог тој уздржљивости опасност која проистиче из изјава датих на VII Комунистичом конгресу...“.[16] Међутим, пре би се рекло да је до оваквог уздржаног става у закључцима са скупа на Бледу дошло због Стојадиновићевог, односно званичног југословенског става, пошто су познати стратешки ставови Бенеша и Титулескуа по питању СССР-а и посебно по питању Источног пакта.

---

[15] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1935, Архив Југославије, Књига VI, Београд 2011, Извештај за август, стр. 312-313.

[16] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије*, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1935, Архив Југославије, Књига VI, Београд 2011, Извештај за септембар, стр. 312.

О односима званичне Румуније према СССР-у, у овом периоду, већ је напред опширније писано, а овде би се додао исечак из септембарског (1935) извештаја МИП КЈ: „Односи са Совјетском Русијом су врло пријатељски. Преговори о закључењу трговинске конвенције приведени су крају. Совјетска влада усвојила је, углавном пројекат који је био припремљен у Букурешту, и Конвенција ће бити закључена по повратку совјетског посланика у Москви. Она ће се у погледу царина, такса и осталих формалности оснивати на клаузули највећег повлашћења...“. У наставку се наводи да ће се највероватније ускоро у Букурешту отворити совјетско трговинско представништво.[17]

У месечном извештају МИП КЈ за јули говори се и о ставу Немачке по питању развијања сарадње Чехословачке и Румуније са Совјетском Русијом. „...У немачким политичким и војним круговима била је праћена са напрегнутом пажњом посета коју су совјетски авијатичари учинили у другој половини јула Чехословачкој. И овом приликом је истицано да ће надирање Совјетске Русије у Средњу Европу изазвати у скорој будућности међународне сукобе несагледивих последица. Вест о пројекту железничке пруге кроз Буковину за Чехословачку, која ће бити спојена са руским железницама, била је нарочито коментарисана, и дала повода немачкој јавности да жустро нападне спољну политику Румуније и Титулескуа. На адресу Румуније упућиване су чак и опомене да се у сопственом интересу благовремено врати са опасне ‘московске линије‘, јер јој се лако може десити да изгуби не само Бесарбију, већ и добар део Буковине.“ Немачка је посебно забринута, како се наводи у овом извештају МИП КЈ, француско-чехословачко-совјетским блоком. Говорећи о међународној конференцији у Лондону, у извештају се каже: „...Што се тиче других питања која би могла бити стављена на дневни ред конференције, са немачке стране се чине највеће резерве, а нарочито у погледу Русије. Иако се лондонски комунике изјашњава против блокова, француско-чехословачко-совјетски блок, каже се, данас постоји и о њему се мора водити рачуна. Из последње изјаве француског министра иностраних послова доста јасно произилази да је француској влади у првом реду стало да одржи постојеће пактове са Русијом и Чехословачком, који су, по немачком схватању, у супротности са обавезама које би за Француску проистекле из новог Локарна...“.[18]

---

[17] Ibid., стр. 347.

[18] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1936*, Архив Југославије, Књига VII, Београд 2012, Извештај за јули, стр. 365-366.

Из овога видимо да је Немачка већ свесна да су савези и пактови потписани 1934. и 1935. учврстиле трокут односа Француске, Чехословачке и Совјетске Русије. Са друге стране, у покушајима да у тај систем савеза укључе и друге земље источне и југоисточне Европе, пре свега земље Мале антанте, Балканског савеза и Пољску, најдаље се отишло по питању Румуније, чији је министар спољних послова тада био још увек Титулеску. У јулу месецу, Титулеску је изјавио у интервјуу за румунску јавност да поред Друштва народа, гаранције стабилности Румуније су на првом месту, Мала антанта и Балкански споразум, као и Француска, Пољска и Британија. Говорећи о Совјетској Русији, Титулеску каже да никад није био комуниста нити је присталица те доктрине. Међутим, он сматра да зближавање са Совјетском Русијом, која броји 170 милиона људи, јесте најбољи начин да се постојећим уговорима о савезу које је закључила Румунија омогући најпотпунији успех. Титулеску даље каже да није никад закључио уговор о помоћи са Совјетском Русијом нити примио обавезу да се дозволи пролаз совјетских трупа преко румунске територије. Други истакнути румунски политичар Јон Михалке рекао је крајем јула да „...у погледу нашег евентуалног споразума са Русијом, категорички изјављујем: сматрам за свога савезника свакога ко гарантује границе Румуније и њених савезника; то може бити и Немачка и Русија, за коју ме се не тиче да ли је царска или совјетска.“[19] Титулеску је чак успео током 1936. да убеди владу да се смањи трпељивост према оном делу штампе и оним елементима који систематски нападају Совјетску Русију и владу Народног фронта у Француској.[20] Режим Стојадиновића, уз благослов кнеза Павла, није био наклоњен Николае Титулеску, због његове спремности за зближавање са СССР. Тако Глигор Попи историчар наводи да су на смену Титулескуа 29. августа 1936. „утицале десничарске снаге у Румунији које су биле против политике зближавања са Совјетским Савезом. Немачка, Италија, Пољска и Југославија настојале су да спрече склапање румунско-совјетског пакта.“[21]

Стога је смењивање Титулескуа у августу 1936. био важан, преломни догађај, након чега је полет у доградњи система ових савеза доживео свој

---

[19] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1936*, Архив Југославије, Књига VII, Београд 2012, Извештај за јули, стр. 370.

[20] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1936*, Архив Југославије, Књига VII, Београд 2012, Извештај за јули, стр. 372.

[21] Глигор Попи, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Вршац, 1984, стр. 150.

битан ударац. У извештају МИП-а за септембар говори се о ефекту посете Стојадиновића Букурешту одмах после смене Титулескуа и конференције Мале антанте у Братислави: „Немачки кругови сматрају да је посета коју је председник југословенске владе одмах по паду Титулеска учинио Букурешту знатно појачала политичке и војне везе између Југославије и Румуније и да те везе сада прелазе оквиру савезних односа у Малој антанти.“[22] Истичући резултате букурешког састанка као успех југословенске спољне политике, који ће се несумњиво рефлектовати и у будућем држању Мале антанте, немачки политички кругови изражавали су у Берлину уверење да Румунија, и поред њених добрих односа са Москвом, у догледном времену неће примати никакве војно-политичке обавезе према Совјетској Русији. У коментарима пак о састанку Сталног савета Мале антанте у Братислави истицало се да је и у оквиру Мале антате наступила значајна промена услед пада Титулескуа, који је у Немачкој био сматран за бескомпромисног присталицу Француске и за једног од иницијатора политике наслона на Совјетску Русију. Стога се и веровало да је најделикатније питање којим су се три министра спољних послова налазила било питање односа са Совјетском Русијом, с обзиром на постојећи руско-чехословачки пакт, на промену става Румуније и на категорично држање Југославије у том питању. Са немачке стране одавало се Југославији пуно признање што ни овога пута није одступила од свог становишта у погледу односа са Совјетском Русијом.[23]

У септембарском извештају МИП КЈ даје се и анализа одјека у СССР смене Титулескуа: „Москва је са великим подозрењем примила одлазак г. Титулеска са положаја министра иностраних послова. Тамо се сматра да је пад г. Титулеска у вези са појачаном хитлеровском акцијом у Румунији и да према томе, и поред помирљивих изјава новог министра г. Антонеска, Совјети неће више моћи да рачунају на ону предусретљивост на коју су овде наилазили док је г. Титулеско био на челу румунске спољне политике.“ У извештају се потом цитира писање Њујорк Тајмса од 31. августа, у чланку „Румунски фашисти добијају одрешене руке“. Између осталог у чланку се каже и следеће: „...отпустом Титулескуа од стране пропаганде у Букурешту,

---

[22] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1936*, Архив Југославије, Књига VII, Београд 2012, Извештај за септембар, стр. 474-475.

[23] *Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1936*, Архив Југославије, Књига VII, Београд 2012, Извештај за септембар, стр. 475.

од сада ће фашистички покрет у Румунији који је само национал-социјализам под другим именом, имати одрешене руке. Убудуће, Русија ће морати убрајати Румунију у своје непријатеље...немачки утицај на Балкану, који је недавном турнејом др Шахта економски ојачан и политички оснажен, учинио је нови напредак. У фашистички блок може се убрајати не само Немачка и Италија, већ и Мађарска, Аустрија и Бугарска, вероватно и Југославија, а од сада и Румунија са Пољском, ако би она била присиљена да прави избор између Немачке и Русије."[24] Иако би се могло сматрати да је овај чланак нешто претерао у проценама о доминацији фашистичких снага у Румунији након смене Титулескуа, као и то да би „вероватно и Југославија", могла да буде у фашистичком блоку, он указује на битан заокрет у румунској спољној политици, што ће имати директне последице на даљу политику званичног Београда у односу на Совјетску Русију, започети француско-совјетски систем безбедности у источној и југоисточној Европи.

Смена Титулескуа ће умногоме помоћи да Стојадиновић и кнез Павле надаље лакше одолевају притисцима из Париза и Прага да се у својој политици према овом систему савеза позитивније одреде, креирању политике Мале антанте и Балканског савеза, и напосле, наставе са политиком одуговлачења по питању даљег (не)успостављања дипломатских односа званичног Београда са Совјетским Савезом.

У даљем току Румунија и Југославија су имале све мање слуха за политичке потезе и планове Француске, Чехословачке и посебно СССР-а. Румунија се после смене Титулескуа све мање показала спремном да уважава ставове Француске и да сарађује са СССР. О томе сведочи и депеша београдског МИП за посланство у Стокхолму од 22. августа 1938. године, у коме извештава о току заседања (последњег) Мале антанте на Бледу. Тако се преноси изнети став на заседању румунске стране, која наводи да су тадашњи румунско-совјетски односи погоршани, иако наводно „..румунска страна показује коректно држање...".[25]

Када је у питању Балканска антанта (савез), он је наставио да постоји формално и у следећим месецима, укључујући и период након почетка Другог светског рата. Тако се у депеши МИП за посланство у Стокхолму од 25. фебруара 1939. извештава о заседању Сталног савета Балканског савеза. Том приликом су четири министра спољних послова (Југославија,

[24] Архив Југославије, Фонд 334, ПСШ, Билтен III, Септембар 1936, стр. 104.

[25] Архив Југославије, 382-1, Посланство КЈ у Шведској, депеша из МИП од 22. августа 1938.

Румунија, Грчка, Турска), изјавила да „...не желе да приступе идеолошким групацијама, које би биле уперене против једне, или више великих сила“.[26] Међутим, за наше истраживање значајнија је депеша која је послата управо из посланства у Стокхолму за МИП у Београду два дана раније (23. фебруара), и у којој се анализира писање водећих шведских медија у вези заседања Балканске антанте (савеза). Ту се наводи да је Југославија била незадовољна ставом Турске да се у својој спољној политици, што више приближи Совјетској Русији.[27]

О политици Југославије према СССР-у сазнајемо и из записника совјетске амбасаде у Прагу, након сусрета амбасадора Александровског са председником Бенешом 18. јануара 1937. године. Бенеш је том приликом навео да политика Румуније на дистанци и прикривено, али ипак евидентно прати курс извесне суптилне подршке Чехословачкој у односу на притиске којима је изложена од Немачке. Југославија има нешто израженију несталност по том питању, и он наводи у једном тренутку и термин „разочарење“, описујући то „колебање југословенске политике“. Указује на јак дојам који је у Југославији имало тадашње гостовање Геринга у Риму. Југославија се приближава сарадњи са Бугарском, што у Малој антанти поздрављају, али може имати велике последице за Балканску антанту (савез).[28]

Разговор на сличну тему био је између министра спољних послова Румуније Антонескуа и совјетског амбасадора у Румунији Островског, вођен у Букурешту 1. марта 1937. године, што можемо пратити из сачуваног документа записника совјетске амбасаде. Саговорници су били сагласни да је Југославија остварила напредак у развоју својих односа са Бугарском, Мађарском и посебно Немачком, што све утиче на позицију Чехословачке и Мале антанте. Совјетски дипломата се слаже да је продубљивање југословенско-бугарског пријатељства заправо почетак краја Балканске антанте. Он је додао да је Румунија задржала известан облик сарадње и наклоности према Чехословачкој, иако је то у последњој години умањено, док је Југославија на том путу удаљавања од Чехословачке далеко отишла. Антонеску је пренео совјетском дипломати изјаву кнеза Павла, да

[26] Архив Југославије, 382-1-4, Посланство КЈ у Шведској, депеша из МИП од 25. фебруара 1939.

[27] Архив Југославије, 382-9-28, Посланство КЈ у Шведској, депеша за МИП од 23 фебруара.

[28] Документ, «Записъ беседы Полномочного представителя СССР в Чехословакии с Президентом Чехословакии Бенесом 18. I 1937.», *Документы внешней политика СССР* Министерство иностранных дел СССР XX Том, 1. I 1937. – 31 XII 1937, Государственое издателъство политической литературы, Москва, 1961, стр. 41-42.

Југославија вероватно не би била у стању да брани Чехословачку од потенцијалног немачког напада, што је М. Островски потом критиковао.[29]

У разговору министра спољних послова Чехословачке, Крофте, и совјетског амбасадора у Прагу, Александрова, 21. априла 1937. поново се говорило о Југославији. Критиковано је приближавање Југославије и Мађарске. Румунија није спремна на такво толерисање Мађарске као Југославија. СССР упозорава Чехословачку да обрати пажњу на покушај сила Осовине да што више удаље Југославију и Румунију од Чехословачке, и на тај начин је изолују. Оваква совјетска упозорења још од раније како се наводи, Чехословачка није довољно уважила.[30]

Политика Стојадиновића и кнеза Павла у временском периоду 1937–1938, означила је дистанцу према СССР-у, у нешто блажем облику и према Француској, док се остваривало приближавање политици Британије, а то се нарочито односи на самог Стојадиновића, примакла се обема фашистичким силама Немачкој и нарочито од 1937. и Италији. У том правцу се проширивала сарадња са земљама које су пратиле сличне политичке трендове. Ту свакако има простора за Пољску, што закључујемо и из дописа МИП дипломатским представништвима КЈ од 22. јула 1938. године, где се анализира пољска спољна политика, посебно према СССР-у и додирне тачке са југословенском политиком тог времена. Ту се наводи да „Пољска сматра да јој највећа опасност долази од Совјетске Русије и зато жели да се повеже са другим сличним земљама. Након смене Титулеска пре две године има боље односе са Румунијом. Пољска се чува антинемачке политике и у том правцу су јој Југославија и Белгија блиске...“ У наставку се каже да Варшава покушава да направи повезаност и савез са Шведском и другим балтичким земљама, али и да прошири своје односе са блиским политикама других земаља у Европи.[31]

Да су Југославија и Румунија и након нестанка Чехословачке и Мале антанте задржале добре односе (и након смене Стојадиновића) говори

---

[29] Документ. «Запис бесед Полномочного представителя СССР в Румынии с Министром иностранных дел Румынии Антонеской 1. III 1937.», *Документы внешней политика СССР* Министерство иностранных дел СССР XX Том, 1. I 1937. – 31 XII 1937, Государственое издателъство политической литературы, Москва, 1961.

[30] Документ, «Записъ беседы Полномочного представителя СССР в Чехословакии с Министром иностранных дел Чехословакии Крофтой 21. IV 1937.», *Документы внешней политика СССР* Министерство иностранных дел СССР XX Том, 1. I 1937. – 31 XII 1937, Государственое издателъство политической литературы, Москва, 1961.

[31] Архив Југославије, 370-35-529, Посланство КЈ у Турској, примљен допис из МИП у Београду о пољској спољној политици од 22. јула 1938.

документ, извештај југословенске амбасаде у Букурешту од 2. фебруара 1940. године. У разговору амбасадора Јована Дучића и помоћника министра спољних послова Румуније Григориа, указује се на његова сазнања о односима са СССР. Он је пренео амбасадору Дучићу, да је однос совјетске политике према Румунији прилично бахат, да рецимо румунски посланик у Москви Давидеску, нема прилике да разговара и да се види са Молотовом и високим државним функционерима, већ само са помоћником министра Потемкином. Григорио указује да је „руска уображеност тек нешто умањена задњих седмица услед бледе ратне кампање у Финској." Он преноси и да је Гестенберг немачки војни аташе у Букурешту посетио румунска утврђења у Бесарбији.[32] Југословенска политика се тих година нашла у извесном процепу у односу на Румунију, пошто је нестанком Чехословачке, марта 1939. фактички нестала Мала антанта. Истина Југославија и Румунија су на неки начин наставиле своје савезништво, које поред Мале антанте, постоји и преко Балканског савеза, и стога је Београд пратио у својим настојањима да најзад успостави пуне односе са Москвом.

* * *

Југословенско-румунски односи у периоду владе Милана Стојадиновића, а то је од средине 1935. до почетка 1939. године, начелно су и даље били савезнички. Истина до августа 1936. године, док се на челу дипломатије налазио Титулеску, постојало је разилажење званичних Београда и Букурешта, по питању француско-совјетске осовине, спремне да се супротстави ревизионизму Немачке и других агресивних сила у Европи. И након тога је Румунија у оквиру Мале антанте показивала више спремности од Југославије да помогне Чехословачкој и подржи отпор ревизионизму Немачке, Италије и њихових савезника (где је свакако била и Мађарска). Носиоци званичне југословенске политике, Кнез Павле као први намесник и премијер Стојадиновић, били су сагласни да се прати званична британска владајућа политика, избегавају сукоби са фашистичким силама, одржава привид неискреног пријатељства са Француском и не успостављају до даљњег ни дипломатски односи са СССР. Односи Београда са Букурештом, су уз све проблеме у међународном окружењу тих година, остали добри и савезнички.

[32] Архив Југославије, 370-33, депеша из амбасаде КЈ у Букурешту почетком фебруара 1940, достављена регионалним посланствима КЈ 2. фебруара, конкретно амбасади КЈ у Анкари.

Библиографија (ужа)

Извори (примарни, необјављени)

Архив Југославије, Фонд, Посланства КЈ, 370, 382.

Архив Југославије, Фонд 334, ПСШ, Билтен III, Септембар 1936.

Извори (секундарни, објављени)

Документы внешней политика СССР Министерство иностранных дел СССР XX Том, 1, 2 и 3.., Государственое издателъство политической литературы, Москва, 1961.

Извештаји министарства иностраних послова Краљевине Југославије, Извори за историју међудржавних односа 1930–1940, година 1935, и 1936, Архив Југославије, Књига VI и VII, Београд 2011. и 2012.

Књиге – научне монографије

Аврамовски, Живко, *Балканске земље и велике силе 1934–1941*, Просвета, Београд,

Стојадиновић, Милан, *Ни рат ни пакт*, Отокар Кершовани, Ријека, 1970.

Петрановић, Бранко, *Историографске контроверзе*, Службени лист СРЈ, Београд, 1998.

Petrović, Dragan, Kicošev, Saša, *Romanians in Serbia, under the Serbian-Romanian relations,* Scholars-press, Saarbrucken, 2015.

Петровић, Драган, *Краљевина Југославија и СССР 1935–1941*, ИМПП, Београд, 2017.

Попи, Глигор, *Југословенско-румунски односи 1918–1941*, Вршац, 1984.

Хоптнер, Јакоб, *Југославија у кризи 1934–1941*, Отокар Кершовани, Ријека, 1973.

Чланци у научним часописима и зборницима

Петровић, Драган, Његован, Драго, „Мала антанта и југословенско-румунски односи 1920–1939.“ Studii si cercetari, Actele Simpozionului, Banat – istorie si ulticulturalitate, Novi Sad, Resita, 2018.

Петровић, Драган, Његован, Драго, „Југословенско-румунски политички односи између два светска рата 1918–1941.“ Studii si cercetari, Actele Simpozionului, Banat – istorie si ulticulturalitate, Novi Sad, Resita, 2018.

YUGOSLAV-ROMANIAN RELATIONS DURING THE TIME OF MILAN STOJADINOVIC'S GOVERNMENT FROM 1935 TO 1939.

SUMMARY

The Kingdom of Yugoslavia and the Kingdom of Romania, in the period between the two world wars, developed multiple and high-quality strategic cooperation. The joint membership and partnership in the Little Entente, the Balkan Alliance and the Versailles system, dominated by France, were the characteristics of the period until the coming to power of Prime Minister Milan Stojadinović.

In the mid-1930s there was a radical change in the situation in Europe, caused primarily by the arrival of the Nazis in Germany. The French-Soviet pact, conditioned the resettlement of the countries of the Little Entente. In addition to Czechoslovakia which joined the French-Soviet cooperation, also Romania was ready to support such a course in the period of foreign minister Titulescu. However, Stojadinović and Prince Paul Karađorđević were not ready to follow this policy. After the replacement of Titulescu in August 1936, the foreign policy concepts of Yugoslavia and Romania were approaching. Regardless of the strategic cooperation with the official London (and moving away from Paris), Stojadinović was approaching to the Axis forces, which led to dissatisfaction in Yugoslavia and Prince Paul's demand for the resignation of Stojadinović in early 1939. Relations with Bucharest in the next period were good in continuity for the Kingdom of Yugoslavia, until the beginning of the Second World War, but also after that.

Key words: The Kingdom of Yugoslavia; the Kingdom of Romania; Dr Milan Stojadinović; Prime Minister; the Little Entente; the Balkan Alliance; Yugoslav-Romanian relations; Nicolae Titulescu; minister of foreign affairs.

РЕГУЛИСАЊЕ ПОЛОЖАЈА ПРИПАДНИКА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У РУМУНИЈИ – СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРПСКУ НАЦИОНАЛНУ МАЊИНУ

др Јелица Горданић[1]

Апстракт: Румунија је држава многих националних, језичких и религијских мањина. Укупан број припадника националних мањина у овој држави је око 10,5%. Падом комунизма 1989. године, положај припадника националних мањина у Румунији почиње да се побољшава. Рад испитује актуелно законодавство Румуније у погледу регулисања положаја припадника националних мањина. Основна права и обавезе припадника националних мањина регулисана су Уставом из 1991. године и уставним амандманима 2003. године. Устав омогућава припадницима националних мањина развијање и изражавање етничког, културног, језичког и религијског индентитета без дискриминације; право на учење матерњег језика у школама; право представљања у парламенту; право употребе матерњег језика пред административним и судским органима; телевизијски програм и новинска гласила на матерњем језику. Позитивни кораци ка јачању права припадника националних мањина у Румунији представљају и успостављање Савета националних мањина; уредба Владе о проширењу образовања на језицима националних мањина; оснивање Института за истраживање националних мањина и ратификација Европске повеље о регионалним и мањинским језицима. Румунском систему регулисања положаја националних мањина замера се непостојање државног универзитета са програмом на мањинским језицима, као и непостојање јединственог закона о статусу националних мањина. Румунија успешно промовише развој културе и образовања припадника националних мањина и њихову заступљеност у парламенту, али се овој држави замера непостојање кохерентног правног оквира за заштиту националних мањина, будући да важећи законски прописи често садрже правне празнине и стварају могућности за широко правно тумачење.

---

[1] Јелица Горданић, научни сарадник. Институт за међународну политику и привреду, Београд. E-mail: jelica@diplomacy.bg.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта „Србија и изазови у међународним односима 2020. године", који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а реализује Институт за међународну политику и привреду током 2020. године.

Рад посебно испитује положај српске националне мањине у Румунији. Закључује се да српска заједница у Румунији има представнике на свим нивоима друштвено политичких заједница – од локалне самоуправе до парламента. Срби у Румунији имају право на школовање на матерњем језику, употребу матерњег језика пред државним административним и судским органима, издавање часописа – међу којима су најзначајнији „Наша реч“ и „Књижевни живот“. Број припадника српске националне мањине је у тенденцији опадања, те сада има само шест основних школа у којима се учи српски језик, док је након Другог светског рата било више од 60 школа и преко девет хиљада ђака. Рад закључује да степен остварења права припадника националних мањина у Румунији у највећој мери зависи од бројности мањине. Многа права, укључујући право на образовање на матерњем језику и право употребе матерњег језика пред судским и административним органима зависи првенствено од бројности мањине. Мађарска национална мањина је, због своје бројности, у већој предности у односу на припаднике других мањина, укључујући и српску. Рад закључује да је обим права српске националне мањине у Румунији задовољавајући, упркос језичкој хијерархији и асиметричној двојезичности, карактеристичној за румунски систем регулисања права припадника националних мањина.

Кључне речи: Румунија, националне мањине, српска национална мањина, мањинска права.

Увод

У сваком друштву постоје одређене категорије становника које се по појединим карактеристикама разликују од већински доминантног становништва. На глобалном нивоу, данас постоји свега десетак једнонационалних држава у којима живи око 0,5% светског становништва. Етнички хомогене државе представљају изузетак а не правило на међународној сцени. У свету постоји нешто мање од двеста држава, док релевантних националних група има преко хиљаду.[2] Стога, вишејезичке и вишенационалне државе представљају правило на глобалном нивоу.

Када се говори о мањинама у смислу међународног права, реч је о оним мањинским групама које се од већински доминантног становништва

[2] Војислав Становчић, Појам националне мањине и третирање индивидуалних и колективних права, *Годишњак Факултета политичких наука,* Београд, 2008, стр. 479-503, стр. 480.

разликују по својим етничким, језичким и религијским карактеристикама, а чији су опстанак и функционисање у оквиру друштва угрожени.[3]

Општеприхваћена дефиниција мањина није усвојена, из разлога што је ова појава „врло жива и динамична и мења се и развија из дана у дан, у корак са променама у друштву", те постоји мноштво дефиниција и смерница на основу којих се може рећи да ли се нека група може подвести под појам мањине, било етничке, верске или националне.[4] Неки извори, попут Међународног суда правде, опредељују се да наведу карактеристике које представљају саставне елементе појма мањине. Међународни суд правде под овим елементима подразумева:

– постојање групе;
– поседовање властите расе, религије, језика и традиције;
– удруженост групе са идентитетом такве расе, религије, језика и традиције;
– осећање солидарности са циљем одржавања сопствене традиције, одржавања својих облика исповедања вере, обезбеђење образовања и одгоја своје деце у складу са духом и традицијама њихове расе;
– међусобна помоћ чланова групе.[5]

Додатна потешкоћа дефинисања појма мањина огледа се у чињеници да један број држава уопште не признаје категорију националних мањина – нпр. Француска. С друге стране, државе попут Канаде, Аустралије и Шведске су развиле концепт мултикултурализма као централни део владине политике у циљу побољшања инклузије националних (етничких) мањина и остварења културних различитости. Укључивањем мањина у политички живот државе „расте и њихова заступљеност у државним телима и органима што побољшава мањинску интеграцију у друштво, а решавањем проблема националних мањина кроз сучељавање мишљења у парламенту и друге демократске процесе у оквиру система спречава се и појава национално мотивисаних сукоба".[6]

---

[3] Милан Пауновић, Борис Кривокапић, Ивана Крстић, *Међународна људска права*, Београд, 2010, стр. 312.

[4] Милош Јончић, Положај и заштита мањина у међународном праву, *Међународна политика*, год. LXIII, бр. 1147, 2012, стр. 53-72, стр. 55.

[5] Ibidem, према: Силвијо Деветак, *Мањине, људска права, демократија и међународна заштита људских и етничких права*, Сарајево, 1989, стр. 201.

Румунија је етнички хетерогена држава која има око 10% припадника националних мањина. Према попису становништва из 2011. године мањинске групе обухватају 1.227.623 Мађара (6,1%), 621.573 Рома (3,1%, иако су друге процене знатно веће, попут цифре Савета Европе од 1,85 милиона), 50.920 Украјинаца (0,3%) и 36.042 Немаца (0,2%). Број Немаца је у последњих 20 година знатно опао, са 119.436 колико их је живело у Румунији 1992. године и 59.764 у 2002. години, услед константне емиграције у Немачку.[7] Наведени попис становништва је забележио и бројне националне мањине са уделом мањим од 0,2% у укупном броју становника – 23.487 Руса; 27.698 Турака; 20.282 Татара; 18.076 Срба; 13.654 Словака; 7.336 Бугара; 5.408 Хрвата; 3.668 Грка; 3.271 Јевреја; 2,447 Чеха; 2.543 Пољака; 3.203 Италијана; 2.017 Кинеза; 1,361 Јермена, 1.264 Македонаца и 18.524 других. За око 1.236.810 испитаних није било доступних података о етничком идентитету.[8]

Националне мањине у румунском законодавству

Падом комунизма у Румунији, 1989. године, започиње етапа за борбу и побољшање права припадника националних мањина, у чему предњачи најбројнија мађарска мањина. Мађари су у Трансилванији затражили образовање на матерњем језику на свим нивоима и сегрегацију школа на основу етничког критеријума, чему су се Румуни оштро противили сматрајући их првим корацима мађарског ревизионистичког покрета. У марту 1990. године настали су етнички сукоби озбиљнијих размера у граду Таргу-Муреш, што је продубило неповерење између већине и мађарске мањине.[9]

Политичка странка „Демократска алијанса Мађара Румуније“ (ДАМР) залагала се за решавање мањинских проблема путем успостављања проширене локалне аутономије, уз одређена помињања културне и персоналне аутономије. Након одржавања првог конгреса ДАМР-а, ова странка је уложила напоре за израду нацрта „Закона о националним

[6] Предраг Терзић, Начини представљања националних мањина у законодавним телима држава Југоисточне Европе, *Годишњак Факултета политичких наука*, Београд, 2012, стр. 113-127. стр. 115.

[7] Romania- Minority Rights Group. Internet: https://minorityrights.org/country/romania/21/08/2019.

[8] Ibidem

[9] Sergiu Constantin, Linguistic policy and national minorities in Romania, 2004. p. 2 Internet: http://www.gencat.cat/llengua/noves/noves/hm04tardor/docs/constantin.pdf 22/08/2019.

мањинама и аутономним заједницама“ и исти поднела румунском парламенту 1994. године.

У међувремену, 1991. године на референдуму Румунија усваја Устав, који се мења уставним амандманима 2003. године.[10] Устав Румуније из 1991. године са уставним амандманима 2003. године представља оквир и основ за детаљније регулисање положаја, права и обавеза припадника националних мањина у Румунији.

Важна институција за развој и реализацију прва припадника националних мањина у Румунији је „Савет националних мањина“, основан 1993. године као саветодавно тело румунске Владе. Циљеви ове институције су праћење специфичних проблема припадника националних мањина и нормативних, административних и финансијских проблема који се односе на остваривање права припадника националних мањина на очување, развијање и изражавање свог етничког, културног, језичког и верског идентитета на начин дефинисан у уставу Румуније, важећим законима и међународним уговорима чији је потписник Румунија.[11] Савет сачињавају представници правно конституисаних организација грађана који припадају националним мањинама. Савет националних мањина је овлашћен да:

– успоставља и одржава контакте са представницима легално конституисаних организација грађана који припадају националним мањинама;
– даје предлоге за израду нацрта предлога закона и владиних уредби у циљу решавања проблема који су у његовој надлежности;
– предлаже Влади или генералном секретару Владе усвајање административних мера за решавање проблема из своје надлежности;
– информише Владу о проблемима о којима се расправља у Савету;
– одржава сталне контакте и сарађује са органима локалне јавне управе ради идентификовања специфичних проблема административно-територијалних јединица и њиховог решавања;

---

[10] Целокупан Устав Румуније доступан на Romania’s Constitution of 1991 with Amendments through 2003. Интернет: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003.pdf?lang=en 22/08/2019.

[11] Government Order No. 137/1993 On the functioning of the Council for National Minorities as amended by Government Order No. 220/1993. Član 1.

– контактира са владиним и невладиним организацијама из иностранства и са међународним организацијама заинтересованим за заштиту права припадника националних мањина;
– изражава мишљења о нацртима закона, владиних одредби и наредби министара која се односе на права и обавезе припадника националних мањина;
– прима и испитује захтеве и обавештења институција, организација или физичких лица из своје делатности.[12]

За развој права мањина у Румунији неопходно је споменути и „Одељење за међунационалне односе", специјализовану структуру Владе Румуније основану 1997. године, која промовише законска права појединаца који припадају националним мањинама доприносећи успостављању етничке и културне разноликости, развијању заједничких вредности и јачању кохезије у друштву.[13]

Устав Румуније о положају припадника националних мањина

Устав одредбом члана 1 дефинише Румунију као „суверену, независну, унитарну и недељиву националну државу." Румунија признаје и гарантује за припаднике националних мањина право на очување, развој и изражавање свог етничког, културног, језичког и религијског идентитета. Све заштитне мере које држава предузима за очување, развој и изражавање идентитета припадника националних мањина морају бити у складу са принципима једнакости и недискриминације у односу на друге румунске држављане.[14]

Члан 32 став 3 Устава гарантује право припадницима националних мањина да уче свој матерњи језик и право да се школују на матерњем језику. Средства за спровођење ових права су утврђена законом.

Припадници националних мањина имају право да буду представљени у парламенту. Према одредби члана 62 став 2 Устава организације грађана који припадају националним мањинама које не успеју да добију неопходан број гласова да буду заступљени у парламенту имају право на једно посланичко место у складу са изборним законом. Припаднике етничких мањина може представљати само једна организација.

---

[12] Ibidem, član 3.

[13] Guvernul Romanei. Departamentul pentru Relacii Interetnice. Diversitatea Reuneste Identitati. Internet: http://www.dri.gov.ro/en/despre-noi/ 30/08/2019.

[14] Romania's Constitution of 1991 with Amendments through 2003. Article 6. Internet: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003.pdf?lang=en 22/08/2019.

У делу Устава који регулише локалну јавну администрацију предвиђа се за територијално-административне јединице са значајном националном мањином усмена и писмена употреба мањинског језика у односима са локалним управним властима и децентрализоване јавне услуге, у условима дефинисаним законом. Ово право регулише члан 120 став 2 Устава. Ова одредба представља резулатат уставног амандмана из 2003. године и значајну и позитивну измену у погледу побољшања положаја и обима права припадника националних мањина. Устав из 1991. године је чланом 119 регулисао следеће: „јавна управа из административно територијалних јединица заснована је на принципу локалне аутономије и децентрализације јавних услуга.“

У случају употребе језика пред судом, члан 128 Устава предвиђа да румунски држављани који припадају националним мањинама пред судовима имају право на изражавање на свом матерњем језику, под условима дефинисаним законом. Начини остваривања ових права, укључујући преводиоца и превод уређује се на начин који не омета несметано извршавање правде и не изазива додатне трошкове за укључена лица. Садашња формулација члана 128 је такође резултат уставног амандмана из 2003. године. Првобитно, употребу језика пред судовима је регулисао члан 127 Устава из 1991. године који је предвиђао да „грађани који су припадници националних мањина, и лица која не разумеју или не говоре румунски имају право да се упознају са свим актима и досијеима случаја, да говоре пред судом и формулишу закључке путем тумача. У кривичним стварима ово право ће се обезбедити бесплатно. Садашњи члан 128 Устава представља значајан корак напред у случају употребе мањинског језика припадника националних мањина.

Уставни амандмани из 2003. године су донели значајна побољшања у погледу положаја припадника националних мањина, посебно у погледу употребе мањинских језика. Замерке постоје на одредбу члана 6 којом се гарантује и остварује право на идентитет. У литератури се ова одредба описује као „ригидна“, посебно став 2 ове одредбе „заштитне мере државе у циљу очувања, развоја и изражавања идентитета припадника националних мањина биће у складу са принципом једнакости и недискриминације у односу на друге грађане Румуније“.[15] Према мишљењу теоретичара, оваква формулација

[15] Ibidem, član 6 stav 2.

не представља најбоље решење и у највећој мери „представља препреку у погледу побољшања положаја одређених мањина, посебно Рома.“[16]

Језичка права и образовање припадника националних мањина у Румунији

Језичка права и права на образовање припадника националних мањина у Румунији регулисана су Законом о националном образовању. У посткомунистичком периоду Закон о образовању бр. 84/1995 измењен је владиним хитним Правилником бр. 36/1997 у циљу побољшања законодавног оквира у погледу образовања националних мањина. Две године касније измене су одобрене од стране парламента (Закон бр. 151/1999) и нова верзија закона објављена је у румунском Службеном гласнику бр. 606 у децембру 1999. године. У међувремену је долазило до измена закона. Последње измене окончане су усвајањем Закона о националном образовању 2011. године.[17]

Поглавље 12 другог дела овог закона насловљено је као „Образовање за лица која припадају националним мањинама“. Закон предвиђа да лица која припадају националним мањинама имају право да уче и примају инструкције на матерњем језику – на свим нивоима и облицима образовања где постоји одговарајући захтев (члан 45 став 1). Стога, на захтев и узимајући у обзир локалне потребе, могу се основати групе, часови, секције или школске јединице са наставом на језицима националних мањина (члан 45 став 2).

Ученицима који припадају националној мањини, а немају у месту боравка могућност да прате наставу на матерњем језику, биће обезбеђени или трошкови превоза до најближег места у коме се настава изводи на језику мањине, или смештај у интернату образовне институције која изводи наставу на мањинском језику. Особље у школама које изводи наставу на мањинским језицима, мора бити квалификовано и поседовати одговарајуће образовање и дипломе за извођење наставе на мањинском језику. За ученике који припадају националним мањинама румунско Министарство образовања

[16] Sergiu Constantin, Linguistic policy and national minorities in Romania, op. cit., p. 5

[17] Целокупан текст Закона о националном образовању је доступан на: Law Of National Education, Ministerul Educatiei Cercetarii Tineretului si Sportului, 2011. Internet: http://keszei.chem.elte.hu/bologna/romania_law_of_national_education.pdf 30/08/2019.

обезбеђује уџбенике, који могу бити двојаког карактера – уџбеници на језику мањине и уџбеници на румунском језику.[18]

У предуниверзитетском образовању са наставом на језицима националних мањина, сви предмети се уче на матерњем језику, осим румунског језика и књижевности.

Настава румунског језика и књижевности се изводи према наставним програмима и уџбеницима посебно формираним за мањинску групу током целе предуниверзитетске школске године. Изузетно, у образовним установама са наставом на језику националне мањине, на основу захтева родитеља или законских старатеља, или на захтев организације националне мањине заступљене у румунском парламенту, или на захтев парламентарне групе националних мањина, предмет румунски језик и књижевност ће се предавати на основу уџбеника који се користе у образовним институцијама са наставом на румунском језику.[19]

Уколико ученици припадници мањина похађају наставу на румунском или језику неке друге мањине која није њихова национална, на захтев ће се, а према одредбама закона, одобрити учење језика, књижевности, историје и традиције њихове националне мањине. Наставни програм и уџбенике за историју и традиције те националне мањине одобрава румунско Министарство образовања.[20]

Раније законодавство Румуније у погледу образовања припадника националних мањина предвидело је могућност успостављања одељења, група и секција на факултетима у оквиру којих ће се настава изводити на мањинским језицима. Оваквим решењем није била задовољна мађарска национална мањина, која је захтевала оснивање државног универзитета на коме би се настава изводила на мађарском језику.

Одредбе ранијег Закона о образовању су омогућавале припадницима националних мањина успостављање сопствених приватних високошколских установа. Мађарска национална мањина је искористила ову могућност 2001. године оснивањем приватног Универзитета „Сапиента".

Саветодавни комитет Оквирне конвенције за заштиту националних мањина износи похвале у својим извештајима за законодавство Румуније у

[18] Ibidem, član 45 stav 5-12.

[19] Ibidem, član 46 stav 1-3.

[20] Ibidem, član 6-12.

погледу образовања на језицима мањина, истичући да постоји мањак уџбеника на мањинским језицима и мањак квалификованог особља за наставу за припаднике јерменске, српске, хрватске, пољске, словачке и татарске националне мањине. Ово отежава школовање, а и у извесној мери дискриминише ученике припаднике националних мањина, јер постоји бојазан да не добијају образовање подједнаког квалитета као ученици који наставу похађају на румунском језику.[21]

Језичка права и медији

Употребу мањинских језика у медијима регулише Закон о аудиовизуелној делатности из 2002. године.

Закон у члану 10 одређује да Национални аудиовизуални савет, као гарант јавног интереса у области радијског и телевизијског емитирања, има задужење да осигура „заштиту румунске културе и језика, као и језика и културе националних мањина“,[22] и да „надгледа исправност изражавања на румунском језику и језицима националних мањина.“[23]

Чланом 82 поменутог закона се предвиђа да ће дистрибутери у подручјима у којима је број припадника националне мањине већи од 20%, бесплатно обезбедити пренос програма на језику присутне мањине.[24] Програми на језицима најбројнијих мањина (мађарске, ромске, украјинске) се емитују на националном и локалном нивоу од стране државне телевизије и радија.

Права припадника националних мањина на нивоу локалне јавне администрације

Закон о локалној јавној управи из 2001. године представља важно достигнуће за развој мањинских права у Румунији. Закон предвиђа да грађани који припадају националној мањини која чини најмање 20% броја становника административно-територијалне јединице, уживају право употребе матерњег језика у односима са локалним органима јавне управе,

[21] Sergiu Constantin, Linguistic policy and national minorities in Romania, op. cit., p. 8.

[22] The Audiovisual Law no. 504/2002 of Romania. Član 10 stav 3f. Internet: http://www.cna.ro/The-Audio-visual-Law,1655.html 28/08/2019.

[23] Ibidem, član 17 stav 2.

[24] Ibidem, član 82.

под условима утврђеним Уставом, законом и међународним уговорима у којима је Румунија уговорна страна.[25]

Ова могућност подразумева признавање листе језичких права утврђеним у одређеним одредбама закона. Грађани који припадају националним мањинама имају право на обраћање локалним органима јавне управе и специјализираном особљу локалне управе на матерњем језику, било писмено или усмено. Члан 90 став 2 овог закона предвиђа да ће грађани припадници мањина одговоре добити на два језика – румунском језику и на језику националне мањине. Као логичан след ових права, закон предвиђа да особе које говоре и пишу мањинским језиком морају бити запослене у односима са јавношћу у органима локалне управе.[26]

Чланови 40 и 106 Закона о локалној јавној управи предвиђају да у територијално-административним јединицама у којима је удео грађана који припадају једној националној мањини 20% од укупног броја становника, припадници националне мањине имају право да буду обавештени на свом матерњем језику у погледу дневног реда седнице локалног или окружног савета.

У случајевима да у локалним или окружним саветима припадници националне мањине представљају најмање трећину укупног броја, њихов матерњи језик се може користити на седницама савета. У таквим случајевима, канцеларија градоначелника треба да обезбеди превод на румунски језик. Сва документација са састанака савета одржаних под оваквим околностима мора бити преведена на румунски језик.[27]

Под истим условима, локалне власти ће омогућити да имена јавних установа буду поред румунског, исписана и на мањинском језику.[28]

Одлуком Владе бр. 1206/2001 детаљније се регулишу одредбе о употреби језика грађана који припадају националним мањинама.

Ова одлука је важна из два разлога:

– детаљније појашњава језичка права прописана Законом
– олакшава њихово спровођење нових правних одредби у погледу националних мањина.[29]

---

[25] Law on local public administration no 215/2001, Član 17. Internet: file:///D:/20fe61792d723a1bd6d25c0f882219f0%20(1).pdf 28/08/2019.

[26] Ibidem, član 90 stav 3.

[27] Ibidem, član 43 stav 3.

[28] Ibidem, član 90 stav 4.

Одлука чланом 9 предвиђа да се званичне церемоније које организују органи локалне управе обављају на румунском језику. У административно-територијалним јединицама у којима припадници националне мањине представљају 20% укупног броја становника, језик односне мањине се може користити у овим приликама.

Приликом склапања брака, церемонију брака обавља матичар на румунском језику. На захтев, церемонија венчања може се обавити на матерњем језику лица која закључују брак, под условом да матичар говори тај језик. Брачни документи и потврде се састављају искључиво на румунском језику. Владином одлуком се у члановима 11 и 12 прецизира како би требало да изгледају натписи имена локалитета и јавне установе.[30]

Замерке су упућиване Румунији у погледу састава полиције и недовољне заступљености припадника националних мањина у полицијским редовима. Закон број 360/2002 о статусу полицијских службеника предвиђа чланом 10 да свако лице „има приступ испиту образовне институције Министарства унутрашњих послове и право на директно запослење, без обзира на расу, националност, пол, религију, богатство или друштвено порекло, у складу са општим законским условима предвиђеним за јавне службенике.“[31] Закон о статусу полицијских службеника регулише права припадника националних мањина одредбом 79 и наводи да у административно територијалним јединицама у којима лица која припадају националној мањини чине 20% становништва, полицијски службеници који знају језик мањине ће се ангажовати.[32]

Позитивне и негативне особине румунског законодавства у погледу положаја припадника националних мањина

Од краја 1989. године и пада комунистичког режима Румунија је уопштено унапређивала своје законодавство, али и законодавство у погледу положаја припадника националних мањина. Уставним амандманима из 2003.

---

[29] Sergiu Constantin, Linguistic policy and national minorities in Romania, op. cit., p. 9.

[30] Ibidem

[31] Law no. 360/2002 regarding the status of the police servants. Član 10. Интернет: http://www.schengen.mai.gov.ro/English/Documente/Law/Police/Law%20no.%20360%20of%202002.pdf 29/08/2019.

[32] Ibidem, član 79.

године положај припадника националних мањина у Румунији је побољшан у неколико аспеката:

– унапређено је право на изражавање на матерњем језику пред судским органима,
– побољшана је писмена и усмена употреба мањинског језика у односима са локалним управним властима у административно-територијалним јединицама у којима мањине сачињавају значајан удео у укупном броју становништва,
– на законском нивоу општи положај припадника националних мањина се временом унапређивао.

Румунија је постала чланица Савета Европе 7. октобра 1993. године и потписала Оквирну конвенцију за заштиту националних мањина 1. фебруара 1995. године (конвенција је ратификована у мају 1995. године). Поред тога, Румунија је у јулу 1995. године потписала Европску повељу о регионалним и мањинским језицима, али је било потребно више од дванаест година да се ова међународна конвенција укључи у домаћи правни систем.[33]

Румунија је основала Институт за истраживање националних мањина 2000. године. Институт је под надлежношћу румунске Владе, а његов рад координира Одељење за међунационалне односе. Основан је с циљем припреме, координације и спровођења фундаменталних и примењених студија, анализе и истраживања у погледу различитих аспеката очувања, развоја и изражавања етничких, културних, језичких и верских националних мањина и других етничких заједница.

Институт организује и спроводи пројекате у партнерству са међународним телима и институцијама и припрема, штампа и дистрибуира публикације, извештаје и друге научне материјале у Румунији и у иностранству. Особље Института активно учествује на научним и културним манифестацијама и спроводи активности које имају за циљ заштиту припадника националних мањина. Институт је почео са радом 2007. године и од тада је организовао бројне семинаре, дебате, округле столове и друге активности у вези са очувањем, развојем и изражавањем етничких, културних, језичких и верских идентитета националних мањина.[34]

---

[33] Sergiu Constantin, The Romanian Law on Ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages, *European Yearbook of Minority Issues*, Vol 6, 2006/7, pp. 575-584, p 575.

[34] О активностима Института видети детаљније на: Romanian Institute for Research on National Minorities. Internet: http://www.ispmn.gov.ro/eng/page/despre-institut 29/08/2019.

Упркос тенденцији побољшања и унапређења положаја националних мањина у Румунији, у званичним извештајима Саветодавног комитета Оквирне конвенције за заштиту националних мањина, тренутна законска решења Румуније у погледу положаја националних мањина су „раздвојена, непотпуна, са великим бројем правних празнина и као таква веома су погодна за контрадикторно тумачење.“[35]

Румунији недостаје јединствен, кохерентан и свеобухватан закон о статусу националних мањина. Кохерентна политика, садржана у јединственом Закону о статусу националних мањина, омогућавала би једнак приступ и остварење права свим припадницима националних мањина које, за сада, у великој мери зависи од локалних услова и добре воље локалних власти. Према извештају Саветодавног комитета из 2017. године замерке се упућују на присутне антимађарске ставове и дискриминацију Рома.

Румунија је усвојила „Стратегију за инклузију грађана Румуније који припадају ромској националној мањини“ 2015. године. Наведени документ поставља циљеве у областима образовања, запошљавања, здравства, становања, промоције и заштите ромске културе и учешћа ромске популације у јавном и политичком животу. Стратегија није идентификовала изворе финансирања наведених активности, нити садржи механизме за обезбеђивање њихове примене.[36]

Извештај Саветодавног комитета упућује критике на рачун Закона о изборима из 2015. године. Закон садржи одредбе о преференцијалним местима за представнике националних мањина. Овим се омогућава да по један представник сваке националне мањине буде заступљен у Савету националних мањина. Примећује се да постојеће законске и административне одредбе о изборима не стварају повољне услове за фер и слободно надметање. Готово монополистички положај организација националних мањина које учествују у раду Савета националних мањина негативно утиче на могућност развоја плурализма, неслагања и конфликата унутар сваке заједнице националних мањина.[37]

---

[35] Advisory Committee On The Framework Convention For The Protection Of National Minorities. Fourth Opinion on Romania – adopted on 22 June 2017 Published on 16 February 2018, p. 1. Internet: https://rm.coe.int/fourth-opinion-on-romania-adopted-on-22-june-2017/168078af76 29/08/2019. 29/08/2019.

[36] Ibidem

[37] Ibidem, p. 6.

Усвајање јединственог Закона о статусу националних мањина у великој мери би отклонило недостатке који постоје у тренутном законодавству Румуније у погледу регулисања положаја припадника националних мањина. Од 2006. године се у румунском политичком животу интензивно говори о усвајању поменутог закона. Међутим, резултати су изостали до данас.

Један од врло реалних разлога неусвајања поменутог закона јесу могући неповољни захтеви мађарске националне мањине. Падом комунизма 1989. године, мађарска политичка елита у Румунији је помињала успостављање аутономије – проширене локалне и културне аутономије. Бојазан од мађарске аутономије присутан је и дан данас у Румунији, што изазива доста напетости и нетрпељивости у односу два народа. Према ставовима мађарских политичара: „Аутономија није сецесија. То је нормална стварност у ЕУ. Ако је другима дозвољено да је имају, и нама Мађарима би требало дозволити да је имамо...“.[38] Усвајање јединственог закона о статусу националних мањина у Румунији у великој мери је неизвесно и умногоме ће зависити од мађарско-румунских међудржавних односа и тенденција мађарске националне мањине у погледу аутономије.

Срби у Румунији

Срби су по бројности осма национална мањина у Румунији. Највећи део Срба у Румунији данас живи у шездесетак места на западу и југозападу Румуније, почев од места Торња и градова Надлак и Арад на Моришу, до општине Свиница на Дунаву (жупаније Арад, Тимиш, Караш-Северин и Мехединц). Број Срба у Румунији је у константном опадању. У Румунији је живело 44.078 Срба 1924. године; према резултатима пописа становништва из 2002. године 22.561 Срба, а према подацима из 2011. године нешто више од 18 хиљада Срба живи у Румунији, што је мање од 0,1% укупног становништва државе.[39]

У Румунији Срби су присутни од периода средњег века. По мишљењу етнолога, присуство Срба у Румунији се може поделити на неколико

[38] Hungarian Minority in Romania: Ethnic Minority Rights Remain Political Issue, 20/03/2014. *UNPO.org*. Internet: https://unpo.org/article/16964 29/08/2019.

[39] Срби у Румунији и Бараганска голгота, Carsa.rs, 27/07/2018. Интернет: https://www.carsa.rs/srbi-u-rumuniji-baraganska-golgota/ 25/08/2019.

периода: средњовековни, отомански, хабзбуршки, аустро-угарски, период светских ратова, комунистички и посткомунистички.[40]

За савремени, посткомунистички период присуства Срба у Румунији, карактеристичан је низак природни прираштај и релативно старија популација. Међу Србима у Румунији присутан је билингвизам (говоре српски и румунски језик) или само монолингвизам (говоре само румунски језик).

Припадници српске националне мањине у Румунији похађају 11 четворогодишњих школа где наставу уче на српском језику и две осмогодишње школе где наставу слушају на српском и румунском језику. У Темишвару постоји српска гимназија „Доситеј Обрадовић", док на Универзитетима у Темишвару и Букурешту постоје одељења за српске студије. Приметан је пад броја школа у којима се настава изводи на српском језику. Истовремено, долази до повећања броја деце из мешовитих бракова која говоре и српски и румунски језик и која ће, након учења српског језика четири године у основној школи, даљи ток образовања наставити на румунском језику.

У погледу очувања српског националног идентитета у Румунији од великог је значаја религија и активност цркве. За Србе у Румунији, црква представља чувара традиције, језика и обичаја. Седиште епархије Српске православне цркве у Румунији је у Темишвару, где постоје три српске цркве. За духовност и традицију Срба у Румунији од великог заначаја је и пет манастира Српске православне цркве на територији Румуније – Базјаш, Златица, Бездин, Свети Ђурађ и Кусић. Имајући у виду да су Срби као и Румуни православни хришћани, Румуни и Румунска православна црква показују велико поштовање за Српску православну цркву.[41]

Заштита припадника националних мањина зависи од политике друштва, подршке владиних институција и, пре свега, законодавства које се примењује и у пракси. Дакле, уколико законодавство прописује мањинске институције, неопходно је да те институције у пракси заиста врше своју функцију, како би дошло до реализације мањинских права.

Срби у Румунији имају припадност српској заједници, али истовремено и припадност румунском друштву. Малобројност, као и све веће опасности од асимилације и акултурације представљају највећу бригу за Српску заједницу у Румунији. Према речима проф. др Славомира Гвозденовића,

[40] Aleksandra Djurić-Milovanović, Serbs in Romania Relationship between Ethnic and Religious Identity, *Balcanica*, 2012, XLIII, pp. 117-142, p. 117.

[41] Ibidem, p. 123.

почасног председника Савеза Срба у Румунији: „Живимо у демократији какву нисмо могли ни да сањамо пре 25–30 година, али на кога да се то примени“.[42]

Малобројност Срба у Румунији директно је повезана и са проблемом учења језика и извођења наставе на српском језику. Срби као призната национална мањина имају право на школе на матерњем језику, и настава се одржава чак и ако одељење има мање од 15 ученика (што представља стандард и услов за одржавање наставе). Према речима проф. Гвозденовића: „Свака од тих школа има по четири, пет, шест ђака и само једног учитеља. Укупно са српском гимназијом од првог до дванаестог разреда, ми имамо свега око 230 ђака који уче на српском језику. Између два рата и одмах после Другог светског рата, педесетих година, постојало је шездесетак српских школа и девет хиљада српских ђака“.[43] Још један проблем повезан са учењем српског језика у Румунији јесте немогућност да се на основу програма и Закона о образовању штампају уџбеници из којих би ђаци учили српски језик. За остварење овог права неопходна је помоћ Србије.

Интересе српске заједнице у Румунији заступа Савез Срба у Румунији. Ова организација, основана 1989. године, представља кровно удружење Срба у Румунији и једини је представник прихваћен од стране Србије и Румуније. Од државе Румуније, Савез Срба на годишњем нивоу добија између 850–900.000 евра. Највећи део новца се троши на финансирање културних активности. Финансијском помоћи Румуније се подмирује 95% финансија српске заједнице.[44]

Савез Срба у Румунији је организован у 23 организације и педесетак одбора широм Румуније. Ово удружење издаје и три часописа на српском језику – „Наша реч“ (излази једном недељно), „Књижевни живот“ (шестомесечник) и „Нови темишварски весник“ (штампа се сваког другог месеца). Двојезични тромесечник, српско-румунски међународни часопис „Огледало – Оглинда”, издаје Културно-просветна заједница општине Сечањ у Србији у сарадњи са Савезом Срба Румуније, темишварским удружењем Савеза писаца Румуније и Друштвом за румунски језик Војводине.[45]

---

[42] Мира Канкапаш Тркља, Све их је мање, али се не дају – са Србима у Темишвару на Божић, *Sputniknews,* 07/01/2018. Интернет: https://rs-lat.sputniknews.com/analize/20180107111 4070757-bozic-srbi-temisvar-/ 25/08/2019.

[43] Ibidem

[44] Ibidem

[45] Ђуро Ђукић, Срби у Румунији чувају национални идентитет, *Политика,* 05/05/2014. Интернет: http://www.politika.rs/sr/clanak/291969/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8-

Издавачка кућа „Савез Срба у Румунији“ основана је 1994. године.[46] До сада је објавила више од 350 наслова. У фокусу њеног рада је организација бројних културних догађаја важних за очување идентитета Срба у Румунији – од оних великих сабора, фестивала, смотри, до дечјег фестивала српског фолклора који окупи 200–300 ђака. Заједница Срба у Румунији је једнина српска заједница у свету која има сајам књига.

За заједницу Срба у Румунији важан је „Дан српског језика“ регулисан законом који је изгласао парламент Румуније, а за који је узет 21. новембар. На тај дан 1826. године Димитрије П. Тирол, велики поштовалац Вука Караџића, обавестио је писмом Вука у Бечу да је штампао *Банатски алманах* његовим правописом. Под окриљем Савеза Срба у Румунији одржавају и Дани српске културе у Букурешту и Дани Срба у Араду, Дани преображења Срба у Румунији, Фестивал српског фолклора, док је у новембру традиционални Месец српске културе.[47] Важно је поменути и књижевни круг „Димитрије Тирол“, основан од стране младих српских интелектуалаца из Темишвара.

Држављани Србије досељени у Румунију после 1989. године основали су удружење „Српско-румунски центар“, са седиштем у Темишвару. Активност Центра је у највећој мери оријентисана на економску сарадњу Румуније и Србије, имајући у виду да су чланови махом привредници из Србије или њихови румунски партнери.[48]

Последњи изузетно значајан догађај за српску заједницу у Румунији било је добијање празника српске мањине у Румунији 2019. године. Тај дан је 27. Јануар – Дан Светог Саве. На легислативну иницијативу посланика српске мањине у Парламенту Румуније Славољуба Аднађа, Дом посланика румунског парламента усвојио је закон, којим је 27. јануар постао празник српске мањине у Румунији. Усвајање закона је од великог значаја за српску заједницу у Румунији, јер Свети Сава представља једну од централних и

%D1%83 %D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B8-%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%98%D1%83-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82 27/08/2019.

[46] Марко Лопушина, У Румунији све мање Срба, *Вечерње новости*, 02.11.2013. Интернет: http://www.novosti.rs/vesti/planeta.301.html:461873-U-Rumuniji-sve-manje-Srba 27/08/2019.

[47] Ibidem

[48] Ђуро Ђукић, Срби у Румунији чувају национални идентитет, op. cit.

најомиљенијих личности српске историје, културе, духовности и Српске православне цркве. Закон предвиђа да Дан Светог Саве могу организовати централне и локалне власти, институције под њиховом управом или координацијом, као и цивилна, физичка и правна лица. Одредбама закона предвиђа се организовање и учешће у програмима, друштвеним или научним манифестацијама, посвећеним промоцији српске мањине у Румунији. Према речима посланика Аднађа: „Овај закон ће помоћи да се очува и унапреди култура српске мањине у Румунији, затим да се промовише имиџ Румуније у свету, као земље која даје подршку културној разноликости и добром суживоту у нашој земљи, и потврди неоспорна стварност у вези са омогућавањем свих права и слобода грађана и подршке, коју националне мањине у Румунији уживају.“[49] По објављивању закона у румунском Службеном гласнику, српска мањина моћи ће да тражи овај дан као нерадан.[50]

Срби у Румунији су задовољни својим положајем и сарадњом са државним органима. За разлику од ранијих периода, данас постоје добри услови за школовање деце на српском језику и развој српске културе и духовности. Срби у Румунији очекују већу помоћ и ефикаснију сарадњу са институцијама државе Србије, посебно у погледу развоја и афирмације српског језика. Срби у Румунији сматрају да је неопходно пронаћи правни оквир да се српски студенти из Румуније уписују на факултете у Србији, без претходног полагања пријемних испита (као што је случај са румунском мањином која долази да студира у Румунији), или да се барем обезбеди да српски студенти из Румуније у Србији не плаћају студије. Поред тога, као афирмативне активности Србије према студентима биле би и десетак стипендија за најбоље ученике, као и организација курсева за наставнике, како би се благовремено обезбедио, тамо где је потребно, неопходан број дефицитарних просветних радника из Србије за рад у српском школству у Румунији, до нивоа универзитета.[51]

Срби у Румунији изражавају бојазан због своје малобројности, која не показује тенденцију пораста. Постоји реална опасност од гашења српске

---

[49] Срби у Румунији добили Дан Светог Саве, *Расејање.инфо*, 18/04/2019. Интерент: https://www.rasejanje.info/2019/04/18/srbi-u-rumuniji-dobili-dan-svetog-save/ 27/08/2019.

[50] В. Ц. С. Саву славе и у Румунији, *Вечерње новости,* 12/04/2019. Интернет: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:788558-Savu-slave-u-Rumuniji 27/08/2019.

[51] Ђуро Ђукић, Срби у Румунији чувају национални идентитет, op. cit.

гимназије у Темишвару и неколико српских основних школа. Из тог разлога, неопходна је помоћ Републике Србије и боља и ефикаснија сарадња са институцијама из Србије. Према ставовима челних људи Савеза Срба у Румунији „језик и култура су спас за српске душе у Румунији, јер је асимилација сурова и убрзано доприноси нестајању Срба. Прво се све мање Срба рађа, потом се све више Срба жени и удаје за румунске грађане, на крају школовање и посао траже да си више Румун, него Србин. Све је то природан процес, за који се чини понекад да је незаустављив.“[52]

Закључак

Румунија активно развија законодавство у погледу положаја, права и обавеза припадника националних мањина. Крајем деведесетих година 20. века и почетком двехиљадитих усвојени су, и аманданима измењени, многи правни акти који се баве тематиком мањина. На овом месту је неопходно поменути амандмане на Устав 2003. године, решења Закона о јавној локалној управи из 2001. године, оснивање Румунског Института за истраживање националних мањина 2000. године, успостављање Савета националних мањина 1993. године и Одељења за међунационалне односе 1997. године.

Обим остварења права припадника националних мањина у Румунији у највећој мери зависи од бројности мањине. Румунија има велики број националних мањина, али такође добар део националних мањина садржи мање од 0,2% у укупном уделу становништва. Из тог разлога, није ни реално очекивати да ће свака национална мањина у Румунији моћи у подједнакој мери да оствари права која се предвиђају законским актима. За сада, по обиму остварења права предвиђених законом предњачи најбројнија, мађарска мањина. Тако нпр. припадници мађарске мањине, за разлику од припадника других мањина, имају могућност да се школују на матерњем језику на свим нивоима образовања – од основне школе до факултета.

Упркос великом броју позитивних решења у погледу статуса националних мањина, румунско законодавство се критикује као нејединствено, са правним празнинама – што ствара могућност контрадикторног тумачења. Како би се ови недостаци исправили, неопходно је усвајање јединственог закона о статусу припадника националних мањина,

---

[52] Марко Лопушина, У Румунији све мање Срба, *Вечерње новости*, 02.11.2013. Интернет: http://www.novosti.rs/vesti/planeta.301.html:461873-U-Rumuniji-sve-manje-Srba 27/08/2019.

као и обезбеђивање механизама којима би се решења из закона спровела у пракси, без последица дискриминације по било коју националну мањину.

Припадници српске националне мањине у Румунији су у највећој мери задовољни својим положајем, условима за спровођење активности и сарадњом са румунским институцијама. Упркос чињеници да се суочавају са малобројношћу и упркос опасности од асимилације, Савез Срба у Румунији активно ради на очувању и развоју српског националног идентитета и путем организације бројних културних активности негује српско присуство у Румунији. За разлику од других дијаспора Србије, српска дијаспора у Румунији је мала. Имајући у виду географску близину Србије и Румуније, институције Републике Србије би требале активније да се укључе у пружање помоћи српској дијаспори у Румунији. Исто тако, имајући у виду да Србима у Румунији недостају уџбеници за учење језика, Србија би требала да пружи помоћ по том питању, као и да размотри могућности за олакшање уписа на факултете и факултетско школовање Срба из Румуније у Србији. Многе државе, па између осталог и Румунија, омогућавају олакшице студентима из дијаспоре заинтересованим да се школују у матици.

Српска национална мањина у Румунији је у тенденцији пада, који ће се врло вероватно наставити у наредним деценијама. Поред тренутно добрих услова за функционисање српске заједнице у Румунији и добре сарадње Савеза Срба у Румунији са румунским државним институцијама, очекује се да видимо даљи развој и положај Срба у Румунији након усвајања јединственог Закона о статусу националних мањина.

Литература

Advisory Committee On The Framework Convention For The Protection Of National Minorities. Fourth Opinion on Romania – adopted on 22 June 2017 Published on 16 February 2018. Internet: https://rm.coe.int/fourth-opinion-on-romania-adopted-on-22-june-2017/168078af76 29/08/2019.

В. Ц. С., Саву славе и у Румунији, *Вечерње новости*, 12/04/2019. Интернет: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:788558-Savu-slave-u-Rumuniji

Constantin, Sergiu, Linguistic policy and national minorities in Romania, 2004. Internet: http://www.gencat.cat/llengua/noves/noves/hm04tardor/docs/constantin.pdf

Constantin, S., The Romanian Law on Ratification of the European Charter for Regional or Minority Languages, *European Yearbook of Minority Issues*, Vol. 6, 2006/7, pp. 575-584.

Government Order No. 137/1993 On the functioning of the Council for National Minorities as amended by Government Order No. 220/1993.

Guvernul Romanei. Departamentul pentru Relacii Interetnice. Diversitatea Reuneste Identitati. Internet: http://www.dri.gov.ro/en/despre-noi/

Ђукић, Ђ., Срби у Румунији чувају национални идентитет, Политика, 05/05/2014. Интернет: http://www.politika.rs/sr/clanak/291969/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8-%D1%83 %D0%A0%D1%83%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B8-%D1%87%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%98%D1%83-%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B8-%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82

Djurić-Milovanović, A., Serbs in Romania Relationship between Ethnic and Religious Identity, *Balcanica*, 2012, XLIII, pp. 117-142.

Јончић, М., Положај и заштита мањина у међународном праву, *Међународна политика*, год. LXIII, бр. 1147, 2012, стр. 53-72.

Канкапаш Тркља, М., Све их је мање, али се не дају – са Србима у Темишвару на Божић, *Sputniknews,* 07/01/2018. Интернет: https://rs-lat.sputniknews.com/analize/201801071114070757-bozic-srbi-temisvar-/

Law on local public administration no 215/2001. Internet: file:///D:/20fe61792d723a1bd6d25c0f882219f0%20(1).pdf

Law Of National Education. Ministerul Educatiei Cercetarii Tineretului si Sportului, 2011. Internet: http://keszei.chem.elte.hu/bologna/romania_law_of_national_education.pdf

Law no. 360/2002 regarding the status of the police servants. Члан 10. Интернет: http://www.schengen.mai.gov.ro/English/Documente/Law/Police/Law%20no.%20360%20of%202002.pdf

Лопушина, М., У Румунији све мање Срба, *Вечерње новости*, 02.11.2013. Интернет: http://www.novosti.rs/vesti/planeta.301.html:461873-U-Rumuniji-sve-manje-Srba

Пауновић, М., Кривокапић, Б., Крстић, И., *Међународна људска права*, Београд, 2010.

Romania's Constitution of 1991 with Amendments through 2003. Internet: https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003.pdf?lang=en

Romanian Institute for Research on National Minorities. Internet: http://www.ispmn.gov.ro/eng/page/despre-institut

Romania- Minority Rights Group. Internet: https://minorityrights.org/country/romania/

Срби у Румунији и Бараганска голгота, *Carsa.rs*, 27/07/2018. Интернет: https://www.carsa.rs/srbi-u-rumuniji-baraganska-golgota/

Срби у Румунији добили Дан Светог Саве, *Расејање.инфо*, 18/ 04/2019. Интерент: https://www.rasejanje.info/2019/04/18/srbi-u-rumuniji-dobili-dan-svetog-save/

Hungarian Minority in Romania: Ethnic Minority Rights Remain Political Issue, 20/03/2014. *UNPO.org*. Internet: https://unpo.org/article/16964

POSITION OF NATIONAL MINORITIES IN ROMANIA- POSITION OF SERB MINORITY

SUMMARY

Romania is a country of many national, linguistic and religious minorities. There are 10.5% of national minorities living in this country. Since the fall of communism in 1989, the position of national minorities in Romania shows tendency of improvement. The paper examines actual legislation of Romania regarding the status of national minorities. The basic rights and obligations of national minorities have been regulated by the 1991 Constitution and constitutional amendments in 2003. The Constitution provides national minorities with rights to development and express their ethnic, cultural, linguistic and religious identity without discrimination; right to learn their mother tongue in schools; right of Parliament representation; right to use their mother tongue in front of administrative and judicial authorities as well as television programs and newsletters in their mother tongue. Positive examples of strengthening minoritity rights in Romania are: establishment of the Council of National Minorities; Government's decree on the extension of education in languages of national minorities; the establishment of the Institute for the Research of National Minorities and the ratification of the European Charter on Regional and Minority Languages. The Romanian national minority legislation have been critisized for the lack of a State University with program in minority languages as well as the lack of a coherent Law on the status of national minorities. Actual legislation on

minorities contains numerous legal gaps and possibilities for broad judicial interpretations.

The paper pays attention to the position of Serbs in Romania. The author concludes that Serb minority in Romania has representatives at all political levels- from local to the Parliament. Serbs in Romania have right to study in their mother tongue, right to use their mother tongue in front of state administrative and judicial authorities, as well as the publication of newsletters in mother tongue. Total number of Serb national minority in Romania shows tendency of decline. Now, there are only 6 primary schools with classes in Serbian laguage. After Second World War in Romania were more than 60 primary schools with classes in Serbian language.

The paper concludes that the realization of minority rights in Romania depends mostly on the number of minority. That is why members of Hungarian minority in Romania have more rights compared to members of other minorities, including Serb. The paper concludes that minority rights of Serbs in Romania are respected, despite the language hierarchy and asymmetrical bilingualism of Romanian minority legislation.

Key words: Romania, national minorities, Serb national minority, minority rights.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.85(=163.41)(498)(082)(0.034.2)
94(=163.41)(498)(082)(0.034.2)
323.1(=163.41)(498)(082)(0.034.4)

КУЛТУРА Републике Србије и Срба у Румунији : [тематски зборник научних радова] / уредили Ненад А. Васић, Сандра Р. Давидовић. - Београд : Институт за међународну политику и привреду, 2020 (Београд : Институт за међународну политику и привреду). - 1 електронски оптички диск (CD-ROM) ; 12 cm

Системски захтеви: Нису наведени. - Тираж 80. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад

ISBN 978-86-7067-276-5

а) Културна добра, српска -- Румунија -- Зборници б) Срби -- Румунија -- Зборници

COBISS.SR-ID 15022857